

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XVIII

ВІННИЦЯ
2010

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XVIII

ВІННИЦЯ
2010

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2010. – 417 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 червня 2010 р. (протокол № 6).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.П. Реснт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.В. Легун – доктор історичних наук, професор;
О.А. Коляструк – доктор історичних наук, доцент;
А.Д. Ткаченко – кандидат історичних наук, професор;
О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор.

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2010.

З М І С Т
Історія України

Пономаренко О.В. РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	10
Хаврук Я.І. ДЕРМАНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЗЬКОГО	13
Калуцький С.С. В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В УМОВАХ ВЗАЄМОВПЛИВУ СХОДУ ТА ЗАХОДУ	18
Верстюк В.В. М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	21
Удовик І.А. ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)	25
Перерва В.С. ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ	31
Богатчук С.С. УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	34
Баженова С.Е. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	38
Нікітін Ю.О. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ХАРКОВІ ТА ЧЕРНІГОВІ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ	45
Романенко І.С. Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА	51
Маланчук А.М. ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ НАПРІКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	56
Гордуновський О.М. ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.	60
Юрченко Д.Ю. РОЛЬ ДИНАСТІЇ ХАРИТОНЕНКІВ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.	67

Гончарова Н.О.	
ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.	71
Венгерська В.О.	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УКРАЇНОФІЛАМИ ТА УКРАЇНОФОБАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	75
Рудишина О.С.	
АКАДЕМІК М.Г.ХОЛОДНИЙ – ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ ФІТОГОРМОНОЛОГІВ	78
Завальнюк О.М.	
ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧБОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У 1918-1920 РОКАХ	82
Зубко О.І.	
БІЛОРУСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІСАРІАТ В ОДЕСІ (1918 - 1919 РР.)	88
Іващенко В.А.	
ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ВЕРЕСЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)	93
Дулгерова О.М.	
ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ МАШИНАМИ В 20-Х РР. ХХ СТ.	96
Фільваркова А.В.	
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	99
Білик О.А.	
ГРОШОВІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН УСРР В УМОВАХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ (1927 – 1928)	103
Даниленко О.В.	
УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)	106
Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П.	
МІСЦЕВІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-Х РОКІВ ХХ СТ.)	115
Пилипенко Л., Рященко Д.С.	
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РЕАБІЛІТОВАНИЙ ПОСМЕРТНО	120
Горбуров К.Є.	
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.	127
Сергієнко С.Ю.	
ПРОЯВИ СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920 – 1930-Х РР. В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НА ДОНБАСІ	132
Ніколіна І.І., Вознюк О.М.	
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.	136

Тучинський В.А.

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ АВТОНОМНІЙ
СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 1925-1926 РР. **141**

Слободинський О.О.

ОСОБЛИВІ РИСИ РОЗВИТОКУ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В 20-Х – НА
ПОЧАТКУ 30 РР. ХХ СТ. **144**

Рекрут В.П.

УЧАСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В
РЕАЛІЗАЦІЇ КУРСУ «ВЕЛИКОГО СТРИБКА» ЗАПРОВАДЖЕНОГО ВКП(Б) НА
ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. **148**

Стоян Т.А.

«КАК ЭТО ОСВЕЩАТЬ В ПЕЧАТИ»: ПОЛІТИЧНЕ УТАЄМНЕННЯ
ГОЛОДУ 1932-1933 РР. **153**

Мазило І.В.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ В
ПЕРІОД ЙОГО ВІДБУДОВИ (1943-1950-ТІ РР.) **159**

Терлецька І.В.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО ЕПОХИ СТАЛІНІЗМУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО
ПОРТРЕТУ МОЖНОВЛАДЦІВ І РЕПРЕСОВАНИХ **163**

Мельников Д.О.

МОЛОДЬ УКРАЇНИ У МІСЦЕВИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ (80-90 РР. ХХ СТ.) **169**

Нікітюк О.В.

ПІДГОТОВКА ОФІЦЕРІВ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ЗАПАСУ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ
УКРАЇНИ (1991-2006 РР.) **173**

Ніколаєць Ю.О.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. **179**

Мельничук Т.А.

ПРИРОДНЕ ЗМЕНШЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.) **184**

Історія Поділля

Кривошея В.В.

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД СТАРШИНИ БРАЦЛАВСЬКОГО І КАЛЬНИЦЬКОГО
ПОЛКІВ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ. **189**

Кузнець Т.В.

УМАНСЬКЕ ВІКАРІАТСТВО В СТРУКТУРІ СПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ
КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ. **200**

Кривошея І.В.

ПОЛЬСЬКІ ПОМІЩИКИ ПОТОЦЬКІ (ГЕРБ «ПИЛЯВА») Й УКРАЇНСЬКЕ
СЕЛЯНСТВО: ГЕНЕЗА СТОСУНКІВ ПІД РОСІЙСЬКИМ КОНТРОЛЕМ **203**

Тростогон А.М.

РОДІОН СКАЛЕЦЬКИЙ — ВИДАТНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ПОДІЛЛЯ **210**

Наукові записки

Іваневич Л.А.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД І ГРОМАДСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
К.В. ШИРОЦЬКОГО ПІД ЧАС ОТРИМАННЯ ОСВІТИ В ПЕТЕРБУРЗІ **213**

Гандзюк В.О.

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ШЛЯХ»
(1919 р.) В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННОЇ ПОДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ **218**

Ладаняк І.А.

РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ НЕПУ **224**

Комарніцький О.Б.

ПАРТІЙНО-КОМСОМОЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ СТУДЕНТІВ ВІННИЦЬКОГО
ПЕДВУЗУ У 30-ТІ РР. ХХ СТ.: ПІДТРИМКА ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ **230**

Черкашина О.В.

ВІННИЦЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ ІМ. ЛЕНІНА (1932-1940 РР.) **235**

Гальчак С.Д.

ПРИЧИНИ НЕПОВЕРНЕННЯ НА РІДНУ ЗЕМЛЮ ПОДІЛЬСЬКИХ
«ОСТАРБАЙТЕРІВ» **241**

Трембіцький А.М.

ДО ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ БІОГРАФІЇ РОДИНИ СІЧІНСЬКИХ-
ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ-ШАНДОР **247**

Всесвітня історія

Верецагіна-Білявська О.Є., Шатковська І.С.

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
КОМПОЗИТОРІВ ДОГЛІНКІНСЬКОЇ І ГЛІНКІНСЬКОЇ ДОБИ **255**

Скопова О. І.

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ІСПАНІЇ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ
В РОКИ КРИЗИ КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО ЛАДУ (1918 – 1923 РР.) **261**

Кравчук О.М.

СЛОВАЦЬКІ ПОЛІТИКИ В УРЯДАХ ЧСР У 1918 -1929 РР. **267**

Очеретяний В.В.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ПОЗИЦІЯ М.А. СЛАВИНСЬКОГО НА З'ЇЗДІ НАРОДІВ РОСІЇ
8-15 ВЕРЕСНЯ 1917 Р. **270**

Піковська Т.В.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
ПАРТІЙ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1938) **276**

Годлевська В.Ю.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1982 РОКУ ТА ПОЧАТОК КОНСОЛІДАЦІЇ
ДЕМОКРАТІЇ В ІСПАНІЇ **281**

Чорна Н.М.

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ТА РОСІЯ: МІСЦЕ РОСІЙСЬКОГО
ФАКТОРА У РОЗШИРЕННІ НАТО НА СХІД **285**

Сухобокова О.О.

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА ОСВІТА В КАНАДІ **290**

Баркалова О.Н.

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ЧЛЕНСТВА УГОРЩИНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ **295**

Історіографія та джерелознавство

Вознюк О. М.

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ **300**

Дудник О.В.

УМАНЩИНА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА **303**

Степанчук Ю.С.

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ІВАНА МАЗЕПИ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ ТА РЯДОВОГО КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНОМОВНОЇ
ЗАРУБІЖНОЇ ДІАСПОРИ **307**

Кривошея І.І.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ОПАНАС ДОРОФІЙОВИЧ ГРУШИНСЬКИЙ
ТА ЙОГО РІД **311**

Іржицький В.Ю.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У М. КИЄВІ
(НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ) **321**

Соломонова Т.Р.

КНИГА ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОЛЯКАМИ
ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. **328**

Корновенко С.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА СУТНІСТЬ
АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ **331**

Шологон Л.І.

НАУКОВІ ПРАЦІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ЗАЗНАЧЕНОГО
ЧАСОВОГО ПРОМІЖКУ **338**

Стопчак М.В.

ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У СТОСУНКАХ З ПОЛЬЩЕЮ І РУМУНІЄЮ В РОКИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР. В
СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ **344**

Тараненко О.М.

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ
РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ВІЙНИ (1930-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.) **350**

Наукові записки

Васильчук Г.М.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В
УРСР 1920-30-Х РР.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ **355**

Мельничук О.А.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В
РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 – 30-Х РР. **362**

Кукуруза Ж.Б.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (1950-ТІ– 60-ТІ РР.)
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ **366**

Лісовська О.В.

СТАНОВИЩЕ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В 60-80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ **371**

Ніколаєць К.М.

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х –
ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ **375**

Тарасов В.В.

ЕТИМОЛОГІЯ ГОРБАЧОВСЬКОЇ ГЛАСНОСТІ (1985-1991 РР.) ЯК ПРОБЛЕМА
СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ **381**

Коляструп О.А.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ І
ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ **387**

Зінчук М.Ю.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НОВИЙ НАПРЯМОК ГУМАНІТАРНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ **391**

Рецензії

Зінько Ю.А., Лисий А.К.

ТРЕМБИЦЬКИЙ А. М. ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ (1859-1937): НАУКОВА ТА
ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ПП МЕЛЬНИК А.А., 2009. – 300 С. **395**

Калитко С.Л., Ханенко П.Л.

МУЗИЧКО О.Є. ІСТОРИК ФЕДІР ІВАНОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ (1833-1910):
ЖИТТЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.- ОДЕСА: АСТРОПРИНТ, 2005.-208 С. **398**

Мазило І.В.

ДАНИЛЮК Д.Д. ІСТОРИЧНА ДУМКА НА ЗАКАРПАТТІ ЕПОХИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ /КІНЕЦЬ ХVІІІ - СЕРЕДИНА ХІХ СТ./.
УЖГОРОД, 2009. – 392 С. **400**

Зінько О.В.

СТОРОЖУК А. ПОДІЛЬСЬКИЙ БАР ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ
(ПОДІІ. ОСОБИСТОСТІ. ФАКТИ). НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – К., 2010. – 282 С. .. **401**

Романюк І. М., Криворучко О.І.

ГАНДЗЮК В.О. ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ
ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917–1920 РР.): МОНОГРАФІЯ. ВІННИЦЯ: ФОП
ДАНИЛЮК В. Г., 2009. -368 С. **402**

Зінько Ю.А.

СТОПЧАК М. В. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС: МОНОГРАФІЯ. – ВІННИЦЯ: І.БАЛЮК, 2010. – 812 С. **404**

Романюк І.М.

КОЛЯСТРУК О.А. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УСРР В 1920-ТІ РОКИ: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. – ХАРКІВ: РАРИТЕТИ УКРАЇНИ, 2010. – 386 С. **405**

Калитко С.Л.

ПЕТРЕНКО В. І. БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ТЕХНОЛОГІЇ, НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ - ГЕНОЦИДУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЛЯ). – ВІННИЦЯ: ДП «ДЕРЖАВНА КАРТОГРАФІЧНА ФАБРИКА», 2008. – 320 С. **406**

Лисий А.К.

ГАЛЬЧАК С. Д. НА УЗБІЧЧІ СУСПІЛЬСТВА: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» (ПОДІЛЛЯ, 1942 – 2007 РР.). – ВІННИЦЯ: МЕРКЬЮРІ ПОДІЛЛЯ, 2009. – 768 С. **408**

Неприцький О.А.

ПОЛТОРАКОВ О.Ю. БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА: СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ. – К.: «LAT & K», 2009. – 300 С. **410**

Відомості про авторів **412**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 2: [94 (477)+ 342.2 (477)]

О.В. Пономаренко

РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Дана стаття присвячена проблемі взаємовідносин релігії й політики України у різний історичний час.

Ключові слова: релігія, політика, суспільство, українське державотворення.

В умовах демократичного суспільства, в якому жодна політична сила не здатна запропонувати загальнооб'єднуючої ідеології, особливого сенсу набувають моральні цінності, якими саме й є вартості релігійні. На сьогоднішній день науковці, зокрема О. Крижанівський, М. Михальченко, С. Плохій [1], засвідчують, що доки в суспільстві буде наявна різниця в інтересах, цілях – доти будуть існувати ідеології. Але хоча демократизм і передбачає плюралізм в ідеологіях, єднати українське суспільство може національна ідея, яка в умовах втрати не лише національних, але і духовних орієнтирів, ґрунтуючись на християнських нормах моралі, відображаючи загальнонаціональні цінності, повинна стати дороговказом для нації.

Релігія протягом історії завжди відігравала значну роль у процесі формування держав-націй. І на сьогодні релігійний чинник є вагомим соціокультурним аргументом у визначенні національних чи регіональних тотожностей. Однак роз'єднаність церкви в Україні, з одного боку, і відсутність єдності серед політиків, з іншого боку, сприяє нестабільності в суспільстві.

Через те що владні групи виявляють свою безпорадність у політиці, перед соціумом постає питання, як діяти в умовах нестабільності. Отже, особливої значимості набувають заклики орієнтуватися на вічні цінності.

Моральні цінності, що проповідує церква, — високі, однак внутрішні конфлікти підривають авторитет даного інституту. Ідею єдності українських церков висловлюють переважно богослови. Вона звучна в творах митрополита Андрія Шептицького й патріарха Йосипа Сліпого [2]. Останнім часом таку думку висловлює глава УПЦ КП Філарет (Денисенко) [3]. Однак протилежної думки дотримуються релігієзнавці А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик, стверджуючи, що, «оскільки Україна є поліконфесійною, то національної єдності тут можна досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму» [4].

Релігія з політикою завжди була тісно пов'язана. Отже, враховуючи це, ставимо за мету через політичний контекст в історичній ретроспективі проаналізувати релігійний чинник та його вплив на українську політику, послуговуючись при цьому працями В. Андрущенка, А. Колодного, Б. Ломовика, О. Шуби, П. Яроцького як методичним орієнтиром.

Будь-яке становлення політичного суверенітету неможливе без обов'язкового врахування фактору існування релігії і формування певного ставлення до нього. Взаємини між церквою та державою являють собою елемент, неодмінно притаманний утворенню національних суспільств. Як зазначає митрополит УПЦ МП Володимир, «державі і церкві – співробітники у справі служіння людині» [5]. Однак така теза крізь призму історії сприймається по-різному.

У православній традиції переважає візантійський спадок «симфонії влад» між церквою та державою. У модерні часи це вчення хоча й визнавало різницю між політикою і релігією, дотримувалося позиції, що ці дві влади є поєднаними, як божественна та людська природа. Ця традиція часто виявляла себе у взаємопроникненні Церкви і держави. Згідно з принципом «кого царство, того й релігія» відбувалася територіалізація релігійної належності. Як наслідок, виникали різні варіанти національної релігії. На думку І. Огієнка, «кожна православна церква національна...» [6]. Отже, політика й релігія стояли пліч-о-пліч, а існування релігійної багатоманітності провокувало політичну проблему. Релігійна гомогенність позитивно впливала також на ступінь єдності народу, додаючи йому внутрішньої стабільності. Легітимізувати владу можна було при підтримці своєї релігії.

Чужа ж релігія була засобом, зовсім непридатним для сакралізації своєї влади, тому довгий час вважалося, що встановлення політичного суверенітету включає в себе релігійну однорідність. І аж ніяк не випадковим є те, що українська національна політична думка в особі представників православної полемічної літератури XVI–XVII ст. виникає саме на ґрунті

боротьби з унією, бо саме релігія сприяла соціально-політичному об'єднанню суспільства і узаконенню влади. Наприклад, саме релігійні гасла, що їх виголосив Богдан Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, допомогли його згуртувати. І навіть така невойовнича верства, як студенти та викладачі Києво-Могилянської академії, влилася в козацько-повстанську армію Б. Хмельницького та ідеологічно зцементувала її.

В умовах суспільно-політичних хитань провідні релігійні діячі цього періоду (П. Могила, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галятовський) взагалі намагались доводити зверхність релігії (церкви) як «першої влади» стосовно до світської держави – «другої влади» [7]. Причому в їхніх поглядах простежується навіть ідея ототожнення цих влад. Так Л. Баранович, подібно до арабського мислителя Ібн-Руша, розумів державу як церкву, що будується на принципі добродійства між громадянами. На думку мислителя, держава має особливу душу, як і людина ця душа керує всіма частинами тіла держави, яка бореться за своє існування. «Воюющая Церков, — вважав Л. Баранович, — данным себе Глаголом Божиим паче неже хлебом укрепится... и оружие сие не спасет нас, но сей Меч духовный, Глагол Божий, речет души нашей, спасет твое сем аз» [8]. Орієнтація влади на власний релігійний центр, який уособлює українське духівництво, допомагала як об'єднати суспільство, так і швидко мобілізувати останнє на будь-які політичні зрушення. Втрата в 1686 році церкви на Україні внаслідок підпорядкування Московському патріархату слугувала одним із чинників згасання державотворчих політичних процесів.

Отже, можна зазначити, що народи, які гуртувалися навколо свого державного й сакрального центру, завжди процвітали, а коли визнавали панування чужої сакральної влади, то втрачали згуртованість і згодом зникали. Тому підпорядкування України чи то Польщі, чи то Росії завжди супроводжувалось прагненням з боку останніх не тільки домінувати над політичним простором України, але і асимілювати населення шляхом підпорядкування церкви чи то Римові, чи то Московському патріархату.

Таким чином, в модерну добу шляхом об'єднання суспільства за допомогою релігії, якій надавалась роль сакралізації політичного життя, досягалась мета узаконення влади і встановлення соціально-політичної єдності. Крім того, що релігійна й політична влади були поєднані, взаємо-проникаючи, вони до того ж ще і ототожнювалися одна з одною. Тому втрата свого релігійного центру була тотожна втраті державності.

На сьогодні в Україні законодавчо визначена відокремленість Церкви від держави. Стаття 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо фіксує цю норму: «Релігійні організації не беруть участь діяльність політичних партій...» [9].

Суспільство постмодерну, яке, за виразом Ж. Бодріяра, «втрачає трансцендентність, де зникають соціальність і саме розуміння соціальності» [10], вже не має справи з такою релігійною залежністю, як раніше. Воно еманіпується від влади релігії та від різних ідеологій, що претендують вказувати сенс буття. Тому відчувається непевність, інституціональна криза. Як зазначає В. Андрущенко, «...характерним для Українського суспільства є втрата життєвих ідеалів – економічних, соціальних, побутових. Домінантою масової свідомості ... лишається негативізм, який характеризується трьома чіткими емоційно-оцінюючими «не»: недовіра, незадоволеність, невіра в майбутнє» [11].

Політика теж сьогодні переживає процес розчарування з боку суспільства. Якщо раніше прихильність громадськості до нової ідеології завойовувалась шляхом звільнення індивідів від ланцюга релігійних стереотипів, то сьогодні держава стикається з наслідками власних ініціатив, які виливаються в протистояння між державою та роз'єднаними індивідами, котрі зневірилися в політиці. В умовах секуляризованого та плюралізованого суспільства індивіди вже не мають справи з такою винятковою релігійною істиною, і конфесійна належність здебільшого нерозривно пов'язується з національною належністю особи, її національною ідентичністю. Отже, релігійна належність більше ототожнюється з соціально-культурною. Однак, як зазначає Т.В. Євдокимова [12], саме на концептуальному рівні на базі застосування культурно-релігійного світогляду здійснюється інтерпретація економіки, політики, моралі тощо. Тобто світоглядний вимір релігії робить її важливим чинником формування політичної позиції особистості, в той час як політичні переконання впливають із політичних цілей та інтересів. Тому ніякими заходами політичної влади неможливо раптово створити умови для вирішення проблем, які існують для національної й культурної самоідентифікації необхідно, щоб ці умови визріли. І хоча звернення до релігії і є більше актом соціокультурної ідентичності, ніж

.....
результатом духовних шукань, дана ідентичність все більше сприяє ототожненню тієї чи іншої частини українського суспільства зі Сходом чи Заходом.

Специфіка релігійних процесів, що відбуваються нині в нашій державі, характеризується тим, що Україна разом з іншими колишніми республіками Радянського Союзу пережила часи комуністичного режиму або, як наголошує Андрущенко [13], часи імперської політики, коли підтримувалися тісні стосунки між комуністичною владою та православними ієрархами. А російську політичну культуру, як відомо, відрізняє сакралізоване некритичне ставлення до верховної влади, потужні харизматичні інтенції, слабкі елементи індивідуалізму, гострий дефіцит толерантності й культури компромісу, нетерпимість до інакодумства, тобто авторитарно-патріархальний характер.

Отже, в умовах демократії та релігійного плюралізму релігія (в даному випадку йдеться про православну конфесію, кількість громад якої найбільша в Україні) виявилась не готовою опинитися в секуляризованому суспільстві, що саме і змушує православних ієрархів домагатися прихильності політичної влади. Як визнають і самі ієрархи, сучасне православ'я переживає кризу. Постійні внутрішні конфлікти стосовно канонічності, компетентності духовництва, перерозподілу церковних будівель загострювали і загострюють ситуацію донині. Дається взнаки дія різновекторних сил у державній і церковній політиці, яка базується на різній ментальності і філософії буття, що сформувалися протягом багатьох століть.

Українське православне християнство представляють сьогодні УПЦ, УАПЦ, УПЦ КП, і кожна з них претендує на монопольне право опікуватися українським суспільством, тобто спостерігається політизація церкви. У спробі ж залучити церкву до політичного життя О. Шуба [14] вбачає виникнення тенденцію посилення конфесійної спрямованості. Політизація церкви тим небезпечна, що посилюється регіоналізм. Внаслідок зводяться нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії, створюються доволі серйозні перепони на шляху формування політичної нації.

Про негативні наслідки політизації релігії достатньо вже описано як в навчальних, так і в різного роду наукових дослідженнях. Але слід зазначити, що релігія в демократичному суспільстві може стати тільки міцною моральною опорою держави, чого, до речі, дуже не вистачає на сьогоднішній день, ані політичному «бомонду», ані українському суспільству взагалі. Як ідеологія, вона ніколи не зможе конкурувати з політичною концепцією в боротьбі за владу. Тому, особливо орієнтуючись на Європу, слід враховувати ту особливість, що в нинішньому суспільстві релігія за умов поваги до індивіда, до його свободи у виборі релігії не повинна здійснювати значний вплив на суспільне життя, але здатна відігравати значну роль як духовна, етична, культурна складова. До того ж, оскільки Україна є поліконфесійною (реалії сьогодення свідчать, що, за даними Державного департаменту в справах релігії, за 2006 рік в Україні діяло 32186 релігійних організацій, що належать до 55 віросповідних напрямів [16], і кількість їх постійно збільшується), то в даному випадку, виокремлюючи якусь одну церкву чи релігійну громаду, можна отримати релігію як дезінтегруючий чинник, який стане джерелом і причиною розколу.

Тому демократичні процеси в Україні сприяють формуванню нових відносин релігії з політикою. Релігійне життя намагається знаходити для себе нові форми. Індивідуалізм, який покладений в основу демократії, актуалізує право. Як наслідок, соціально-політичне пристосування Церкви у публічному житті тяжіє до юридизації: надання статусу юридичної особи, законодавчому забезпеченню її соціального служіння, реституції церковної власності тощо [17], тобто йдеться як про здійснення впорядкування релігійної свободи, так і свободи нерелігійності в секуляризованому нерелігійному суспільстві.

Отже, сучасні відносини між політикою і релігією окреслюють нову конфігурацію, яка сприяє новому осмисленню відносин між державою, релігією та суспільством. Загалом спостерігається 2 шляхи взаємодії: 1) релігійна реставрація суспільства з наступним ототожненням релігії з соціокультурною ідентичністю, 2) пошуки нових форм існування, зокрема юридичне оформлення статусу і ролі церкви.

Проаналізувавши роль релігійного чинника в історичному контексті, можемо зазначити: якщо в модерній Україні релігія не тільки об'єднувала суспільство і сакралізувала владу, а й могла слугувати державотворчою основою, то в сучасних умовах вона постає перед нами переважно як соціокультурний чинник, який при грамотній політиці держави здатний об'єднати суспільство, актуалізуючи вічні моральні цінності добра, любові, справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3. – 335 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001.
2. Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 80.; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрій Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2001.
3. Патріарх Філарет: Хресною дорогою заради Української Церкви: Присвячується 75 – літтю з дня народження Святішого Патріарха Київського і всієї Русі Філарета. – К., 2004.
4. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.
5. Щеткина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. - № 7. – 24 февраля.
6. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – Т. 1.
7. Машенко С.Т. Українські мислителі XVII – XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. – Чернігів., 2003.
8. Баранович Л. Меч духовный. – К., 1666.
9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
10. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М., 2000.
11. Андрущенко В. Організоване суспільство // Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
12. Євдокимова Т.В. Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. – К., 2000.
13. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
14. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К. : Криниця, 1999.
15. Борошенець Т. Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. – 2007.
16. Щетина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. – № 7. – 24 февраля.

Пономаренко О.В. РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Статья посвящена проблемам взаимодействия религии и политики в Украине в разные исторические периоды.

Ключевые слова: религия, политика, общество, украинское государственное строительство.

Ponomarenko O. V. RELIGIOUS MOTIVES IN THE HISTORY OF UKRAINIAN STATE-BUILDING

The article is devoted to the problems of interaction of religion and policy in Ukraine.

Key words: religion, politics, society, the Ukrainian nation-building.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

Я.І. Хаврук

ДЕРМАНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЗЬКОГО

У статті розглянуто дерманський осередок в контексті релігійно-культурної діяльності князя В.К. Острозького.

Ключові слова: дерманський осередок, релігійно-культурна діяльність, князь В.К. Острозький.

У 1602 р. Острозький релігійно-культурний осередок переносить свою діяльність у Дерманський Троїцький монастир. Тут же й організовується друкарня щодо того, з чим це було пов'язано, в літературі існують різні припущення. Чимало дослідників вважали, що це було викликано загостренням міжконфесійної боротьби, пов'язаної із введенням унії. Мовляв, у таких умовах в Острозі осередок не міг нормально функціонувати, тому його й перемістили в більш спокійний та тихий Дермань [1, 2]. Однак така думка видається малоімовірною, оскільки Острог було приватним містом і у своїй резиденції В.-К. Острозький здатний був забезпечити такі порядки, в т.ч. і в плані міжконфесійних відносин, які видавалися йому прийнятними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3. – 335 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001.
2. Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 80.; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрій Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2001.
3. Патріарх Філарет: Хресною дорогою заради Української Церкви: Присвячується 75 – літтю з дня народження Святішого Патріарха Київського і всієї Русі Філарета. – К., 2004.
4. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.
5. Щеткина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. - № 7. – 24 февраля.
6. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – К., 1993. – Т. 1.
7. Машенко С.Т. Українські мислителі XVII – XVIII ст. на Чернігово-Сіверщині. – Чернігів., 2003.
8. Баранович Л. Меч духовный. – К., 1666.
9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».
10. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М., 2000.
11. Андрущенко В. Організоване суспільство // Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
12. Євдокимова Т.В. Релігія в суспільно-політичному житті України: історія і сьогодення. – К., 2000.
13. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006.
14. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К. : Криниця, 1999.
15. Борошенець Т. Бог один, а шляхів до нього 55 // Віче. – 2007.
16. Щетина Е. Блаженнейший митрополит Владимир: «Каждый имеет свои – неповторимые – отношения с Богом» // Зеркало недели. – 2007. – № 7. – 24 февраля.

Пономаренко О.В. РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Статья посвящена проблемам взаимодействия религии и политики в Украине в разные исторические периоды.

Ключевые слова: религия, политика, общество, украинское государственное строительство.

Ponomarenko O. V. RELIGIOUS MOTIVES IN THE HISTORY OF UKRAINIAN STATE-BUILDING

The article is devoted to the problems of interaction of religion and policy in Ukraine.

Key words: religion, politics, society, the Ukrainian nation-building.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

Я.І. Хаврук

ДЕРМАНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЗЬКОГО

У статті розглянуто дерманський осередок в контексті релігійно-культурної діяльності князя В.К. Острозького.

Ключові слова: дерманський осередок, релігійно-культурна діяльність, князь В.К. Острозький.

У 1602 р. Острозький релігійно-культурний осередок переносить свою діяльність у Дерманський Троїцький монастир. Тут же й організовується друкарня щодо того, з чим це було пов'язано, в літературі існують різні припущення. Чимало дослідників вважали, що це було викликано загостренням міжконфесійної боротьби, пов'язаної із введенням унії. Мовляв, у таких умовах в Острозі осередок не міг нормально функціонувати, тому його й перемістили в більш спокійний та тихий Дермань [1, 2]. Однак така думка видається малоімовірною, оскільки Острог було приватним містом і у своїй резиденції В.-К. Острозький здатний був забезпечити такі порядки, в т.ч. і в плані міжконфесійних відносин, які видавалися йому прийнятними.

Більш вірогідною видається думка Я. Ісаєвича, що в цьому важливу роль відіграли сімейні стосунки в родині Острозьких: передбачаючи католицизацію нащадків, старий князь вирішив перенести релігійно-культурний осередок у Дерманський монастир [3, 4].

На нашу думку, переважно сімейні обставини й відіграли основну роль у цьому перенесенні. У останні роки XVII – на початку XVIII ст. В.-К. Острозький, маючи уже вік за 70 років і розуміючи, що йому лишилося небагато жити, вирішив розподілити свої маєтності між двома синами – Янушем та Олександром. Документально це було закріплено в акті поділу 1603 р. [5]. За цим актом передбачалося, що Острог буде поділений між цими двома нащадками, відносини між якими були ворожими. У такій ситуації для нормального функціонування осередку дійсно виникли певні загрози, тому його перенесли в Дерманський монастир, який мав належне майнове забезпечення й входив у систему церковних володінь. Відомий документ від 24 травня 1597 р., у якому йдеться про те, що до володінь Дерманського Свято-Троїцького монастиря належали села Дермань, Кунин, Коршів, Білашів, а також половина малого Мізочика [6, арк. 259], які становили компактну територіальну одиницю з досить добрими чорноземними ґрунтами.

9 червня 1602 р. монастир отримав грамоту від В.-К. Острозького, згідно з якою став спільножительним, тобто зі спільним майном, строгими правилами співжиття. До монастиря приймалися не лише ті, хто визнавав ці правила, а й ті, які приходили до наук, тобто навчання, зокрема, студіювання мов «словенської», грецької та латинської [7, с. 37]. У передмові до виданого в Дермані «Охтайку...» зазначалося: «Монастырь свой, называемый Дерман, со всеми достатками отлучил, на киновию его фундувал, и иноком отдал, на згромажене до него людей богобойных и чернцов святоблывых в животе и ученых, которым то и друкарню придал, абы двояко и трояко пожиточными церкве и віре святой были, едины молитвами святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святоблывым приклад даючи тым, которые хочут спастися, а досконалые наукою и письмом, а звлаща друкованемъ книг свитячи всем, подобячися старым святым инокомъ, которыхъ працы в писме и по нынешній день явны, для которых и хвалены суть» [8, арк. 12). Тобто, з огляду на ці слова, у монастирі умовно існувало три категорії ченців – ті, які молилися; монахи, що вели святобливий спосіб життя, і, нарешті, люди, що займалися наукою, написанням праць та книгодрукуванням.

У даному випадку варто зазначити, що такий монастир із названим складом монастирської братії виглядав незвично на фоні тогочасних православних монастирів України. С.Горін, який детально дослідив діяльність тогочасних волинських монастирів, дійшов до такого висновку: «Обителі, котрі фактично існували як родинні бенніфіції, моли, згідно з уявленнями їхніх фундаторів, спасати душі патронів та їхніх родичів за посередництвом чернечих молитв, а також служили місцем їхнього поховання. Шпиталі, школи, друкарні менше цікавили ктиторів, а якщо й цікавили, то поза монастирськими мурами. Нагадаємо, що обителі перебували в цілковитій залежності від своїх патронів, в т.ч. матеріальній, і, мабуть, просто не виробили традицій активного впливу на соціум» [9, 10].

Ігуменом Дерманського монастиря став Ісакій Борискович – один із видатних діячів Православної Церкви в Україні кінця XVI – початку XVIII ст. Існує думка, що в молоді роки він став послушником Печерського монастиря в Києві. Брав активну участь у боротьбі з Берестейською унією. Після укладення унії львівський єпископ Гедеон Балабан, який разом із В.-К. Острозьким був одним із лідерів антиуніатського табору, послав Ісакія до православних осередків на Схід за інструкціями, матеріалами, директивами. Через нього Г.Балабан передав олександрійському патріарху Мелетію Пігасу нове видання книги П.Скарги «Про єдність церкви божої...» Мелетій цю книгу через Ісакія послав на Афон, сподіваючись, що там її розбере та оцінить І.Вишенський [11,12]. Побував тоді Ісакій і в інших православних осередках Сходу: Константинополі, Єрусалимі. Тому не дивно, що такий людині доручили організацію Дерманського осередку.

Надалі І.Борискович був одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства, був висвячений патріархом Теофаном у 1620 р. на луцького і острозького єпископа. На думку П.Кралука, він є автором твору «Совітованіє облагодієстї» (поч. 20-их рр. XVIII ст.) [13], де, зокрема, пропонувалося повернути з Афону Івана Вишенського та Кипріяна – відомого грециста, що працював у Острозі й Дермані [14].

У Дермані вдалося зібрати ґроно видатних інтелектуалів, які працювали на користь Православної Церкви. Однією з найзначніших фігур серед них був Даміан Наливайко. Ймовірно, ще в дитинстві він разом із сім'єю опинився в Острозі, навчався в Острозькій

.....
академії, міг там працювати. У документах згадується як священник в Острозі. Ревно відстоював права православ'я, був умілим проповідником. Разом зі своїм братом Семерієм Наливайком здійснював напади на маєтки прихильника унії луцького та острозького єпископа Кирила Терлецького. Був учасником Берестейського антиуніатського собору 1596 року та сповідником В.-К. Острозького і мав на нього чималий вплив.

Про антиуніатську налаштованість Д.Наливайка навіть складали легенди: ніби він наказав не ховати його тіла у церкві чи біля неї, бо прийдуть поляки і повідбирають церкви, а він не хоче, щоб навіть його останки лежали біля них. У Дермані Д.Наливайко керував друкарнею, редагував твори, призначені до друку, перекладав і писав [15].

До не менш колоритних постатей Дерманського осередку варто віднести Кипріяна, відомого своїми перекладами з грецької мови. Походив він, очевидно, з Острожчини. У списку перекладу трактату Гавриїла Севера «Синтагматикон...», який був зроблений Кипріаном, вказано прізвисько перекладача «Розв'яніцький». Тобто, ймовірно, його родове коріння було в селі Розваж, що неподалік Острога. У передмові Захарії Копистенського до «Бесід на 14 послань апостола Павла» Іоанна Златоуста, виданих у друкарні Києво-Печерського монастиря 2 квітня 1623 року, про Кипріяна сказано, що він «суца от града Острога» (тобто народився чи жив там) і «любомудрствовавша» «въ Єнетіихъ же и Патавиѣ», тобто Венеції й Падуї. Також у цій передмові відзначено, що він добре знав грецьку мову [7]. Тобто, схоже, що спочатку освіту Кипріан здобував у Острозькій академії, де міг навчитися греки, а потім вдосконалювати свої знання в Італії, оскільки там існували значні осередки грецистики.

Наступний епізод у житті К. був пов'язаний з Дерманським монастирем. Кипріан стає одним із діяльних членів культурно-освітнього осередку і здійснює низку важливих перекладів з грецької мови. Першим відомим перекладом Кипріяна є переклад збірки «Пчола», який був завершений 29 березня 1599 року в Дермані [7]. Ця збірка була складена у Візантії в XI ст. й містила близько 2500 висловів античних авторів, отців церкви, візантійських письменників, уривків із Біблії. Існували переклади «Пчоли» з часів Київської держави, однак Кипріан їх проігнорував. Переклад здійснив, ймовірно, з грецького видання 1546 р., опублікованого Конрадом Гесснером у Цюриху.

До складу Дерманського релігійно-культурного осередку входили ще такі відомі діячі, як Іов Борецький [15], що згодом став митрополитом київським, а також Іов Княгининський [7], який був засновником відомого Скиту Манявського – опори православ'я на Прикарпатті.

Дослідники припускають, що першим дерманським виданням була книга Мелетія Пігаса «Диалогъ албо розмова о православной и справедливой віре единой», що побачила світ у 1603 р. Наприклад, такої думки дотримувався К.Копержинський [16]. Опосередкованим підтвердженням цього є те, що в липні 1602 р. В.-К. Острозький просив львівських братчиків переслати йому грецький друкарський шрифт, оскільки він хотів «Розмову» от блаженного Мелетія противу схизматиком и прочіим сектатором написаную в друк по грецку и по руску пустити» [17]. Перше грецьке видання цієї публікації вийшло у Вільно в 1596 р. Дерманське видання не дійшло до нас, однак його існування засвідчує каталог книжкової колекції П.Демидова, яка згоріла в Москві у 1812 р. [18]. «Діалог...» мав полемічне спрямування, і його видання варто сприймати в контексті антиуніатської боротьби. Проте сумнівно, що воно мало помітний наклад і розповсюдження. Зрештою, нічого тут дивного немає. Полемічні твори, написані на злобу дня й орієнтовані на невелику кількість книжників-інтелектуалів, як правило, не мали великих тражів.

Першим відомим друком Дерманської друкарні вважається «Лямент дому княжат Остроських...» [19] над померлим князем Олександром Острозьким. До нас дійшов лише один примірник цього видання, який зберігається в Народній бібліотеці у Софії. На титулі вказана дата 2.XII. 1603 р. Однак це дата смерті князя й сумнівно, що в цей день твір побачив світ. Найімовірніше, що він вийшов до 2-го лютого 1604 р. – дня поховання цього можновладця [7].

Подібного стибу вірші на похорон отримали поширення в польській, а, відповідно, й в українській літературі того часу. У них, як правило, зверталася увага на чесноти померлого; померлий же звертався з уявними словами до родичів, нащадків; відповідно, вони зверталися до нього. Не є в цьому плані винятком згаданий «Лямент...». У ньому небіжчик звертається до дружини, товаришів, синів, слуг, усіх посполитих. Є й тут звернення князя Януша до свого покійного брата.

Даний твір традиційно приписують Д.Наливайку, хоча у виданні його ім'я ніде не значиться. Однак варто зазначити, що в творі присутні сильні традиціоналістські акценти,

заклики до захисту православної віри. Так у зверненні батька до синів йдеться мова про православні традиції дому Острозьких, висловлюється надія, що жоден із синів князя не стане апостатом, тобто зрадником.

Одним з головних видань Дерманського осередку став «Охтаік, сиріч осьмогласник...» [8] – богослужбове видання, яке включало в себе чинопослідування вечірні, повечір'я, вранішньої та літургії, змінні впродовж року. Усі піснеспіви розділені на 8 гласів, звідки утворилася й назва. Автором твору вважається Іоан Золотоуст. «Октоїки» («Осьмогласники») широко використовувалися у Православній Церкві. Як і острозькі видання, дерманський «Охтаік...» містив передмови (віршовані й прозові) і післямову. На титулі книги зазначено початок друкування (12 квітня 1603 року), а в післямові – дату закінчення (12 вересня 1604 року). На звороті титулу вміщено герб В.-К. Острозького та вірші на герб українською книжною мовою. Це засвідчує про значимість цього видання для князя.

Передмова без підпису подана паралельно старослов'янською та українською мовами. У післямові вказано, що книга надрукована «въ общемъ манастири Дермани» коштом і накладом монастирським при ігумені Ісакію (Борисковичу). На нашу думку, така вказівка не є випадковою. Вона засвідчує, що В.-К. Острозький створив для Дерманського монастиря відповідні умови, які дозволяли цій обителі самостійно займатися видавничою та культурною діяльністю. Це опосередковано підтверджує нашу думку, що В.-К. Острозький переніс діяльність релігійно-культурного осередку в церковні володіння, щоб у такий спосіб забезпечити йому відносну самостійність.

Післямова до «Охтаіка...» підписана «Даміанъ недостойныи прозвितеръ», тобто Д.Наливайко. На останній сторінці післямови йдеться про смерть князя Олександра Острозького 2 грудня 1602 року. Ця подія для багатьох православних українців стала трагедією. Адже в особі Олександра вони бачили майбутнього лідера «православної партії». Власне, він таким уже й був, заступаючи старого князя.

Останнє відоме дерманське видання «Листъ Мелетія, святійшого патріархи александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія, будучого еще на тот час єпископа володимерского о отступленіи его з напominанем отцевским до него писаний» [20]. Твір вийшов друком 6.02.1605 р. «в манастири Дерманьскомъ». При цьому зазначено, що лист був написаний у Олександрії в році 7108-му від створення світу (1599-му р. від Різдва Христового). Переклад цього листа здійснив Іов Борецький. Видання містило передмову, підписану «Даміанъ, недостойный презвитеръ», тобто Д.Наливайко. Був там також вірш на герб Острозьких. Твір, як бачимо, мав полемічний характер. Мета його – повернути високого церковного ієрарха, одного з ініціаторів унії в лоно православ'я. Зберігся «Листъ...» лише в кількох примірниках. Це дає підстави вважати, що твір вийшов невеликим накладом [3].

Характеризуючи діяльність Дерманського осередку, можемо констатувати: по-перше, його створення було викликане прагненням убезпечити діяльність православних інтелектуалів, перенісши їхню діяльність із Острога, що мав бути поділений між нащадками В.-К. Острозького, в церковне володіння, яке б забезпечило цьому релігійно-культурному осередку певну автономність; по-друге, Дерманський осередок продовжив традиції Острозького, що, зокрема, виражалося в інтересі до видань богослужбової літератури («Октаіх...»), а також творів полемічного характеру («Диалогъ...» та «Листъ...» М. Пігаса). Отже, діяльність цього осередку була спрямована на вдосконалення церковного життя.

Щоправда, функціонування Дерманського осередку не була тривалим. Воно припинилося в 1605 р. Можливо, це було пов'язано зі смертю Олександра Острозького й активізацією його батька після цієї смерті. Старий князь, переживши важку хворобу (очевидно, інсульт), ніби відродився і почав активно діяти проти уніатів. Імовірно, саме тоді він знову захотів мати під рукою православних інтелектуалів та спрямовувати їхню діяльність.

Однак, незважаючи на недовготривале функціонування Дерманського осередку, не варто недооцінювати його значення. У Дермані був створений (хай навіть на короткий час) такий тип монастиря, ченці якого активно займалися релігійно-культурною та освітньою діяльністю. У монастирі функціонувала друкарня, науковий гурток, формувалася школа. Подібний релігійно-культурний осередок з часом виник у Києво-Печерській лаврі. І тут велику роль відіграли вихідці з Острога та Острожчини. Можливо, також подібний тип монастиря міг сформуватися в Почаєві, який знаходився неподалік від Дерманя і де настоятелем на початку XVII ст. був Іов Залізо, що перед тим був черцем у Дубно. У 1618 р. у Почаївському монастирі працювала

.....
друкарня Кирила Транквіліона-Ставровецького [21, 22-23]. Однак потужним релігійно-культурним осередком цей монастир став пізніше, у XVIII ст..

Характеризуючи релігійно-культурну діяльність В.-К. Острозького, можемо дійти наступних висновків:

1. Релігійно-культурна діяльність князя була продовженням тих традицій, які існували в родині Острозьких. Водночас саме за часів В.-К. Острозького ця традиція зазнала помітної трансформації, що було викликано чинниками ранньомодерного часу.

2. На релігійно-культурну діяльність В.-К. Острозького помітний вплив справила т.з. третя комунікативна революція, пов'язана з появою книгодрукування і першого засобу масового комунікування (друкованої книги). Саме В.-К. Острозький заснував на українських землях одну з перших друкарень, діяльність якої мала довготривалий та системний характер.

3. Друкована продукція заснованої В.-К. Острозьким друкарні мала переважно релігійний характер. Це біблійні тексти, богослужбові книги, твори східних Отців Церкви, полемічні антикатолицькі та антиуніатські твори, а також навчальна література (букварі).

4. Найзначнішим виданням Острозької друкарні, яке було створене при безпосередній участі В.-К. Острозького, стала Біблія 1580-1581 рр. Це був не лише шедевр друкарського мистецтва, але також складна наукова праця, яка вимагала і значних затрат, і значних коштів. Острозька Біблія стала першим у світі виданням Біблії, при укладенні якої використовувалися різноманітні тексти (Спетуагінта, Вульгата, старослов'янські, чеські, польські та інші). Ця книга засвідчила великі культурні можливості Православної Церкви України, а також те, що ця Церква здатна протистояти католицькій та протестантській експансії.

5. Підготовка до видання Острозької Біблії стала важливим чинником у заснуванні Острозької академії, фундатором якої був В.-К. Острозький. Ця академія була першим навчальним закладом вищого типу на теренах Східної Європи. В умовах того часу діяльність школи переважно була орієнтована на підготовку кадрів священнослужителів Православної Церкви, хоча в ній навчалися люди, які з часом зробили світську кар'єру.

6. Освітня й видавнича діяльність, яка фактично відбувалася в контексті церковної діяльності В.-К. Острозького, передбачала створення на українських землях сильної церковної структури, яка могла бути лідером у православному світі й конкурувати із західною (католицькою та протестантською) експансією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лопачька Н. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття // Дис.... канд. істор. наук. – Острог, 2007. – 219 с.
2. Ф.2227: Колекція документів Волинського музею. – Оп.1. – Спр. 475.
3. Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника. – М.: Книга, 1981. – 191 с.
4. Ф.182: Колекція документів канцелярії Київських митрополитів. – Оп.2. – Спр.81.
5. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. Атаманенко В.Б. – К.-Острог-Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 2004. – 383 с.
6. Ф.370: Дубенський повітовий суд. – Оп.3. – Спр.100.
7. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К.: Наукова думка, 1990. – 190 с.
8. Охтайк... – Дермань, 12.IX 1604. – 335+1 арк.
9. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 2007. – 336 с.
10. Часослов. – Острог, 10.XII. 1602. – 176 арк.
11. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Михайло Сергійович Грушевський – К.: Либідь, 1995. – Т.5. Кн.2. – 352 с. («Літературні пам'ятки України»).
12. Нагаєвський І. Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1961. – 171 випуск. – 91 с.
13. Кралюк П. «Совітованіє о благочестіи»: контекст, ідеї, автор // Філологічні студії. – Луцьк, 1997. – Вип. 2. – С. 81-87.
14. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наук. думка, 1988. – 568 с.
15. Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання / С.Абрамова, А.Атаманенко, В.Атаманенко та ін., І.Пасічник (голова ред. кол.). – Острог, 1997. – 201с.
16. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – Січень-березень. – С.75-82.

17. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Упоряд. Я.Д.Ісаєвич та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 344 с.
18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Ін-т Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
19. Лямент дому княжат Острозьких... – Дермань, після 2.XII 1603. – 10 арк.
20. Мелетій (Пігас). Лист... – Дермань, 6.II. 1605. – 41 арк.
21. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – 216с.
22. Луговцова С. Освещение личности и деятельности князя Василия-Константина Острожского в контексте преподавания исторических дисциплин в учебных заведениях Республики Беларусь // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип.13. – 2008. – С.86-93.
23. Макарий (Булгаков), еп. Винницкий. История русской церкви: Т. I–XII.– СПб.: Типография Р.Голике, Невский, №106, 1879. – Т.IX: История Западно-Русской или Литовской митрополии. 1458–1596 гг. – 688 с.

Хаврук Я. ДЕРМАНСКИЙ ЦЕНТР В КОНТЕКСТЕ РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЖСКОГО

В статье рассматривается дерманский центр в контексте религиозно-культурной деятельности князя В.К. Острожского.

Ключевые слова: дерманский центр, религиозно-культурная деятельность, князь В.К. Острожский.

Havruk J. THE CENTER OF GERMAN IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS AND CULTURAL ACTIVITIES OF V.K. OSTROZHSKY

In the article is examined the religiously cultural concentration in the context of religiously cultural activity of prince V. K. Ostrozky.

Key words: religiously cultural concentration, religiously cultural activity, prince V. K. Ostrozky.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

С.С. Калуцький

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В УМОВАХ ВЗАЄМОВПЛИВУ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

У статті зроблено спробу висвітлити бачення В. Липинським процесу формування політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємного впливу цивілізації Заходу і Сходу. З'ясовано ставлення дослідника до західної культури, яку він вважав найоптимальнішою для державності України, і східної, що, на думку дослідника, принесла немало деструктивних явищ. Розкрито розуміння істориком процесу європеїзації кращих представників українського козацтва і перетворення їх на провідну верству держави – аристократію (у розумінні вченого).

Ключові слова: Схід, Захід, еліта, В. Липинський, Великий кордон, шляхта, старшина, козацтво.

Значення політичної еліти для розвитку держави переоцінити складно. Тому й інтерес дослідників до вивчення цієї проблеми зберігається завжди. Зараз існує уже значна кількість літератури, присвяченої проблемам історії станів (шляхти, козацької старшини) та діяльності окремих особистостей, що відігравали провідну роль в українському державотворенні. Проте залишаються аспекти, які потребують подальшого наукового дослідження. Одним із них є становлення еліти держави Богдана Хмельницького в умовах цивілізаційного впливу Сходу та Заходу (Великого кордону). На жаль, з цієї проблеми спеціальних праць поки що немає. Історики її висвітлювали лише в контексті дослідження Великого кордону, що проходив територією України і мав відчутний, а іноді і вирішальний, вплив на розвиток державності,

17. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Упоряд. Я.Д.Ісаєвич та ін. – К.: Наук. думка, 1975. – 344 с.
18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Ін-т Українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
19. Лямент дому княжат Острозьких... – Дермань, після 2.XII 1603. – 10 арк.
20. Мелетій (Пігас). Лист... – Дермань, 6.II. 1605. – 41 арк.
21. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – 216с.
22. Луговцова С. Освещение личности и деятельности князя Василия-Константина Острожского в контексте преподавания исторических дисциплин в учебных заведениях Республики Беларусь // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип.13. – 2008. – С.86-93.
23. Макарий (Булгаков), еп. Винницький. История русской церкви: Т. I–XII.– СПб.: Типография Р.Голике, Невский, №106, 1879. – Т.IX: История Западно-Русской или Литовской митрополии. 1458–1596 гг. – 688 с.

Хаврук Я. ДЕРМАНСКИЙ ЦЕНТР В КОНТЕКСТЕ РЕЛИГИОЗНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КНЯЗЯ В.К. ОСТРОЖСКОГО

В статье рассматривается дерманский центр в контексте религиозно-культурной деятельности князя В.К. Острозького.

Ключевые слова: дерманский центр, религиозно-культурная деятельность, князь В.К. Острозьский.

Havruk J. THE CENTER OF GERMAN IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS AND CULTURAL ACTIVITIES OF V.K. OSTROZHSKY

In the article is examined the religiously cultural concentration in the context of religiously cultural activity of prince V. K. Ostrozky.

Key words: religiously cultural concentration, religiously cultural activity, prince V. K. Ostrozky.

УДК 930.2(477.43)»19»(092)

С.С. Калуцький

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В УМОВАХ ВЗАЄМОВПЛИВУ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

У статті зроблено спробу висвітлити бачення В. Липинським процесу формування політичної еліти Української держави середини XVII ст. в умовах взаємного впливу цивілізації Заходу і Сходу. З'ясовано ставлення дослідника до західної культури, яку він вважав найоптимальнішою для державності України, і східної, що, на думку дослідника, принесла немало деструктивних явищ. Розкрито розуміння істориком процесу європеїзації кращих представників українського козацтва і перетворення їх на провідну верству держави – аристократію (у розумінні вченого).

Ключові слова: Схід, Захід, еліта, В. Липинський, Великий кордон, шляхта, старшина, козацтво.

Значення політичної еліти для розвитку держави переоцінити складно. Тому й інтерес дослідників до вивчення цієї проблеми зберігається завжди. Зараз існує уже значна кількість літератури, присвяченої проблемам історії станів (шляхти, козацької старшини) та діяльності окремих особистостей, що відігравали провідну роль в українському державотворенні. Проте залишаються аспекти, які потребують подальшого наукового дослідження. Одним із них є становлення еліти держави Богдана Хмельницького в умовах цивілізаційного впливу Сходу та Заходу (Великого кордону). На жаль, з цієї проблеми спеціальних праць поки що немає. Історики її висвітлювали лише в контексті дослідження Великого кордону, що проходив територією України і мав відчутний, а іноді і вирішальний, вплив на розвиток державності,

етнічного складу, ментальності населення.

Одним із перших, хто звернув увагу на питання співіснування на території України західної та східної цивілізацій, був Михайло Грушевський [1, с. 12 - 13]. Цю тему досліджували також Іван Лисяк-Рудницький [2], Ярослав Дашкевич [3; 4; 5; 6], Віктор Брехуненко [7], Сергій Леп'явко [8]. Проблеми розуміння відомим істориком (а також і політологом) В'ячеславом Липинським впливу західної (європейської) та східної (азійської) культур на розвиток Української держави середини XVII ст. торкалися Я. Дашкевич [9, с. 459]; Олександр Реснт [10, с. 126] та Олексій Ясь [11].

Для її подальшого вивчення спробуємо на основі аналізу праць В. Липинського з'ясувати бачення дослідником особливостей взаємного впливу східної і західної цивілізацій на території України в середині XVII ст., зрозуміти ставлення історика до кожної із культур, розкрити особливості процесу становлення політичної еліти держави Б. Хмельницького в трактуванні науковця.

Праці В. Липинського свідчать про негативне ставлення історика до тих суспільних традицій, які українці запозичили зі східної цивілізації. І у своїх переконаннях він вкрай категоричний. Для нього європейська (західна) культура приносила на українські землі лише позитивні явища, а азійська (східна) – негативні. Характеризуючи обидві, вчений дуже часто використовує метафори «степу» (кочова східна цивілізація) та «плугу» (землеробська західна) [12; 11, с. 85, 87].

На жаль, поки що не з'ясовано причини такої категоричності В. Липинського в оцінках цивілізацій Заходу і Сходу. Цілком імовірно, що на нього мав вплив М. Грушевський (у нього можна натрапити на подібні думки), з яким історик співпрацював як до Першої світової війни, так і перебуваючи в еміграції [7, с. 456 - 457]. Прикметно, що антагонізм між «степом» та «плугом» не спостерігається в праці В. Липинського «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького». Він з'являється уже у виданій на еміграції «Україні на переломі» [13; 12]. О. Ясь стверджує, що негативне ставлення науковця до впливів Сходу на Україну пояснюється неприємними враженнями від анархії мас, вбивств і пограбувань під час Першої світової війни та українських визвольних змагань [11, с. 87].

Носіями західної культури в Українській державі, на думку В. Липинського, були покаячана «руська шляхта», городове козацтво, заможні міщани та православне духовенство. Найактивнішими західноєвропейськими державотворчими суспільними групами стали шляхтичі і козаки [12, с. 16, 20]. На переконання історика, саме шляхетство принесло в Україну такі основи європейської цивілізації як приватна власність на землю та римське право, що її узаконювало [12, с. 88, 128 - 129]. Ці норми перейняло заможне козацтво. Окрім них, козаки засвоїли суспільну мораль європейського лицарства. Дослідник переконаний, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству» [12, с. 117].

Саме городова козащина, що почала формуватися як стан, згідно з переконаннями Липинського, за сто років до виступу Б. Хмельницького стала провідною верствою його держави, прийнявши у свої ряди покаячених українських шляхтичів, сміливішу і свідомішу частину міщан та селян. Причиною державотворчої активності та сили городових козаків, на думку дослідника, була їх заможність. «Це був клас економічно продукуючий, – зазначає історик, – з експлуатації природних багатств степової південної України, живучий – а заразом стан лицарський, військовий, що весь час із шаблею в руках мусів здобутки своєї праці захищати» [12, с. 52]. Саме в боротьбі, захищаючи свої господарства від татарських орд і економічного визиску польської адміністрації, сформувався козацький стан зі своєю традицією, культурою й зародками державності. І, найголовніше, «витворив він (козацький стан – С. К.) врешті, в дорозі постійної селекції на війні і в праці, свою аристократію – оцих «козаків старинних», які повагою авторитету серед цілої маси козацької користувались і цим авторитетом її в одно зорганізоване обєднане тіло вязали» [12, с. 52-53]. Авторитет козацького стану, здобутий «морем своєї крові, своєю безмежною жертвовністю», визнали міщани, селяни, духовенство. Саме козацька старшина із покаяченою шляхтою сформували еліту Української держави, що «подібно як шляхта польська сотворила поняття державності польської і нації польської, козащина українська сотворила поняття державности й нації української», підсумовує В. Липинський [12, с. 53].

Відповідно до досліджень історика, до проведення Переяславської ради гетьман

Хмельницький та його соратники добилися значних успіхів у державотворенні, суттю яких були «узахіднення і європеїзація козаччини». А подальший розвиток Української держави залежав від виконання елітою таких основних завдань: 1) «змагання до скріплення інституту приватної земельної власності», 2) «скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужою поняттям і формам московським, але zarazом характеру службового, що кардинально відріжняє за часів Богдана Хмельницького лицарство-козацтво українське від такого ж лицарства-шляхти польської» [12, с. 111 – 113]. Домінуючий вплив у суспільному житті козацького стану, на думку В. Липинського, став однією із причин «перемоги українського державного сепаратизму» проти Речі Посполитої [12, с. 81 – 82].

Чи не основним ворогом української державності, згідно із суспільно-політичними поглядами науковця, були «низова не хліборобська козаччина та її права рука, анархічна «чернь» українська і допомога татарська». Саме вони репрезентували цивілізацію Сходу, що приходила на територію України в основному через контакти із Кримським ханством і Туреччиною [12, с. 86]. Історик стверджує, що для запорожців і тимчасових союзників Б. Хмельницького – татар – такі ознаки європейської культури як міські братства, бібліотеки, друкарні були далекими та чужими. Козацькі низи, на думку В. Липинського, воліли б «...показавши всю оцю Русь, знести її муровані городи, на степ запустити її хлібородні поля і всю її європейську культуру назад в одне велике, безкрає, непрооране «Запоріжжя» замінити» [12, с. 84], бо «панування-ж плуга грозить їй занапащенням степу широкого, «краю веселого», грозить повною руйною для її ловецької та скотарської общинної господарки» [12, с. 85]. Тому заслугою гетьмана Б. Хмельницького, як переконаний дослідник, стало те, що він обрав європейський шлях розвитку своєї держави, а її політичну еліту поступово перетворив на служиве лицарство. Насправді такого ворожого ставлення до європейських цінностей у запорожців не було, а таке трактування історії вченим, коли козацька старшина і покаячена шляхта втілюють в собі виключно культурний і цивілізований Захід, а козацькі низи – дикий Схід, свідчить про спрощення і схематизацію історичного процесу В. Липинським.

Можливо, саме в такий спосіб він отримував можливість у доступній формі донести свої думки до широкого кола читачів, а не лише дослідників. Не слід забувати, що й сам дослідник не був професійним істориком. І через це, вочевидь, дозволив собі не звернути особливої уваги на взаємні впливи обидвох цивілізацій одна на одну в зоні Великого кордону, що підтверджують сучасні дослідження [5, с. 39]. Хоча не виключено, що В. Липинський чітко усвідомлював це. На підтвердження думки дозволимо навести досить об'ємну цитату: «Два світи зустрілися на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе запліднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідністю надають окремий індивідуальний – ріжний від Москви і від Польщі – характер відродженій Українській Нації» [12, с. 133].

Становлення державної еліти в Україні середини XVII ст. В. Липинський пов'язував із боротьбою західного (європейського) світу із східним (азійським), симпатизуючи Заходу. Тому й основу виникнення провідної верстви в Українській державі вважав існування приватної власності на землю, західноєвропейської правової системи і лицарської моралі, що її перейняло козацтво із Західної Європи. Впливи Сходу в більшості випадків вважав негативними, що не завжди відповідало дійсності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1991. – 400 с.
2. Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе. В 2 т. Том 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої. – К.: Основи, 1994. – С. 1-9.
3. Дашкевич Я. Р. Проблема дослідження степового кордону України (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей другої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 7–8.
4. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні (Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми [Матеріали круглого столу]) // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1990. – № 12. – С. 20–22.
5. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1990. – С. 28–44.

6. Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 288–297.
7. Брехуненко В. Типологія степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – С. 453–486.
8. Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва // <http://www.cossackdom.com/book>;
9. Дашкевич Я. Р. Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови) // Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури (2-ге вид., виправл. й доповн.). – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 457–460.
10. Реєнт О. П. Інтерпретація В. Липинським місця і ролі релігійних інституцій у становленні й розбудові держави // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 125–129.
11. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм // УІЖ. – 2007. - № 5. – С. 75 – 95.
12. Липинський В. К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. К. Твори – Т. 3. / Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – С. 1–271.
13. Липинський В. К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. К. Твори. – Т.2. / За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 1 – 638.

Калуцкий С. С. ВЯЧЕСЛАВ ЛИПНСКИЙ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА В СРЕДИНЕ XVII ВЕКА В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА

В статье раскрыты понимание В. Липинским процесса формирования политической элиты Украинского государства середины XVII в. при взаимном влиянии цивилизаций Запада и Востока, оценка ученого западной культуры, которую он считал наиболее естественной для государственности Украины, и восточной, которая, по его мнению, принесла много деструктивных явлений. Раскрыто понимание историком процесса европеизации лучших представителей украинского казачества и превращение его в правящий стан государства – аристократию (в понимании ученого).

Ключевые слова: Восток, Запад, элита, В. Липинский, Большой кордон, шляхта, старшина, казачество.

Kalutskyi S. S. VIACHESLAV LIPINSKYI ABOUT FORMING UKRAINIAN RULING ELITE IN MID OF 17TH CENTURY IN CONDITIONS OF MUTUAL INFLUENCE OF CIVILIZATION OF WEST AND EAST

There is an attempt in the article to light up the sight of V. Lipinskyi on the process of forming Ukrainian ruling elite in mid of 17th century. In conditions of mutual influence of civilization of West and East. In the article found up the explorer's attitude to western culture, which he considered to be the most optimum for Ukrainian statehood and eastern which considered to have the destructive influence. There is exposed the understanding of the process at Europeanization of the best representatives of the Ukrainian Cossacks and their transformation into the leading stratum – aristocracy (in the scholar's understanding).

Key words: East, West, elite, V. Lipinskyi, Big Border, nobility, warrant officer, cossacks.

УДК 94(477)»18»(092)

В.В. Верстюк

М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу праць М. І. Костомарова та наукової літератури висвітлено внесок видатного українського історика, письменника й громадсько-політичного діяча в становлення та розвиток українського національного руху XIX ст. З'ясовано ставлення

6. Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 288–297.
7. Брехуненко В. Типологія степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – С. 453–486.
8. Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва // <http://www.cossackdom.com/book>;
9. Дашкевич Я. Р. Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови) // Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури (2-ге вид., виправл. й доповн.). – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 457–460.
10. Реєнт О. П. Інтерпретація В. Липинським місця і ролі релігійних інституцій у становленні й розбудові держави // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 125–129.
11. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм // УІЖ. – 2007. - № 5. – С. 75 – 95.
12. Липинський В. К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. К. Твори – Т. 3. / Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – С. 1–271.
13. Липинський В. К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. К. Твори. – Т.2. / За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 1 – 638.

Калуцкий С. С. ВЯЧЕСЛАВ ЛИПНСКИЙ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА В СРЕДИНЕ XVII ВЕКА В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА

В статье раскрыты понимание В. Липинским процесса формирования политической элиты Украинского государства середины XVII в. при взаимном влиянии цивилизаций Запада и Востока, оценка ученого западной культуры, которую он считал наиболее естественной для государственности Украины, и восточной, которая, по его мнению, принесла много деструктивных явлений. Раскрыто понимание историком процесса европеизации лучших представителей украинского казачества и превращение его в правящий стан государства – аристократию (в понимании ученого).

Ключевые слова: Восток, Запад, элита, В. Липинский, Большой кордон, шляхта, старшина, казачество.

Kalutskyi S. S. VIACHESLAV LIPINSKYI ABOUT FORMING UKRAINIAN RULING ELITE IN MID OF 17TH CENTURY IN CONDITIONS OF MUTUAL INFLUENCE OF CIVILIZATION OF WEST AND EAST

There is an attempt in the article to light up the sight of V. Lipinskyi on the process of forming Ukrainian ruling elite in mid of 17th century. In conditions of mutual influence of civilization of West and East. In the article found up the explorer's attitude to western culture, which he considered to be the most optimum for Ukrainian statehood and eastern which considered to have the destructive influence. There is exposed the understanding of the process at Europeanization of the best representatives of the Ukrainian Cossacks and their transformation into the leading stratum – aristocracy (in the scholar's understanding).

Key words: East, West, elite, V. Lipinskyi, Big Border, nobility, warrant officer, cossacks.

УДК 94(477)»18»(092)

В.В. Верстюк

М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу праць М. І. Костомарова та наукової літератури висвітлено внесок видатного українського історика, письменника й громадсько-політичного діяча в становлення та розвиток українського національного руху XIX ст. З'ясовано ставлення

.....
дослідника до Росії, устрій якої викликав спротив української інтелігенції, вихованої в дусі демократизму та поваги до особистості.

Ключові слова: федерація, український месіанізм, українська інтелігенція, етнопсихологія, громадська діяльність.

В історії культури кожного народу умовно можна визначити дві групи діячів. Одні зосереджують свою енергію тільки на певній царині творчості, інші намагаються обійняти духовним зором усю багатоманітність життя свого народу, прилучитися до розвитку його творчого духу. Саме до таких діячів належить і Микола Костомаров – визначний історик, громадський діяч, письменник, літературознавець, фольклорист і педагог, який, за словами М. С. Грушевського, «розбивав ідеологічні підстави старожитньої царської Росії», що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу та розвитку» [1, с. 151].

Ще з студентської лави М. І. Костомаров цікавився історією українського народу. Про це свідчить тематика його магістерської дисертації («Про причини і характер унії в Західній Русі»), що була подана навесні 1841 р. до вченої ради філософського факультету Харківського університету. Новаторський підхід дослідника до висвітлення історії церковної унії (на тлі міжконфесійних відносин другої половини XVI ст. висвітлив боротьбу українського народу проти католицької експансії за незалежність від Речі Посполитої) викликав суперечливі відгуки серед керівництва Харківського навчального округу, Міністерства народної освіти та також наукової громадськості [2]. Побоюючись загострення на тлі придушення польського визвольного руху 1830-х рр. міжконфесійних суперечок серед населення західних губерній, міністр народної освіти граф С. С. Уваров заборонив її публічний захист у Харківському університеті й зобов'язав знищити всі примірники накладу [3, с. 77]. Сучасні дослідники вважають, що саме в цій праці М. І. Костомаров уперше в українській історіографії поклав в основу досліджень історичного процесу концепцію народності, фактично започаткувавши народницьку історичну школу [4, с. 16].

На початок 40-х рр. XIX ст. припадає знайомство історика з П. О. Кулішем, М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та О. В. Марковичем. З ними він вів диспути про загальнослов'янські проблеми, які із сфери науки та літератури дедалі більше переходили у сферу політичну. Так виникла ідея федерації вільних слов'янських народів на зразок давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки. У бесідах про організацію товариства також брали участь Т. Г. Шевченко та Д. П. Пильчиков [5, с. 9]. З метою реалізації своїх політичних ідей у грудні 1846 – січні 1847 рр. вирішено було утворити Кирило-Мефодіївське братство, статут якого написав М. І. Костомаров. Програмні засади товариства, крім «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», були викладені в «Книзі буття українського народу» та у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків» [6, с. 236].

Ідеологія діячів Кирило-Мефодіївського братства, генетично пов'язана з програмою декабристського «Товариства з'єднаних слов'ян» й з «Книгами польського народу і польського пілігримства» А.-Б. Міцкевича, виражала позицію масової свідомості, що здобувала зерна соціального досвіду в легендарній історії християнства та виходила з просвітительських уявлень про природну рівність людей [7, с. 19]. Вона передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпосного права, запровадження норм демократичного суспільства, соціальної рівності («без царя та панів»), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. «Книга буття українського народу» стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних та національних прав слов'янських народів, серед яких українцям відводилася головна роль (український месіанізм) [8].

Товариство внаслідок доносу наприкінці березня 1847 р. було викрите, а М. І. Костомарова із Т. Г. Шевченком та іншими його членами заарештовано. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці дослідника заслали під нагляд поліції до Саратова із заборonoю «служити по навчальній частині». У Саратові він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні [9, с. 50].

На початку 1856 р. з ученого зняли поліцейський нагляд, але його становище істотно не змінилося, оскільки де-факто накладені обмеження існували й надалі. Але істориків дозволили

здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала йому змогу ознайомитися з європейськими інтелектуальними традиціями того часу. Зрештою, у новій, ліберальній атмосфері напередодні Великої реформи 1861 р. дослідник зміг розпочати публікацію низки своїх праць, зокрема відомої монографії «Богдан Хмельницький» (1857 р.) [10, с. 56].

З 1859 р. починається якісно новий етап в житті М. І. Костомарова. У цьому році адміністрація Петербурзького університету запросила його обійняти кафедру російської історії; заборону викладати та проводити наукову діяльність нарешті було скасовано. М. С. Грушевський стверджував, що 1859-1864 рр. «були центральним п'ятиліттям, апогеем енергії та творчості історика, який був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859-1883 рр.) провідником не тільки української інтелігенції, а й так само і великоруської та білоруської» [11, с. 120].

За поданням міністра народної освіти 15 січня 1860 р. історик став членом Археографічної комісії в Петербурзі, в якій до кінця життя готував і редагував серійне видання документів з української, російської та білоруської історії — «Акти Південної та Західної Росії» (за редакцією М. І. Костомарова впродовж 1861-1884 рр. було опубліковано 12 з 15 томів цієї серії). Наукова діяльність в царині археографії, архівознавства та джерелознавства перетворила дослідника в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок («Гетьманство Юрія Хмельницького» (1868 р.), «Гетьманство Виговського» (1861 р.), «Мазепа. Історична монографія» (1882 р.), «Павло Полуботок» (1876 р.), «Руїна. Історична монографія 1663-1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича» (1879-1880 рр.) [12, с. 9].

У названих працях науковець розвиває думку, що козацтво виступало носієм та виразником державних світоглядних поглядів українського народу. З його переконанням, воно утверджувало республіканські традиції на Запорозькій Січі та ідею федералізму спочатку з Річчю Посполитою, а потім і з Московським царством. Проаналізувавши історичний розвиток українських земель від IX до XVIII ст., М. І. Костомаров дійшов висновку, що монархічно-династична форма правління суперечила сутності історичного процесу України. За переконливими доказами історика, для українців у взаєминах особи й суспільства важливим критерієм є свобода вибору та згоди, у політичній сфері — свобода створювати добровільні товариства, владні структури, які, у свою чергу, не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи [13, с. 54].

Водночас учений продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у своєму будинку костомарівські «вівторки», на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної української інтелігенції, яка жила в С.-Петербурзі. Її ідейним рупором став часопис «Основа» (1861-1862 рр.). На його сторінках М. І. Костомаров вів дискусії з польськими та російськими науковцями, а також опублікував нариси про Г. С. Сковороду, Т. Г. Шевченка та інші праці. Крім того, він помістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвячених переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його буття («Дві руські народності», «Думки про федеративні початки в стародавній Русі» та інші) [14, с. 28]. Вони сприяли зростанню національної свідомості українців, доводили, що наш народ має свою самобутню історію та культуру.

Щодо статті «Дві руські народності», то вона мала принципове значення у творчості дослідника. Відомий дослідник менталітету українського народу В. М. Янів стверджував, що М. І. Костомаров був першим дослідником етнопсихології, нашого народу, який помітив і обґрунтував, що українцям властиве домінування особистого над колективним, на відміну від російського народу, для якого характерне домінування колективістських начал над індивідуальними (російська община) [15].

Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. історик також співпрацював з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій біографії належить часописам «Вісник Європи» та «Київська Старовина». М. І. Костомаров особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації. На сторінках «Вісника Європи» (журнал виходив з березня 1866 по квітень 1918 рр.) було опубліковано 38 праць історика, в яких він відстоював права українців на власну мову та історію. Стосовно «Київської Старовини», то її редколегія могла з гордістю відзначити, перефразовуючи відомий вірш О. С. Пушкіна, що її помітив «старик

Костомаров». У цьому періодичному виданні історик уперше побачив друкований орган, спеціально призначений дорогий для нього історії українського народу та його побуту [16, с. 30-31].

На початок 80-х рр. XIX ст. припадає чергове пожвавлення полемічної активності навколо української мови та її значення для самоідентифікації українського народу. М. І. Костомаров вміщує в журнальній періодиці низку статей з цього питання: «Ще раз з приводу малоросійського слова» (1881 р.), «Завдання українофільства. Український альманах на 1881 рік. Київ, 1881» (1882 р.), «Малоруське слово» (1881 р.), «З питання про малоросійське слово «Сучасним Відомостям» (1881 р.), «З приводу статті п. де-Пуле про українофільство» (1882 р.) та інші. Розвідки вченого з українофільства мали поліфункціональне призначення [17, с. 79]. З одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів та міфів освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського указу 1876 р., а з другого, мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату. Проте українофільство М. І. Костомаров сприймалося досить суперечливо російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу або для імператорського режиму, або для поступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштовані кола українства гостро засудили помірковану позицію дослідника [18, с. 163].

Отже, у становленні та розвитку української національної ідеї XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова займає одне з провідних місць. У сучасній науковій літературі, зокрема в книзі професора Торонтського університету (Канада) П. Р. Магочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. в Києві, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження» [19, с. 314].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини // Український історик. – 1984. – № 1-4 (81-84). Рік XXI. – С. 148-170.
2. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной Руси // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 1-40.
3. Киян О. Науковий опонент Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 77-79.
4. Реєнт О. Історична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.). // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 12-21.
5. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 3-15.
6. Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 234-241.
7. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 14-27.
8. Костомаров М. І. Книги Битія Українського народу // Київ. – 1991. – № 10. – С. 3-8.
9. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – 306 с.
10. Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.: іл.
11. Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публицистичних і полемічних праць // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 112-133.
12. Толочко П. Видатний історик України і Росії // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 7-14.
13. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. Монографічне дослідження. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.
14. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.: іл.
15. Костомаров М. І. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58-63.
16. Палієнко М. «Кіевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Видавництво «Темпора», 2005. – 122 с.
17. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. –

- Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 368 с.
18. Кислий Ф. Костомаров Микола // Українська література в портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / За ред. С. П. Денесюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Павло Роберт Магочій. Історія України. – К, 2007. – 514 с.

Верстюк В. В. Н. И. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье на основе анализа трудов Н. И. Костомарова и научной литературы показано вклад известного украинского историка, писателя и общественно-политического деятеля в становление и развитие украинского национального движения XIX века. Проанализировано отношение ученого к России, строй которой вызывал сопротивление украинской интеллигенции, воспитанной в духе демократизма и уважения к личности.

Ключевые слова: федерация, украинский мессианизм, украинская интеллигенция, этнопсихология, общественная деятельность.

Verstyuk V. V. M. I. KOSTOMAROV: THE MAIN ASPECTS OF CULTURE AND SOCIAL ACTIVITY

In the article the contribution of the outstanding Ukrainian historian, writer and public-political figure into formation and progress of the Ukrainian national movement of XIX century is cleared up on the basis of M.I. Kostomarov's works and the scientific literature. Researcher's attitude to tsarist autocratic Russia has been found out. Its order had provoked the Ukrainian intelligentsia's resistance brought up in the spirit of democratism and respect to the personality.

Key words: federation, Ukrainian Messianism, Ukrainian intelligentsia, ethnopsychology, public activity.

УДК 94 (477) «17/18: 728»

І.А. Удовик

ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

У статті досліджується доля «Смілянського графства» князя Г.О. Потьомкіна. Доведено, що для російських дворян – власників наділів «Смілянського графства» було характерним управління маєтностями через управителів (абсентеїзм). За їх господарювання був характерний економічний розвиток маєтностей.

Ключові слова: маєтність, Г.Потьомкін, Смілянське графство, абсентеїзм.

Проблема утвердження представників російського дворянства на теренах Правобережної України належить до малодосліджених питань історії України. Вчені лише розпочали досліджувати процес придбання маєтностей на українських землях, зокрема Смілянщини, князем Г.О. Потьомкіним-Таврійським у князя Ф.К. Любомирського у 1787 р., яка тоді входила до складу Речі Посполитої [1]. Ця обстановка, на наш погляд, здійснювалася винятково зі стратегічних мотивів і створила передумови для появи перших репрезентантів російської аристократії на українських землях.

У статті поставлено за мету дослідити процес генези *Смілянського графства* від його розподілу між спадкоємцями до кінця 1830-х рр., коли останній з них утратив можливість управляти помістями.

Варто нагадати, що «Смілянський спадок» князя Г.О. Потьомкіна, по його смерті у 1791 р., відповідно до чинних законів, був поділений «по-колінно» на три частини поміж родичами:

- Енгельгардтами (6-ть долей: В.В. Енгельгардт, гр. К.В. Літта (за першим шлюбом – Скавронська), В.В. Голіцина, гр. О.В. Браницька, Н.В. Шепєлева, кн. Т.В. Юсупова);
- Самойловими (2 долі: гр. О.М. Самойлов, К.М. Давидова);
- М.Висоцьким з Д. Лопухіною (2 долі).

- Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 368 с.
18. Кислий Ф. Костомаров Микола // Українська література в портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / За ред. С. П. Денесюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Павло Роберт Магочій. Історія України. – К, 2007. – 514 с.

Верстюк В. В. Н. И. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье на основе анализа трудов Н. И. Костомарова и научной литературы показано вклад известного украинского историка, писателя и общественно-политического деятеля в становление и развитие украинского национального движения XIX века. Проанализировано отношение ученого к России, строй которой вызывал сопротивление украинской интеллигенции, воспитанной в духе демократизма и уважения к личности.

Ключевые слова: федерация, украинский мессианизм, украинская интеллигенция, этнопсихология, общественная деятельность.

Verstyuk V. V. M. I. KOSTOMAROV: THE MAIN ASPECTS OF CULTURE AND SOCIAL ACTIVITY

In the article the contribution of the outstanding Ukrainian historian, writer and public-political figure into formation and progress of the Ukrainian national movement of XIX century is cleared up on the basis of M.I. Kostomarov's works and the scientific literature. Researcher's attitude to tsarist autocratic Russia has been found out. Its order had provoked the Ukrainian intelligentsia's resistance brought up in the spirit of democratism and respect to the personality.

Key words: federation, Ukrainian Messianism, Ukrainian intelligentsia, ethnopsychology, public activity.

УДК 94 (477) «17/18: 728»

І.А. Удовик

ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

У статті досліджується доля «Смілянського графства» князя Г.О. Потьомкіна. Доведено, що для російських дворян – власників наділів «Смілянського графства» було характерним управління маєтностями через управителів (абсентеїзм). За їх господарювання був характерний економічний розвиток маєтностей.

Ключові слова: маєтність, Г.Потьомкін, Смілянське графство, абсентеїзм.

Проблема утвердження представників російського дворянства на теренах Правобережної України належить до малодосліджених питань історії України. Вчені лише розпочали досліджувати процес придбання маєтностей на українських землях, зокрема Смілянщини, князем Г.О. Потьомкіним-Таврійським у князя Ф.К. Любомирського у 1787 р., яка тоді входила до складу Речі Посполитої [1]. Ця обстановка, на наш погляд, здійснювалася винятково зі стратегічних мотивів і створила передумови для появи перших репрезентантів російської аристократії на українських землях.

У статті поставлено за мету дослідити процес генези *Смілянського графства* від його розподілу між спадкоємцями до кінця 1830-х рр., коли останній з них утратив можливість управляти помістями.

Варто нагадати, що «Смілянський спадок» князя Г.О. Потьомкіна, по його смерті у 1791 р., відповідно до чинних законів, був поділений «по-колінно» на три частини поміж родичами:

- Енгельгардтами (6-ть долей: В.В. Енгельгардт, гр. К.В. Літта (за першим шлюбом – Скавронська), В.В. Голіцина, гр. О.В. Браницька, Н.В. Шепєлева, кн. Т.В. Юсупова);
- Самойловими (2 долі: гр. О.М. Самойлов, К.М. Давидова);
- М.Висоцьким з Д. Лопухіною (2 долі).

Князь Г.О. Потьомкін і його вищезгадані родичі були представниками першої хвилі російських дворян-землевласників на правобережній Черкащині (єдиний виняток – короткотермінове володіння «маєтності Сміла» фельдмаршалом Б. Шереметєвим у 1711 р. [2]). Загалом з кінця XVIII ст. і до 1917 р. російських власників на цій території нараховувалося декілька сотень. Серед них були князі Воронцови, Лопухіни, Балашови, К.П. Багратіон, графи Бутурліни, Раєвські, Бороздіни та ін.

Існує потреба деталізувати деякі аспекти розподілу. Кожне «коліно», або «дом (фамілія)», відповідно до миролюбної угоди 1795 р. між спадкоємцями *Смілянського графства* Григорія Потьомкіна отримало наступні території (ключі):

1. Смілянський – Катерині Давидовій та графу Олександр Самойлову.
2. Городиський – Василю Енгельгардту, графині Олександрі Браницькій, Надії Шепелевій, княгині Тетяні Юсуповій, княгині Варварі Голіциній та графині Катерині Скавронській.
3. Златопільський – Миколі Висоцькому і Дарині Лопухиній.

Такий договір між спадкоємцями став позитивним закінченням конфлікту, який виник з причин незадоволення Енгельгардтами вищезгаданим рішенням Брацлавського повітового суду, який відбувся за відсутності нащадків подружжя Василя та Марфи Енгельгардтів. Це, вірогідно, викликало обурення з боку нащадків останніх і було сприйнято як неповагу. Така думка має право на існування, оскільки нащадки Г.О. Потьомкіна-Таврійського належали до вищої дворянської аристократії і будь-яке неврахування їхніх інтересів, очевидно, могло сприйматися як образа. У подальшому ж розподіл рухомого й нерухомого майна мав здійснюватися окремо в середині кожного «коліна».

Порівняльний аналіз запродажного акту від 2 січня 1787 р. засвідчив цікавий момент: окрім зазначених в акті населених пунктів, спадкоємці отримали доволі значний додаток. Отже, князь Г.О. Потьомкін, придбавши «Смелянское имение» князя Ф.К. Любомирського, продовжував скуповувати навколишні села та містечка, у такий спосіб розширюючи своє володіння і тим самим укріплюючи можливий плацдарм для будь-яких непорозумінь з Річчю Посполитою. Окрім того, корабельний ліс та провіант з указаних володінь використовувалися на розбудову Півдня Російської імперії та на військові потреби в конфліктах з Оттоманською Портою.

Водночас, деякі населені пункти зникають з карти взагалі. Вірогідно, їх було об'єднано з більшими найближчими селами (містечками). До них належать Нові Кумейки, хутір Синявського, Андриківка, містечко Гуляйполе, Скопобіївка, хутір Іскрине, Тарасівка, хутір Півнева.

Протягом незначного періоду «Смілянське графство», зберігаючи своєрідну конгломеративну єдність на родинному рівні, дещо збільшилося територіально. Так 20 грудня 1798 р. граф О.М. Самойлов придбав у дворянина Бутовича хутір Радчин, К.М. Давидова купила у князя Яблоновського села Грушківку та Косарі [3]. Проте назвати таке явище тенденційним не можна, оскільки це були фактично чи не єдині приклади.

Типовим явищем став перехід сіл, містечок, хуторів разом із залежним населенням до інших власників, кровно непов'язаних з нащадками світлішого князя, і які, в основному, складали місцеву еліту, обіймаючи посади в різних органах влади – суддів, підсудків, повітових маршалків та хорунжих тощо.

Зокрема, граф О.М. Самойлов продав двадцять населених пунктів. Крім того, за свого життя від виділив у власність дочки Олени містечко Жаботин. Автором виявлено два відповідних кріпосних акти: 29 березня 1808 р. та 25 листопада 1810 р. [4] За першим документом с. Жаботин з 886 р.д. переходило до старшої доньки «...доколе...графиня Елена не вступит в супружество с родственником моею» чи «...если бы она дочь моя графиня Елена при жизни моей в замужество не вышла в таковом случае по смерти моей должна сие селение Жаботин перейти тот час в точное и потомственное ее дочери моей владение...». До цього часу «...я граф оставляю сие селение Жаботин со всеми с него доходами в моем владении как по сие время состояло и обязуюсь платить все казенные долги и повинности следующие с того селения Жаботина из тех доходов А потому она дочь моя графиня Елена сего селения ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить никому без дозволения моего не может». До того ж граф О.М. Самойлов «...не должен того селения Жаботина никому ни продать ни заложить и ни в какие крепости укрепить» [5]. У другому акті наголошувалося, що виділення с. Жаботин гр. О.М. Самойлов здійснює «...желая старшей моей дочери графине

.....
Елене учинить при жизни мой приличное и соразмерное состояние моему награждению» [6].
Причини його появи роз'яснювалися у самому документі: «...хотя сие селение Жаботин и должно числится в пред за нею дочерью моею, но как я сам ныне имея намерение в том селе сделать разные хозяйственные заведения, то предоставляя себе право под залог оною как у частных людей, так и в казенных местах занимать деньги» [7]. Змінилися і умови набуття графинею О. Самойловою прав власності на с. Жаботин: «...оное селение Жаботин может она дочь моя получить в собственное ее владение и распоряжение тогда токмо, когда я то учинить заблоразсужу или после моей кончины» [8]. За обома кріпосними актами О. Самойлова відмовлялася від претензій на інші помістя батька після його смерті.

Однак с. Жаботин перейшло у її володіння лише через 14 років. 9 липня 1824 р. Санкт-Петербурзька палата цивільного суду 2-го департаменту затвердила прохання нащадків О.М. Самойлова щодо виділу О.М. Захаржевській, уродженій Самойловій, вже не село, а містечко Жаботин відповідно до рядного запису [9].

Продавала маєтки і сестра графа О.М. Самойлова К.М. Давидова, однак не в такій значній кількості. Очевидно, всі зміни у володінні підлягали єдиній меті: забезпечити якомога доцільніші виділи дітям. Зокрема, дочці Софії, при одруженні з Андрієм Михайловичем Бороздіним, відокремлено сс. Тенетинка, Ярове, Копійчине, Телепине, Лебедівка, Плякове, Радиванівка. Згодом їй відійшло і с. Пастирське.

На 12 січня 1812 р. у власності С.Л. Бороздіної залишилося с. Телепине, Радиванівка, Пастирське та придбане від брата Петра Давидова с. Уляніне. Зазначимо, що цього ж числа між Софією та Андрієм Бороздіними було укладено договір, за яким указані маєтності «по дружескому согласию и родительскому подвигу о благосостоянии детей наших» віддали в попечіння та управління К.М. Давидовій і її синові генералу від кавалерії М.М. Раєвському.

Однак К.М. Давидова, de-jure передавши право власності на маєтності дітям, de-facto продовжувала ними розпоряджатися і жодна транзакція не могла відбутися без її відома. Лише у 1810-х рр. вона поступово почала послаблювати контроль над власністю дітей і передавати виділені раніше помістя нащадкам. Про це засвідчують продажі, здійснені П.Л. Давидовим С.Л. Бороздіній на с. Уляніне (15 лютого 1818 р.) та О.Л. Давидовим І.Ф. Красовському на села Красноселиця, Ставидла та Хайнівку (24 січня 1812 р.), колишньому підсудку Звенигородського повітового суду М.А. Кольнарському та П.О. Нєзваєвському на с. Бондурівку (27 грудня 1810 р.) [10].

Очевидно, такі зміни пов'язувалися іншим чинником. На кінець 1810-х рр. стан здоров'я К.М. Давидової не відзначався стабільністю. Так 4 лютого 1819 р. вона подала прохання щодо звільнення її від управління помістями дочки Софії через погіршення здоров'я, а вже у травні 1819 р. просила повернути ті ж маєтності в управління у зв'язку з покращенням самопочуття [11]. Все це в комплексі призводить до того, що К.М. Давидова відмовляється від патерналістської політики і передає помістя дітям. При цьому вона не змогла повністю відійти у тінь і разом з сином В.Л. Давидовим брала активну участь в управлінні його часткою.

В іншому руслі відбувалося формування на терені *Смілянського графства* доволі потужної маєтності Раєвських, які також були кровноспоріднені з «домом» Самойлових. Так її фундатор – Микола Миколайович Раєвський – син від першого шлюбу К.М. Давидової та племінник гр. О.М. Самойлова. Саме останній продав М.М. Раєвському 31 серпня 1806 р. с. Сунки з 575 рев'язькими душами та 3750 дес. за 57 500 асигнацій [12]. Порівняльний аналіз цін на проданні О.М. Самойловим маєтності терену смілянської власності Г.О. Потьомкіна засвідчує цікавий факт: вартість помість, що перейшли до племінника М.М. Раєвського була у кілька разів нижчою, ніж за якою продавалася решті дворян (за співвідношенням кількості селян, площі землі та сплачених коштів). Це дає змогу стверджувати, що родинні зв'язки відігравали чи не першу роль у ціноутворюючій політиці на купівлю-продаж помість. Підтвердженням такої думки є також продаж 1 лютого 1805 р. с. Бузуківця все тому ж М.М. Раєвському та 5 лютого 1805 р. гр. О.М. Самойловим с.с. Чубівки та Солопівки племінниці С.Л. Бороздіній, уродженій Давидовій [13]. Водночас, 30 вересня 1814 р. дружина М.М. Раєвського Софія Олексіївна Раєвська придбала у О.М. Самойлова с. Залевки (1969 ½ дес.) за 106 050 асигнацій [14]. Це дає можливість говорити про те, що родинний чинник впливав на ціну купівлі-продажу помість у випадку безпосередньої кровної спорідненості.

Аналіз купівлі-продажу маєтностей генерал-майора М.П. Висоцького і Д.М. Лопухіна засвідчив, що помістя переходили до дворян, не пов'язаних родинними стосунками з

нащадками Г.О. Потьомкіна (виняток становлять виділи К.М. Давидової своїм дітям та О.М. Самойлової дочці Олені).

В іншому руслі трансформувалася частка Енгельгардтів: транзакції відбувалися, в основному, в середині «дому». Так 14 січня 1798 р. Н.В. Шепелева віддала В.В. Енгельгардту під заставу частину спадку – села Шелепухи (243 р.д.), Кумейки (188 р.д.), Михайлівку (157 р.д.), Березняки (125 р.д.), Плеваки (82 р.д.), Гуту Станіславову (38 р.д.), Петрики (133 р.д.). За це він зобов'язувався сплатити долю боргу Г.О. Потьомкіна, який припадав на Н.В. Шепелеву – 85 000 руб. У разі смерті останньої ця маєтність назавжди залишалася у В.В. Енгельгардта без поділу з рештою спадкоємців [15]. Очевидно, такий проект був покликаний зберегти маєтність у середині роду та врятувати від можливого розорення.

Підтвердженням цього є і той факт, що 20 червня 1803 р. В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої решту її частки спадку, а саме Кирилівку, Пединівку, Журавку, Сегединці, Моринці, Майданівку, Будище, а згодом – ще й Верещаки та хутір шляхтича Кобельського в містечку Вільшані [16]. У такий спосіб він фактично стає власником двох-шостих частин маєтностей, які припадали на «коліно» Енгельгардтів.

Опрацьований матеріал дозволяє стверджувати, що, на відміну від брата В.В. Енгельгардта та сестер – графинь К.В. Літта, О.В. Браницької, які направляли свою діяльність не лише на збереження, а й укрупнення своїх маєтностей на терені Смілянського графства, – княгиня В.В. Голіцина доволі індивідуально ставилася до своєї частки спадку, отриманої від Г.О. Потьомкіна. На це вказує один з пунктів доручення, засвідченого 7 січня 1809 р. в Московській цивільній палаті, на управління Козачанським ключем підполковнику Федору Андрійовичу Рилєєву. У ній відзначалося, що він має право або здавати помістя в оренду, або продавати його частинами [17].

Можливо, подібне ставлення до своєї частки спадку Смілянського графства було і у княгині Т.В. Юсупової. Вона 15 грудня 1808 р. уклала з графом Северином Львовичем Потоцьким контракт на продаж с.с. В'язівка, Орлівця, Буди-Орлівецької, Ксаверівки, Калинівки та Теклиного [18]. Решта населених пунктів – села Воробіївка, Бабиці, Буда-Воробіївська, слободи Лука, Миронівка і Гута Межиріцька – опинилися у власності графа К.В. Літта. Відомо, що 13 лютого 1811 р. між сестрами підписано контракт купівлі-продажу на села Бабиці та Попівку [19]. Це нашоєму на думку, що й інші населені пункти перейшли безпосередньо від княгині Т.В. Юсупової до графа К.В. Літта внаслідок подібних транзакцій.

Подальші видозміни спадку «дому» Енгельгардтів пов'язуються з наступними подіями. У 1816 р. помирає княгиня В.В. Голіцина і вже 31 січня того ж року, відповідно до її заповіту від 13 квітня 1815 р., *«предоставляющего оставшееся по ней княгине Голицыной имение в моем (графини О.В. Браницької – Автор) распоряжение с тем чтобы на уплату долгов продать оное»* продано хорунжому колишніх польських військ Антону Яковичу Савецькому і його дружині Мар'ї Миколаївні с. Товсту з 534 руб. за 213 600 руб. [20]. Решта Козачанського ключа була розподілена наступним чином між синами В.В. Голіциної: села Козацьке, Княжа, Чичиркозівка та Павлівка – князю Сергію Сеогійовичу, а с. Топильна – князю Олександрі Сергіївичу [21].

1828 р. помирає В.В. Енгельгардт. Ця смерть мала наступні наслідки. З одного боку, маєтності, які він орендував у сестри Н.В. Шепелевої, поверталися у власність останньої. З іншого, за духовницею В.В. Енгельгардта від 22 лютого 1804 р. його володіння мали бути розділені у такий спосіб: родові залишається всередині роду Енгельгардтів, а придбане переходить у власність усиновлених ним Андрію, Василю, Павлу, Олександрі та Катерині [22]. Отже, у власність останніх перейшли помістя, які В.В. Енгельгардт придбав у Н.В. Шепелевої, а саме: сс. Кирилівка, Пединівка, Сегединці, Журавку, Моринці, Будища, Майданівку та хутір Кобельського у містечку Вільшаній. Варто згадати, що за виділом сестер Олександри та Катерини Енгельгардтів та за роздільним актом між братами від 29 жовтня 1828 р. вищеперераховані маєтності перейшли до П.В. Енгельгардта [23].

Смілянська частка В.В. Енгельгардта, яка вважалася складовою всіх родових маєтностей, була поділена на п'ять рівних частин між сестрами – графинею О.В. Браницькою, Н.В. Шепелевою, княгині Т.В. Юсуповою та нащадками графа К.В. Літта й княгині В.В. Голіциної 21 січня 1830 р.

Достовірно відомо, що Н.В. Шепелева 21 січня 1830 р. здійснила дві купчі кріпості з сестрою – графинею О.В. Браницькою. За першою вона продала маєтності, які отримала за розділом смілянського спадку Г.О. Потьомкіна і здавала в оренду В.В. Енгельгардту, а саме так

званий Кумейський ключ: с.с. Кумейки, Михайлівку, Березняки, Шелепухи, слободи Гута Мошенська, Станіславка (Черкаський повіт) і с. Петрики (Звенигородський повіт) з 1 204 р.д. за 457 520 рублів [24]. За другим – села Воронівку, Вербівку та Зелену Діброву з 1 408 р.д., які отримала після розділу смілянських родових маєтностей В.В. Енгельгардта, за 535 040 асигнаціями [25]. Варто зазначити, що в подальшому між Н.В. Шепелевою, О.В. Браницькою, з одного боку, та П.В. Енгельгардом, з іншого, протягом кількох років велися суперечки за Кумейський ключ.

Позбулися своєї частки потьомкінського-енгельгардтівського спадку і нащадки В.В. Голіциної, які продали Є.К. Воронцовій, уродженій графині Браницькій, помістя «... *после кончины родного дяди моего действительного тайного советника и кавалера Василия Васильевича Енгельгардта, оставшемся имений, с части третьей Белозирской на дом наши князей Голицыных, доставшейся*». Зазначимо, що осередям цієї частки стали села Білозір'я, Байбузи та слобода Василівка, до яких було прирізано землю з сусідніх Вільшанських і Тарасівських маєтностей.

Відомості про володіння княгині Т.В. Юсуповою в подальші роки часткою, отриманою по смерті брата В.В. Енгельгардта, відсутні. Це дозволяє припустити, що і вона врешті-решт «позбулася» своєї долі у такий же спосіб, як і Н.В. Шепелева та Голіцини.

Отже, можна окреслити наступні висновки. Смілянське графство, після розподілу між спадкоємцями князя Г.О. Потьомкіна, розділилося на три частини, що перебували у своєрідній єдності, продиктованій кровною спорідненістю. Однак на початку ХІХ ст. представники кожного «дому» почали самостійно, без втручання братів сестер, розпоряджатися своєю часткою спадку. Це зумовлювалося тим, що до цього часу було підписано низку «мирових угод», роздільних актів etc, які затвердили остаточний розподіл маєтностей безпосередньо між представниками «домів». Розпочався активний процес трансформації володінь. Передусім для нього став характерний перехід маєтностей до нових власників. Серед них можна виділити дві групи:

1. Місцева еліта. Це польські шляхтичі, які обіймали різні адміністративні посади або у тому повіті, в якому безпосередньо розташовувалося їх володіння, або ж у сусідніх. Зазвичай вони купували одне-два помістя.

2. Новоприйшле російське дворянство. В основному, воно обіймало вищі військові та адміністративні чини в Російській імперії. Вони купували по кілька населених пунктів, об'єднуючи їх у нові, доволі потужні помістя.

Отже, можна стверджувати, що абсентеїзм був притаманніший саме для другої групи. Це пояснюється тим, що її представники, зайняті державною службою, фізично не могли брати активну участь в управлінні помістями, а тому знаходили вірних повірених. Водночас, першопочатково саме завдяки їм відбувалася господарчо-економічна розбудова придбаних помість, оскільки вони мали значно більші ресурси, ніж репрезентанти місцевого дворянства.

Загалом у першій третині ХІХ ст. у власності спадкоємців Г.О. Потьомкіна залишилося близько 58% маєтностей колишнього Смілянського графства. Водночас, тенденція збереження володінь не була характерною для всіх племінників та племінниць Г.О. Потьомкіна. Наприклад, граф О.М. Самойлов «позбувся» близько 68% спадку, а В.В. Енгельгардт, графиня О.В. Браницька та К.В. Літта скуповували володіння у сестер.

Таке співвідношення говорить про те, що у трансформаційних процесах домінуючу роль відігравав не лише економічний чинник, а й суб'єктивне ставлення до маєтності. Підтвердженням того є й той факт, що спадкоємці Г.О. Потьомкіна були представниками найелітарнішої верхівки дворянства Російської імперії. На цьому тлі доволі сумнівно виглядало намагання вирішити свої боргові питання шляхом продажу помість. Крім того, інформації про наявність критичної економічної ситуації у маєтностях немає (за винятком Кам'янської маєтності В.Л. Давидова).

Мотивацією до нарощування володінь слугувало намагання не лише залишити нащадкам значні статки, а й забезпечити їх достойний розділ. Так В.В. Енгельгардт усиновив п'ятьох дітей. За тогочасним російським законодавством, вони не мали права на родові помістя. Отже, він і придбав майже всю частку Н.В. Шепелевої, щоб забезпечити їх майбутнє. Подібним чином, очевидно, діяли і графині О.В. Браницька та К.В. Літта.

Поряд із значними помістями тут існували також своєрідні «володіння у володінні», що виникли у результаті надання прав на користування та власність князями Любомирськими. Існування таких вкраплень фактично повністю залежало від вотчинного власника. Якщо

більшість прав були спочатку затверджені Г.О. Потьомкіним та пізніше деякими його спадкоємцями, то в майбутньому вони (володіння) створили цілий ряд прецедентів для конфліктів. Останні іноді затягувалися на роки і, в основному, вирішувалися не на користь вотчинників. Власники часто використовували наявність прав для конфліктів за межування з сусідніми поміщиками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мариновський Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787-1796/1797): ще одне трактування // Архіви України. – 2008. – № 5–6.
2. Судиненко М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855.
3. На жаль, автором не виявлено оригінальних документів купівлі-продажу на с.с. Косарі та Грушківку. Тому не відомо, хто саме з кн. Яблоновських вчинив продаж. Див.: Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.832. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 30 зв.; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.4. – Спр. 23.
4. Після смерті гр. О.М. Самойлова над його власністю було запроваджено опіку, яку зняли лише у 1824 р. Спадкоємцями всього майна стали вдова Катерина Сергіївна Самойлова, уроджена кн. Трубецька, син гр. Микола Самойлов, дочки гр. Софія Бобринська та гр. Олена Захаржевська. Цікаво, що у самому проханні згадуються рядна від 10 травні 1810 р., за якою гр. О.О. Самойлова отримувала від батька с. Жаботин, Черкаського повіту, Київської губернії та с. Іванівське, Карачевського повіту, Орловської губернії. Див.: ДАЧО. – Ф.832. – Оп.2. – Спр.3.
5. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 484. – Оп.3. – Спр. 71.
6. Там само. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.2182.
7. ДАЧО. – Ф.844. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 262зв.-265, 359зв-361зв, 376зв-378зв; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.16.
8. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.5.
9. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
10. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.2.
11. Очевидно, мова йде про продаж 16 січня 1817 р. дворянином Адамом Кобельським, за довіреністю від батька Осипа Адамовича Кобельського, нерухомої власності біля урочища Кудріна, «входящей часть земли в имение графа Браницкого» 3 дес. 2010 саж. та «состоящее Киевской губернии Звенигородского повета внутри имения Его ж Высокопревосходительства Енгельгарда в местечке Ольшаной, около оною и хутор называемом Кудрино, а именно в местечке Ольшаной жилой двор со всем строением, так же и в хуторе Кудрином, дом со всем строением, огородами, огорожами оных садами и ставами». (ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
12. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр.1497.
13. ДАЧО. – Ф.844. – Оп.2. – Спр.9.
14. Там само. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 53.
15. Там само. – Ф.486. – Оп.1. – Спр. 1952.
16. Там само. – Ф. 484. – Оп.5. – Спр.44.
17. Там само. – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 114.
18. Там само. – Ф. 844. – Оп.2. – Спр. 44. – Арк. 83–84в.; ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.
19. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.484. – Оп.3. – Спр. 225.

Удовик И.А. СУДЬБА СМИЛЯНСКОГО ПОМЕСТЬЯ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЁМКИНА-ТАВРИЧЕСКОГО (1791 ГГ. – I ПОЛ. XIX В.)

В статье отслеживается судьба «Смелянского поместья» князя Г.О. Потёмкина. Доказано что для русских дворян – владельцев наделов «Смелянского графства» было характерным управление поместьями посредством управителей (абсентеизм). Во время их управления экономическое развитие которых достигло своего апогея

Ключевые слова: поместье, Г.Потёмкин, Смелянское графство, абсентеизм

Udovuk I.A. THE DESTINY OF SMELYANSKAYA FARMSTEAD OF DUKE G.O. POTEKIN - TAVRIASKIA (1791 – I PART OF XIX CENTURY)

The article examines the fate of « Smelyanskaya County» Prince G.O. Potemkin. Proved that for Russian nobility - the owners of plots « Smelyanskaya County» was characterized by managers of estates (absenteeism). According to their management has been an economic development estates.

Key words: property, G.O. Potemkin, Smelyanskaya County, absenteeism.

ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ

У статті розглянуто основні меценатські кроки графині О. В. Браницької щодо церковноприходської освіти. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократки та її внесок у поширення масової початкової освіти у XIX ст.

***Ключові слова:** Церковнопарафіальна школа, державна школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.*

Графиня О. В. Браницька була однією з найбільших землевласниць Російської імперії першої половини XIX ст. Її маєтки були розташовані на Київщині (Білоцерківщина, Богуславщина, Рокитнянщина, київське Полісся), Черкащині, Поділлі (містечко Зіньківці з прилеглими селами), Волині (Шацьк, Любомль з найближчими селами) тощо. Усього графині належало 229 населених пунктів Правобережної України. Аристократка, маючи потужні матеріальні можливості, вписала кілька надзвичайно яскравих сторінок в історію меценатства на українських землях. Відомо, що на її кошти споруджено понад два десятки православних церков, частина з яких збереглися і донині. Не менш вагомим було і меценатство графині щодо церковнопарафіальних шкіл, яке стало органічною частиною церковної доброчинності.

Поряд з цим, вивчаючи історію теоретичної педагогіки, науковці не завжди приділяють достатньо уваги історії шкільної практики – зокрема, історичному розвитку церковнопарафіальних шкіл. Дана частина історії освіти є найменш дослідженою. Якщо ж врахувати, що на Київщині, Поділлі та Волині церковнопарафіальні школи становили абсолютну більшість початкових навчальних закладів, то актуальність висвітлення такої проблематики є очевидною.

Метою нашого дослідження є окреслення масштабів одного з найпомітніших меценатських кроків щодо церковнопарафіального шкільництва Правобережної України, який було здійснено графинею Олександрою Василівною Браницькою. Серед завдань дослідження слід назвати висвітлення неопублікованих донині історичних документів щодо шкільного меценатства графині О. В. Браницької, вивчення різних аспектів графського меценатства та його наслідків для розвитку церковно-шкільної справи Київської митрополії XIX ст.

Підприємницька та меценатська діяльність графської родини Браницьких охоплювала не лише Україну, але й такі далекі один від одного краї, як США і Китай, Бразилію й Гонконг, Уссурійський край і Єгипет, Росію й Алжир, Туреччину і Францію, Індію й Англію, Туніс і Румунію, Польщу та Перу. Відповідно, ім'я графів Браницьких є досить відомим не лише професійним історикам. Водночас у вітчизняній історіографії ще й досі не існує гідного монографічного дослідження щодо життя та діяльності цієї аристократичної родини. Книга Є. А. Чернецького «Браницькі герба Корчак» є звичайною компіляцією мемуарів і рівно наполовину складається зі спогадів Анни Вольської, прізвище якої не згадано на обкладинці [1]. Крім того, в даній книзі практично відсутня архівна джерельна база, хоча в архівосховищах України та Росії зберігаються десятки тисяч документів, що висвітлюють життя та діяльність графів Браницьких. Меценатству графської родини Є. Чернецький приділив мінімум уваги.

В одному з наших монографічних досліджень, присвяченому розвитку історії шкільної справи на Київщині XIX - початку XX ст. ми торкаємося названої проблематики, але не акцентуємо на ній уваги, оскільки монографія не мала завдання детального висвітлення шкільного меценатства [2]. Неординарність та масштабність даного прикладу шкільного меценатства потребує окремого дослідження.

Освітнянське меценатство графині Олександри Василівни Браницької розпочалося не з українських земель, де в першій половині XIX ст. було обмаль навчальних закладів, а з Санкт-Петербурга. Життя графині було тісно пов'язане з «Північною Пальмірою», адже О. Браницька (в дівочтві – Енгельгардт) довгий час була улюбленою фрейліною російської імператриці Єкатерини II і мешкала то в Зимовому, то в Таврійському палаці столиці Росії. Після смерті Єкатерини II графиня змушена була виїхати до столиці своїх українських маєтностей – Білої Церкви. Але при цьому аристократка ніколи не забувала про молодість, проведену в столиці. Як свідчить одна з російських дослідниць, «в 1821 г. А. В. Браницкая передала императрице

ШКІЛЬНЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФІНИ ОЛЕКСАНДРИ ВАСИЛІВНИ БРАНИЦЬКОЇ

У статті розглянуто основні меценатські кроки графині О. В. Браницької щодо церковноприходської освіти. На основі аналізу існуючих джерел автор простежує еволюцію меценатства аристократки та її внесок у поширення масової початкової освіти у XIX ст.

Ключові слова: Церковнопарафіяльна школа, державна школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Графиня О. В. Браницька була однією з найбільших землевласниць Російської імперії першої половини XIX ст. Її маєтки були розташовані на Київщині (Білоцерківщина, Богуславщина, Рокитнянщина, київське Полісся), Черкащині, Поділлі (містечко Зіньківці з прилеглими селами), Волині (Шацьк, Любомль з найближчими селами) тощо. Усього графині належало 229 населених пунктів Правобережної України. Аристократка, маючи потужні матеріальні можливості, вписала кілька надзвичайно яскравих сторінок в історію меценатства на українських землях. Відомо, що на її кошти споруджено понад два десятки православних церков, частина з яких збереглися і донині. Не менш вагомим було і меценатство графині щодо церковнопарафіяльних шкіл, яке стало органічною частиною церковної доброчинності.

Поряд з цим, вивчаючи історію теоретичної педагогіки, науковці не завжди приділяють достатньо уваги історії шкільної практики – зокрема, історичному розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Дана частина історії освіти є найменш дослідженою. Якщо ж врахувати, що на Київщині, Поділлі та Волині церковнопарафіяльні школи становили абсолютну більшість початкових навчальних закладів, то актуальність висвітлення такої проблематики є очевидною.

Метою нашого дослідження є окреслення масштабів одного з найпомітніших меценатських кроків щодо церковнопарафіяльного шкільництва Правобережної України, який було здійснено графинею Олександрою Василівною Браницькою. Серед завдань дослідження слід назвати висвітлення неопублікованих донині історичних документів щодо шкільного меценатства графині О. В. Браницької, вивчення різних аспектів графського меценатства та його наслідків для розвитку церковно-шкільної справи Київської митрополії XIX ст.

Підприємницька та меценатська діяльність графської родини Браницьких охоплювала не лише Україну, але й такі далекі один від одного краї, як США і Китай, Бразилію й Гонконг, Уссурійський край і Єгипет, Росію й Алжир, Туреччину і Францію, Індію й Англію, Туніс і Румунію, Польщу та Перу. Відповідно, ім'я графів Браницьких є досить відомим не лише професійним історикам. Водночас у вітчизняній історіографії ще й досі не існує гідного монографічного дослідження щодо життя та діяльності цієї аристократичної родини. Книга Є. А. Чернецького «Браницькі герба Корчак» є звичайною компіляцією мемуарів і рівно наполовину складається зі спогадів Анни Вольської, прізвище якої не згадано на обкладинці [1]. Крім того, в даній книзі практично відсутня архівна джерельна база, хоча в архівосховищах України та Росії зберігаються десятки тисяч документів, що висвітлюють життя та діяльність графів Браницьких. Меценатству графської родини Є. Чернецький приділив мінімум уваги.

В одному з наших монографічних досліджень, присвяченому розвитку історії шкільної справи на Київщині XIX - початку XX ст. ми торкаємося названої проблематики, але не акцентуємо на ній уваги, оскільки монографія не мала завдання детального висвітлення шкільного меценатства [2]. Неординарність та масштабність даного прикладу шкільного меценатства потребує окремого дослідження.

Освітнянське меценатство графині Олександри Василівни Браницької розпочалося не з українських земель, де в першій половині XIX ст. було обмаль навчальних закладів, а з Санкт-Петербурга. Життя графині було тісно пов'язане з «Північною Пальмірою», адже О. Браницька (в дівочтві – Енгельгардт) довгий час була улюбленою фрейліною російської імператриці Єкатерини II і мешкала то в Зимовому, то в Таврійському палаці столиці Росії. Після смерті Єкатерини II графиня змушена була виїхати до столиці своїх українських маєтностей – Білої Церкви. Але при цьому аристократка ніколи не забувала про молодість, проведену в столиці. Як свідчить одна з російських дослідниць, «в 1821 г. А. В. Браницкая передала императрице

.....
Марии Федоровне 400 000 рублей на содержание в училище ордена Святой Екатерины семи пансионеров «в знак благодарности за бесчисленные благодеяния, полученные от благотворительницы её, блаженной памяти покойной императрицы Екатерины Алексеевны». Графиня просила императрицу-мать, под покровительством которой находились подобного рода заведения, чтобы три пансионеры были из Смоленской губернии, из фамилии Энгельгардтов и Потемкиных, и чтобы они «молились Всевышнему за благотворительницу, которой сим обязаны будут» [3, с. 82].

У Державному архіві Російської Федерації нами віднайдені документи, котрі свідчать про продовження цієї історії. У подальшому графиня заповіла на утримання пансіонерок ще 50000 крб., за що удостоїлася особистої подяки імператриці Марії Федорівни. У листі імператриці-матері йшлося:

«Графиня Александра Васильевна!

Я имела удовольствие получить письмо Ваше от 16 августа о новом пожертвовании, делаемом вами для довершения благотворительного распоряжения, которым вы ознаменовали уже благодарность свою к Блаженным памяти любезнейшей моей свекрови ИМПЕРАТРИЦЕ ЕКАТЕРИНЕ АЛЕКСЕЕВНЕ. С таким же душевным удовольствием, с каковым содействовала я первому благому подвигу вашему, исполнила я и ныне желание ваше и дала соответствующие оному повеления Советам Опекунским, учрежденным при Екатерининском училище, дабы проценты с вносимого вами капитала 50000 рублей обращены были со временем на дополнение платежа за пансионеров ваших, когда оный вместе с общею доровизною возвысится.

Будьте уверены впрочем, что я всегда радуюсь случаю изъявить вам отличное уважение и доброжелательство, с каковым пребываю вам благосклонною. Мария.» [4, арк. 35].

Якщо графиня не пошкодувала майже півмільйона карбованців «важкою» царською валютою на утримання своїх землячок зі Смоленщини в далекому Санкт-Петербурзі, то вона вочевидь мала всі можливості утримувати навчальні заклади і в своїх українських маєтностях. Але проблема полягала в тому, що в часи існування кріпацтва на Правобережній Київщині кріпаки практично не отримували освіти. Лише одиниці з них могли навчитися грамоти у приватному порядку в дяка чи священника. Організованої освіти для простолюду практично не існувало.

Царський указ 1805 р., який пропонував духовенству відкривати подібні сільські школи, на Правобережній Київщині не виконувався і цьому були свої об'єктивні причини [5, с. 29]. Така ж доля чекала і «Правила для навчання селян», затверджені імператором Ніколаєм I у 1828 р. [6, с. 187-188]. У 1836 та 1837 рр. були видані укази Святійшого Синоду Руської Православної Церкви, котрі вже більш ґрунтовно вимагали від духовенства відкривати школи для селян [2, с. 15-17]. У 1842 р. київський митрополит Філарет (Амфітеатров) повідомив губернську владу, що у ввіреній йому Київській митрополії відкрито 225 шкіл, в яких навчалось 2006 учнів [7, арк. 221].

Процес фундації масового шкільництва зрушив з місця, але був оманливим. По-перше, школи засновувалися майже виключно у державних маєтностях і абсолютна більшість кріпацького населення залишалася без елементарної освіти. По-друге, ці школи не мали належної матеріальної бази і не користувалися фінансовою підтримкою держави. Їх функціонування трималося на ентузіазмі прогресивного священства та авторитеті митрополита Філарета (Амфітеатрова), котрий сучасною Українською Православною Церквою причислений до лику святих. Після смерті вищеназваного архієрея більшість з 225 шкіл припинили свою діяльність. Збереглися одиниці в найзаможніших парафіях, але й вони не дочекалися скасування кріпацтва.

Саме в часи започаткування цих освітніх процесів графиня О. В. Браницька складала свій заповіт, у якому визначила колосальну для того часу суму в 1000000 крб., відсотки з якої мали асигнуватися на покращення побуту кріпаків у колишніх маєтках графині-меценатки. Але в часи існування кріпацтва не було соціальних служб і тому цей капітал довгий час не знаходив собі застосування. Після смерті графині (1838 р.) він ще кілька десятиліть (!) пролежав у банку, невпинно збільшуючись внаслідок наростання відсотків.

Відповідно, оригінальною рисою шкільного меценатства графині О. В. Браницької стало те, що воно відбувалося вже після її смерті.

Напередодні скасування кріпацтва (в 1859 р.) у столиці неозорих володінь графів Браницьких (Білій Церкві) настоятель місцевої Спасо-Преображенської церкви відкрив систему з чотирьох постійнодіючих шкіл нового індустріального типу [8, с. 57-62]. Це були школи,

звичні для нашого часу – з наперед розробленою програмою, набраним штатом вчителів тощо. Наявність в одному містечку відразу чотирьох шкіл для Російської імперії того часу було настільки екзотичним явищем, що про них писали всі провідні гуманітарні пресові органи. Так головне освітянське видання Росії журнал «Народное образование» назвав чотири білоцерківські школи «предвесницами образования по всей России» [9, с. 108]. Білоцерківський приклад освітництва мав далекосяжні наслідки: він отримав особисте схвалення російського імператора Александра II і єпархіальні архієреї Київщини, Поділля та Волині стали вимагати від підлеглого духовенства відкриття подібних навчальних закладів по парафіях [10, с. 393]. І вже в 1862 р. лише в Київській митрополії налічувалося 1335 церковнопарафіяльних шкіл нового типу [2, с. 20]. Київщина стала епіцентром поширення модерного шкільництва в Росії [11, с. 520].

• Розквіт шкільної освіти гальмувався відсутністю коштів. І на початку 80-х років XIX ст. місцева влада згадала про капітал, залишений графінею О. Браницькою. Тогочасний київський митрополит Платон (Городецький) порушив перед губернською владою питання про доцільність використання відсотків з капіталу на розвиток освіти в маєтках давно померлої графині. Цю справу розглядало кілька міністрів Російської імперії і всі вони вирішили, що подібне використання капіталу графині-меценатки буде вельми доцільним. Наприклад, тогочасний міністр освіти Росії писав київському генерал-губернатору наступне:

• «Из духовного завещания графини Александры Васильевны Браницкой можно видеть, что проценты с оставляемого ею в пользу крестьян капитала в миллион рублей ассигнациями должны идти на поддержку их благосостояния через воспособление добрым и рачительным крестьянам в правильных и независимых от рачения их нуждах. Таким образом, графиня А. Браницкая желала оказать помощь нуждающимся крестьянам и, следовательно, не представлялось бы вполне правильным дарование этой помощи обуславливать пожертвованиями со стороны крестьян, предполагающим значительную их состоятельность, так как устройство здания для школы и полное содержание дома можно возложить только на зажиточные общества» [12, арк. 27 зв.]. Відповідно, міністерство дозволило користуватися відсотками з капіталу церковнопарафіяльним школам, котрі існували в бідніших містечках та селах.

• Про це було досягнуто домовленості між київським генерал-губернатором О. П. Ігнатієвим та митрополитом Київським та Галицьким Платоном (Городецьким). У листі до генерал-губернатора владика писав, що «хорошо поставленные школы в тех местностях, где имеются штундисты, воспитывая детей в духе Православной Церкви, будут ограждать население от увлечения в заблуждение, а образование церковных хоров, способствуя большему благолепию церковного богослужения, может оказать благотворное влияние на ослабление штундизма» [13, арк. 25]. Це значить, що такі школи мали не лише навчально-виховну, але й місіонерську мету. І з огляду на їхню багатофункціональність влада вирішила надавати відсотки з капіталу на утримання саме парафіяльних шкіл. Було обрано 42 школи тогочасної Київщини, між якими щороку стала розподілятися сума в 7455 крб.

• Кожній школі було визначено окрему суму щорічного асигнування, котра коливалася від 50 до 200 крб. У Васильківському повіті кошти з капіталу графині-меценатки надходили до Гребінок, Кодаків, Кожанки, Потіївки, Прусів, Синяви, Троцького, Фурсів, Чупири, Яблунівки; у Канівському повіті – до Мисайлівки; у Тарашанському повіті – до Антонівки, Бовкуна, Брилівки, Великої Вовнянки, Кирданів, Косяківки, Плоского, Попружної, Розумниці, Ріжок [13, арк. 21].

• Чутки про виділення коштів з капіталу О. В. Браницької швидко поширилися Київщиною. І з різних маєтностей графів Браницьких до Києва стали надходити прохання про надання частини цих коштів на утримання місцевих шкіл. Так у 1887 р. мешканці поліського с. Ніжилович прохали губернатора «об устройстве сельского училища на средства графини госпожи нашей Браницкой» [14, арк. 4]. На іншій околиці графських володінь – у с. Великополовецькому – аналогічну громадську постанову було прийнято двома роками пізніше [15, арк. 2]. Втім, далеко не всі подібні прохання були задоволені губернською владою.

• Незважаючи на це, заповіт графині О. В. Браницької став найвагомішим прикладом індивідуального провінційного шкільного меценатства Київщини XIX ст. Кошти з капіталу меценатки довгий час використовувалися виключно на потреби церковнопарафіяльних шкіл, які виразно домінували в регіоні. Проте згодом частина коштів, визначених заповітом

О. Браницької, була використана і на потреби державної освіти – саме вони стали матеріальним фундаментом для будівництва міністерських навчальних закладів у Розкішній та Кожанці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чернецький. Браницькі герба Корчак. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2003. – 132 с.
2. Володимир Перерва. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
3. Альбіна Данилова. Ожерельє светлейшого. Племянницы князя Потемкина. – М: Эксмо, 2009. – 608 с.
4. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-35.
5. Перерва В. П. Г. Лебединцев і започаткування масової церковноприходської освіти // П'яті краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. – С. 29–41.
6. Володимир Перерва. Православне Наддніпрянське у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 256 с.
7. Центральний державний історичний архіву м. Києві. (Далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 2. – Арк. 1–234.
8. Володимир Перерва. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 64 с.
9. Булашев Г. Очерки деятельности по народному образованию Арсения Москвина, митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. – 1896. – Кн. 4. – С. 95–116.
10. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 12. – С. 385–402.
11. Григорьев В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 784 с.
12. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 213. – Арк. 1–30.
13. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 8а. – Арк. 1–34.
14. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 117. – Арк. 1–6.
15. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 1–8.

Перерва В.С. ШКОЛЬНОЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФИНИ АЛЕКСАНДРЫ ВАСИЛЬЕВНЫ БРАНИЦКОЙ

В статье рассмотрены основные меценатские шаги графини А. В. Браницкой в области церковноприходского образования. На основе анализа существующих источников автор прослеживает эволюцию меценатства аристократки и ее вклад в распространение массового начального образования в XIX в.

Ключевые слова: Церковноприходская школа, государственная школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Pererva V.S. THE PATRONAGE OF SCHOOL BY COUNTESS A. V. BRANICKY

This article touches upon the main patronized steps of Countess Olexandra Vasylyvna Branytska concerning the parish schools. On the basis of the existing sources, the author retraces the evolution of aristocrat's patronage and her contribution to the spread of mass primary education in the 19th century.

Key words: patronage, concerning the parish schools.

УДК 94 (477) «18»

С.С. Богатчук

УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті відповідно до архівних та наукових джерел характеризуються особливості формування чумацького промислу в першій половині XIX ст., які відзначають, що серед українських ремесел та промислів він був найбільшим та відіграв важливу роль у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства та промисловості.

Ключові слова: чумац, чумацький промисел, торгівля, шляхи сполучення.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історію чумацтва почали ще досліджувати в XIX – на початку XX ст. І. Рудченко, Д. Яворницький визначили деякі характерні риси промислу, систематизували відомості про його матеріальну та

О. Браницької, була використана і на потреби державної освіти – саме вони стали матеріальним фундаментом для будівництва міністерських навчальних закладів у Розкішній та Кожанці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чернецький. Браницькі герба Корчак. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2003. – 132 с.
2. Володимир Перерва. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
3. Альбіна Данилова. Ожерельє светлейшого. Племянницы князя Потемкина. – М: Эксмо, 2009. – 608 с.
4. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-35.
5. Перерва В. П. Г. Лебединцев і започаткування масової церковноприходської освіти // П'яті краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева. – С. 29–41.
6. Володимир Перерва. Православне Наддніпрянське у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 256 с.
7. Центральний державний історичний архіву м. Києві. (Далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 2. – Арк. 1–234.
8. Володимир Перерва. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2004. – 64 с.
9. Булашев Г. Очерки деятельности по народному образованию Арсения Москвина, митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. – 1896. – Кн. 4. – С. 95–116.
10. Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 12. – С. 385–402.
11. Григорьев В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 784 с.
12. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 213. – Арк. 1–30.
13. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 8а. – Арк. 1–34.
14. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 117. – Арк. 1–6.
15. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 1–8.

Перерва В.С. ШКОЛЬНОЕ МЕЦЕНАТСТВО ГРАФИНИ АЛЕКСАНДРЫ ВАСИЛЬЕВНЫ БРАНИЦКОЙ

В статье рассмотрены основные меценатские шаги графини А. В. Браницкой в области церковноприходского образования. На основе анализа существующих источников автор прослеживает эволюцию меценатства аристократки и ее вклад в распространение массового начального образования в XIX в.

Ключевые слова: Церковноприходская школа, государственная школа, меценатство, графиня, генерал-губернатор, митрополит.

Pererva V.S. THE PATRONAGE OF SCHOOL BY COUNTESS A. V. BRANICKY

This article touches upon the main patronized steps of Countess Olexandra Vasylivna Branytska concerning the parish schools. On the basis of the existing sources, the author retraces the evolution of aristocrat's patronage and her contribution to the spread of mass primary education in the 19th century.

Key words: patronage, concerning the parish schools.

УДК 94 (477) «18»

С.С. Богатчук

УКРАЇНСЬКЕ ЧУМАЦТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті відповідно до архівних та наукових джерел характеризуються особливості формування чумацького промислу в першій половині XIX ст., які відзначають, що серед українських ремесел та промислів він був найбільшим та відіграв важливу роль у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства та промисловості.

Ключові слова: чумац, чумацький промисел, торгівля, шляхи сполучення.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історію чумацтва почали ще досліджувати в XIX – на початку XX ст. І. Рудченко, Д. Яворницький визначили деякі характерні риси промислу, систематизували відомості про його матеріальну та

соціонормативну культуру. Дослідження Н.Букатевича торкається соціально-економічних аспектів чумацького промислу на Півдні України.

Дослідженню цієї проблеми присвячені праці істориків ХХ ст. О.О.Нестеренко, І.О. Гуржія, М.Яворського, М.Слабченко, Т.І. Лазанської. Історик І.Слабєєв дослідив ряд історичних та соціально-економічних аспектів чумацтва.

Метою дослідження є висвітлення ролі чумацького промислу в економічному розвитку України в першій половині ХІХ ст.

Важливість даного дослідження відзначається в необхідності розкрити суть чумацтва та його поширення в Україні.

На початку ХІХ ст. в зв'язку з швидким заселенням Степової України та розвитком чорноморської торгівлі основна роль в перевезенні вантажів належала чумакам [1, с. 361]. Вони стали зв'язуючою ланкою в єднанні різних частин українських земель.

Чумацтво заслуговує особливої уваги тому, що в ХІХ ст. розвивалося як торговельний, так й торговельно-візницький промисел. Чумацький промисел передусім пов'язувався з соляною торгівлею. Завезення чумаками солі і продаж її в Україні на середину ХІХ ст. досягло 131 тис. т. щорічно [2, с. 29]. Основними чинниками, що вплинули на виникнення та розвиток чумацтва, були наступні: відсутність на більшості території України покладів солі як одного з життєво необхідних продуктів харчування; значна віддаленість соляних промислів від густозаселених районів Центру України та Подніпров'я, що були основними споживачами солі; небезпеки та значні фізичні труднощі, пов'язані з пересуванням основними шляхами, що сполучали Центр України та Подніпров'я з Кримом. За спогадами М.Галагана, у чумаків були найкращі воли на селі, щоб їздити в Крим по сіль [3, с. 14-15].

Через відсутність залізниць та недостатній розвиток внутрішніх водних сполучень чумацьке візництво поступово займає перше місце в перевезенні вантажів, що стає важливим фактором розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сільського господарства й промисловості України. Більшість товарів чумаки перевозили з Правобережної та Лівобережної України, Білорусії, а також з центральних промислових губерній Росії (будівельні матеріали, різні промислові і ремісничі вироби, продукти харчування) на Південь України, а звідти привозили сіль. Там будувалися міста, порти, набував свого значення військовий і торговельний флот, швидко зростала чисельність населення [4, с. 98].

Інтенсивний розвиток чумацького візництва вплинув й на збільшення протяжності самих доріг. Так, за офіційними даними, на початку 40-х р. ХІХ ст. лише в одній Київській губернії їх довжина налічувала 3987,2 версти [5, арк. 190]. Багато важливих чумацьких трактів було прокладено до місць розробки кам'яного вугілля, алебастру, крейди та ярмарочних центрів України.

Важливу роль чумацький промисел відіграв в розвитку ярмаркової торгівлі. Більшість ярмарок утворилися на межі ХУІІІ-ХІХ ст. Вони стали важливим елементом в тогочасній торговій системі. За підрахунками Слабченка М.Є., в середині 50-х рр. ХІХ ст. перевезення товарів волами на ярмарки Харкова, Полтави, Ромен, Кролевеця було на 38 -73% дешевшим, ніж кіньми. Особливо значні переваги чумацьке візництво мало в південних степових районах України. Так під час літньої Успенської ярмарки в Харкові чумаки набирали товарів та відбували в Крим по сіль й рибу [6, с. 69]. Доставка вантажів волами коштувала дешевше: з Одеси до Харкова у 2-2,9 рази, з Харкова до Керчі, Феодосії і Сімферополя – у 2,8-3 рази, до Севастополя, Ялти і місць Південного узбережжя Криму – 2,4-2,7 рази [7, с. 72]. Дешевизна чумацького візництва була зумовлена значно меншими витратами на утримання волів, а не ефективністю перевезень.

Оскільки український регіон був аграрним, то наявність достатньої кількості дешевого, хоча й малоефективного, транспорту зіграла важливу роль в економічному розвитку першої половини ХІХ ст., насамперед сільського господарства, яке поступово ставало на шлях товарного виробництва. Дешевизна чумацького транспорту давала можливість широко розгорнути експорт хліба та іншої сільськогосподарської продукції за кордон через українські порти. Необхідно назвати Одесу, що на той час була одним з великих хлібоекспортних портів світу, де вивіз хліба переважав зерновий експорт усіх північноамериканських, пруських чи російських портів. До чорноморсько-азовських портів чумаки доставляли щорічно 655,2 тис. т зерна [8, арк. 53]. Лише з Південно-Західного краю відправлялося 72 тис. т зерна [9, с. 19]. З Київщини до Одеси та інших міст півдня було перевезено в 1847 р. 641 284 четв. пшениці,

85 175 четв. жита, 14 935 четв. ячменю, 81 960 четв. вівса, 4 936 четв. гречки, 5 670 четв. проса, 1873 четв. гороху, 6660 четв. житнього борошна, 14 203 пудів пшеничного борошна, 38 518 пудів різної крупи [10].

Частка чорноморського експорту хліба в загальноросійському складала в 1802 р. 16,3%, а в 1817 р. – 40,1%. В 1802 р. через південні порти було вивезено 43,3% пшениці, в 1817 р. – 69%, а в 1822 р. – 96% загальноросійського експорту пшениці [11, с. 344]. За відсутністю залізниць перевезення цих вантажів було б неможливим без чумацького промислу.

І.О.Гуржій відзначив, що 75% хліба, який вивозили з України через чорноморсько-азовські порти в першій половині XIX ст., транспортувалося безпосередньо чумаками [12, с. 86]. Водночас чумацьке візництво сприяло процесу визрівання капіталістичних виробничих відносин у надрах феодально-кріпосного ладу.

Велику роль чумацький транспорт відіграв і в розвитку промисловості. Можливість використання для перевезення промислової продукції чумацького транспорту розширювала географію її збуту, адже чумаки досягали Уралу й Середньої Азії та інших віддалених куточків Російської імперії.

Чумаки були на той час єдиними транспортувальниками кам'яного вугілля, крейди, вапна, будівельного матеріалу, каміння, сприяючи розвитку тих галузей промисловості, що їх видобували або виготовляли. Усі ці вантажі чумаки перевозили на досить далекі відстані, навіть за межі України [13, с. 109]. Чумацький промисел полягав не лише у перевезенні товарів, але й залучався в торговельні відносини. На початку XIX ст. в руках чумаків знаходилася більша частина торгівлі такими важливими товарами, як сіль і риба. Надалі розміри і асортименти чумацької торгівлі значно розширилися. Особливо прибутковою для чумаків була торгівля сіллю з встановленням високого загороджувального мита на вивіз її з Криму. Лише в 1841 р., коли відкрили прямий відпуск солі просто з озер Криму, ця чумацька торгівля почала занепадати. Дорожні витрати чумаків не могли вже окупитися перевезенням солі і не давали їм заробітку [14].

У 1842 р. чумаками на Київщину було завезено 790275 пудів солі на суму 303323 крб., у 1848 р. — 967651 пудів на суму 344974 крб. [15].

Крім того, чумаки торгували ремісничими виробами, які вивозили з Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини для продажу на південь України. Та й сам чумацький промисел був теж споживачем ремісничих товарів. Так щороку чумаки купували замість зношених кілька десятків тисяч нових маж, багато запасних деталей (осей, коліс та велику кількість різного оснащення, дьогтю тощо) [16, с. 39]. Чумацька торгівля ремісничими виробами і споживання їх самими чумаками були поштовхом для розвитку багатьох галузей ремісничого виробництва в Україні, таких як вівчарство, скотарство, винокуріння [17, арк. 371].

Чумацька торгівля охопила всю Україну. Чумакуванням займалися різні категорії населення. Чумацтвом займалися переважно селяни і козаки, подекуди міщани, духовенство, поміщики. Лише в Харківській губернії на початку 50-х років чумацтвом займалося понад 3000 державних селян [18, с. 13]. А в соціальному плані чумацький промисел був доступний далеко не кожному козакові чи селянинові. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза («мажу») й пару дорідних волів. Більшість чумаків володіли однією-двома парами тяглових тварин і відповідною кількістю «паровиць»; менша, заможніша частина – десятками волів і транспортних засобів. Бідніших селян часто наймали за погоничів тварин; це давало їм шанс у перспективі стати самостійним просолом. Відомі чумаки з кріпаків, для яких чумацтво являлось оброком. Кріпак-чумаки приносили поміщикам оброк до 25 крб. сріблом від його родини. А якщо заробітки були високі, то це давало можливість викупитися на волю [19, с. 38].

У далеку й небезпечну дорогу чумаки готувалися заздалегідь, ще зимою. Вони лагодили свої вози, виготовляли запасні частини (осі, дишла), замовляли у стельмахів нові колеса, відгодовували волів, запасалися дьогтем і харчами.

Як тільки з-під землі з першими весняними променями пробивалася трава, десятки чумаків на добровільних засадах гуртувалися у так звані «валки». Об'єднаними зусиллями легше було долати степові простори, захищатися від татар, грабіжників чи навіть зграї вовків, допомагати один одному під час мандрівки. Валку, яка в дорозі розтягалася на сотні, а то й більше, метрів, очолював найдосвідченіший чумаки — «ватажок». Він визначав маршрут подорожі, домовлявся за платню на водних переправах і митницях, визначав місця відпочинку і ночівлі, стежив за дотриманням учасниками походу дисципліни і порядку, був суддею при виникненні між чумаками суперечок тощо.

Та не всякий чумак був торговельником. Були чумаки-наймити, що наймалися на візничий промисел. Чумаки-власники торгували самі, інколи залучаючи до того членів своєї родини. Серед чумаків були такі, що мали щонайменше до 20 пар волів. Не маючи можливості обійти їх своїми силами, вони наймали селян, які ставали звичайними наймитами. Найманий чумак мав право займатися торгівлею на власні кошти. Бували випадки, коли такий чумак після поїздки повертався додому вже заможним.

Чумацтво належало до найпрестижніших видів заняття і промислу. Повагу до нього зумовлювали, з одного боку, відносна надійність заробітку, з іншого, — працелюбність, сумлінність, доброта, лагідність, щирість та інші позитивні риси характеру прасола. Тому більшість юнаків мріяли стати чумаком.

Чумакування призводило до того, що деякі села, що знаходилися на чумацьких шляхах, виростали у великі поселення. Наприклад, Каховка на Дніпрі або Борислав [20, с. 225].

Чумаки часто зупинялися біля переправ через ріки через велику їх завантаженість. Зупиняючись тут, вони мали можливість розпродати частину свого товару. Там, де зупинялася велика кількість чумацьких возів, влаштовувалися ярмарки.

До 30-х рр. XIX ст. за своїми технічними й економічними показниками чумацький транспорт відповідав вимогам свого часу. Із збільшенням ролі купецького капіталу в соляній, рибній промисловості та торгівлі, питома вага чумаків у продажу цих товарів поступово зменшувалася.

З кінця 30-х рр. XIX ст. становище чумацького транспорту почало швидко змінюватися внаслідок інтенсивного освоєння степових районів України, що призвело до збільшення вартості чумацького транспорту. Підвищилися витрати чумаків на утримання волів у дорозі.

У цей же час активне будівництво залізниць за кордоном сприяло значному скороченню залізничних тарифів на перевезення вантажів. У 1861 р. перевезення вантажів волами в Україні коштувало втричі дорожче, ніж до ставка товарів залізницями у Західній Європі. За перевезення хліба з Балти до Одеси (194 км) платили стільки ж, скільки коштувала доставка хліба з Гавра до Тура (512 км) [21, с. 298].

Розвиток у другій половині XIX ст., особливо в 60-90-х роках, економічно рентабельнішого транспорту — залізничного — спричинив швидкий занепад і зникнення чумацького промислу.

В історії України XIX ст. чумацтво залишило свій важливий внесок у налагоджуванні політичних, економічних та національних зв'язків між півднем і північною смугою України. Водночас, чумацький промисел відіграв важливу роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва, дав поштовх інтенсивному розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, виникненню та розвитку нових міст, промислових центрів. Розвиток чумацтва є однією з важливих сторінок української історії XIX ст. і потребує подальшого дослідження для написання наукових статей, навчальних посібників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 214 с.
2. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб, 1858. — 383 с.
3. Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). — Львів, Видавництво кооперативу «Червона калина», 1930. — 203 с.
4. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів: Світ, 1996. — 447.
5. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). — Ф.442. — Опис 71. — Спр. 342.
6. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине: Украина в первой половине XIX в. — К., 1936. — 84 с.
7. ЦДІА України. — Ф.127. — Оп. 875. — Спр. 933.
8. Яснопольский Н.П. Изменения направления хлебной торговли Юго-Западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей их этих мест к Северо-Западным рынкам. — Б.м., 1873. — 41с.
9. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промисел українців // День. — 1999. — 16 липня.
10. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав, 1954. — 450 с.
11. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його

- роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964. – 138 с.
12. Киевские губернские ведомости. – Киев. – 1841. – 19 июня.
 13. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промысел українців // День. – 1999. – 16 липня.
 14. Соловійова Т. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 50 с.
 15. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 4324.
 16. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., Наукова думка, 1989. – 113 с.
 17. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. – Харків: Держвидав України, 1927. – 276 с.
 18. Рожкова М. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.) // Исторические записки. 1955. – Т.54. – С.291–298.

Богатчук С.С. УКРАИНСКОЕ ЧУМАЧЕСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье на основе архивных и научных источников исследованы особенности формирования чумацкого промысла в первой половине XIX ст., которые состояли в том, что среди украинских ремесел и промыслов он был самым крупным, и сыграл важную роль в развитии внутренней и внешней торговле, сельском хозяйстве и промышленности.

Ключевые слова: чумак, чумацкий промысел, дороги, торговля.

Bogatchuk S. S. UKRAINIAN CHUMAK I NOLUSTRY

On the basis of archives and scientific sources the peculiarities of chumak industry development in the early century are determined in the article. It is carried out this industry was the largest among Ukrainian handicrafts and industries and played an important role in the development of domestic and foreign trade, agriculture and economy.

Key words: chumak inolustri, handicrafts, ways of connection, trade.

УДК 94 (477.4=162.1) «183/186»

С.Е. Баженова

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті висвітлюються особливості суспільно-економічного й політичного розвитку польської меншини Правобережної України в умовах українського національного відродження.

Ключові слова: польська меншина, літературний процес, репресії, деполонізація, економіка.

Після поразки національно-визвольного повстання 1830-1831 року в польському суспільстві та його своєрідному барометрі – літературі відбувається пошук подальшого шляху розвитку. Романтична література переживає своєрідне роздвоєння. З одного боку, існує література «висока», пророча, революційна і яскраво романтична, яка виражала себе насамперед у поезії і поетичній драмі. Та розвивалась вона в еміграції. З іншого, – література «звичайна», призначена для задоволення скромніших запитів, які узгоджувалися з існуючими можливостями, з видавничим і політичним станом в краї, з цензурними обмеженнями, так би мовити, белетристика і театральний репертуар, що мав попит. Перша – послідовно романтична. Друга – готує, закладає реалізм, який наприкінці 40-50-х років XIX ст. займе панівне становище в польській літературі. Хоча слід відзначити, що саме в тих роках народились: «Пан Тадеуш» А.Міцкевича, «Беньовський» Ю.Словацького, «Небожественна комедія» З.Красінського та інші визначні твори, які стали окрасою не тільки польської, а й світової літератури.

Спеціальних досліджень з даної теми немає, хоча певні її аспекти висвітлювали С. Кеневич[1], Д. Бовуа[2], С. Баженова[3], В. Потульницький[4] та ін.

Процес розвитку нового капіталістичного укладу означав у такій сільськогосподарській країні як Польща, а також і в офіційно приєднаній у 1793-1795 рр. до складу Російської імперії

- роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964. – 138 с.
12. Киевские губернские ведомости. – Киев. – 1841. – 19 июня.
 13. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промысел українців // День. – 1999. – 16 липня.
 14. Соловійова Т. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 50 с.
 15. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 4324.
 16. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., Наукова думка, 1989. – 113 с.
 17. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. – Харків: Держвидав України, 1927. – 276 с.
 18. Рожкова М. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.) // Исторические записки. 1955. – Т.54. – С.291–298.

Богатчук С.С. УКРАИНСКОЕ ЧУМАЧЕСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье на основе архивных и научных источников исследованы особенности формирования чумацкого промысла в первой половине XIX ст., которые состояли в том, что среди украинских ремесел и промыслов он был самым крупным, и сыграл важную роль в развитии внутренней и внешней торговле, сельском хозяйстве и промышленности.

Ключевые слова: чумак, чумацкий промысел, дороги, торговля.

Bogatchuk S. S. UKRAINIAN CHUMAK I NOLUSTRY

On the basis of archives and scientific sources the peculiarities of chumak industry development in the early century are determined in the article. It is carried out this industry was the largest among Ukrainian handicrafts and industries and played an important role in the development of domestic and foreign trade, agriculture and economy.

Key words: chumak inolustri, handicrafts, ways of connection, trade.

УДК 94 (477.4=162.1) «183/186»

С.Е. Баженова

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті висвітлюються особливості суспільно-економічного й політичного розвитку польської меншини Правобережної України в умовах українського національного відродження.

Ключові слова: польська меншина, літературний процес, репресії, деполонізація, економіка.

Після поразки національно-визвольного повстання 1830-1831 року в польському суспільстві та його своєрідному барометрі – літературі відбувається пошук подальшого шляху розвитку. Романтична література переживає своєрідне роздвоєння. З одного боку, існує література «висока», пророча, революційна і яскраво романтична, яка виражала себе насамперед у поезії і поетичній драмі. Та розвивалась вона в еміграції. З іншого, – література «звичайна», призначена для задоволення скромніших запитів, які узгоджувалися з існуючими можливостями, з видавничим і політичним станом в краї, з цензурними обмеженнями, так би мовити, белетристика і театральний репертуар, що мав попит. Перша – послідовно романтична. Друга – готує, закладає реалізм, який наприкінці 40-50-х років XIX ст. займе панівне становище в польській літературі. Хоча слід відзначити, що саме в тих роках народились: «Пан Тадеуш» А.Міцкевича, «Беньовський» Ю.Словацького, «Небожественна комедія» З.Красінського та інші визначні твори, які стали окрасою не тільки польської, а й світової літератури.

Спеціальних досліджень з даної теми немає, хоча певні її аспекти висвітлювали С. Кеневич[1], Д. Бовуа[2], С. Баженова[3], В. Потульницький[4] та ін.

Процес розвитку нового капіталістичного укладу означав у такій сільськогосподарській країні як Польща, а також і в офіційно приєднаній у 1793-1795 рр. до складу Російської імперії

Правобережній Україні, прийняття культурологічних ідей через місто. У добу Просвітництва ту функцію виконувала Варшава, в першу чверть XIX ст. – Варшава, Вільно і Кременець. Однак значення тих центрів погіршилось після листопадового повстання 1830 року.

Вищі навчальні заклади були ліквідовані; єдиний університет у Кракові – реорганізований. Преса зазнавала утисків цензури і тільки в деяких осередках (Познань 1840–1845, Краків і Львів 1845) могла вільно розвиватись. Такою ж була ситуація з видавництвом книг і розвитком театру.

Польська еліта, що знаходилась в еміграції, могла вільно творити і друкуватись, однак її твори доходили в Польщу та Україну з великими труднощами, а з плином років вона слабше реагувала на злободенні проблеми краю.

Не могло розвиватись і культурне меценатство. У середовищі великої буржуазії переважно німецького і єврейського походження лише одинаки поступово звертались до культури. Матеріальною опорою для письменства, для преси, для мистецтва була, як і колись, шляхта. Кілька великих аристократів – Едвард Рачинський, Титус Дзялинський, Олександр Пшездзецький – ще намагались вирішувати якісь наукові й літературні проблеми, але жоден з них не міг уже створити осередка культурного життя. Абонентами журналів, основними покупцями книжок була й надалі шляхта, що з'їжджалась до міст на карнавали, ярмарки й контракти, і вже не дивно, що повість, новела, театральні постановки звертаються до того, власне, прошарку і його смаків та зацікавлень. Висока література ще затримується на селі в магнатських родин та в салонах високих державців.

Поезія не потрапляє до народу, хіба що обхідними шляхами, як костельні або солдатські пісеньки. Газетки були призначені для людей, які зможуть їх прочитати.

У цей час спостерігаються зміни в творчому середовищі. Літератори, журналісти, артисти, наукові працівники – у своїй більшості уже не шляхта, а інтелігенція, інколи навіть більш скромного походження. Цей прошарок стає носієм демократичних поглядів і ці погляди виражає у своїй творчості: чи то коли нагадує панівним класам про їхній обов'язок перед народом, чи коли стає поруч з народом до боротьби за його права. Занепад меценатства, осередків культурного й наукового життя призвів до занепаду точних наук та техніки, не сприяв розвитку малярства. Могли розвиватись лише ті галузі науки і мистецтва, які не вимагали великих інвестицій: філософія, література, музика. У названих галузях польська культура мала тоді непересічне значення, однак то був односторонній розвиток.

Література, зокрема, поезія, відразу після листопадового повстання продовжувала залишатися романтичною. То був романтизм заполітизований набагато сильніше, ніж до повстання: вільна форма і вся патетика були віддані на службу народній справі. Оборона прав народу і пробудження любові до Вітчизни, критика народних вад і визначення обов'язків Поляка – це витоки великої еміграційної поезії. Усі творці цієї поезії, названі пізніше «пророками», – Міцкевич, Словацький, Красінський – претендували на ту роль, хоча кожен розумів її по-своєму. Для Міцкевича головним завданням було самовдосконалення як варіант служіння Польщі і для справи її свободи. Для Словацького головною політичною проблемою від «Кордіана» аж до «Відповіді автору трьох псалмів» є засудження шляхти, яка зрадила повстання 1830 року і далі веде Польщу до загибелі. Красінський вбачав порятунок у зверненні до шляхетсько-християнських цінностей. Кожен з тих «пророків» мав своїх прихильників в еміграційних колах, широкі кола читачів якої в краї сподівались знайти в їхній поезії впевненість, сподівались брати з неї політичні вказівки на довгі десятиліття.

З любові до Батьківщини, з драматичної долі народу народились тоді чудові твори, хоча й такі різні. «Пан Тадеуш» – неповторна візія давньої Польщі, що уже відходила у небуття, але несла в собі зародок нової Польщі. Їдкий памфлет на царських прибічників у багатьох сценах III частини «Дзядів». Казкові сцени поем, драм Словацького – з відчутним політичним підтекстом. Змальована як в кривому дзеркалі візія майбутньої соціальної революції в «Небожественній комедії» Красінського. Перше покоління читачів холонуло, читаючи політичні заклики в тих творах. І сьогодні нас захоплює майстерність в описах природи у поемі «Пан Тадеуш», віртуозність дигресії в «Беньовському» Словацького. Чуттєвістю й артистичністю цієї поезії живе Польща і в наш день.

Після листопадового повстання під контролем цензури на перший план виходять консервативний, угодовський і старошляхетський напрямки в літературі. В історичній повісті

.....
(Г.Жевуський), чи в римованій поемі (В.Поль) прославляються старосвітські звичаї, висміюються чужоземні досягнення і навіть сам поступальний розвиток.

Особливу позицію займав Фредро, котрий, власне, у 1832-1835 роках написав чотири найкращі свої комедії з «Помстою» на чолі. Фредро був консерватором і угодовцем, але вмів так лагідно кепкувати з шляхетських звичаїв, що це не викликало в них обурення. Правда, це його не вберегло від нападок демократів і змусило припинити писати, що завдало чимало шкоди польській культурі.

Наростання революційної ситуації у 1840-і роки надихнуло молодше покоління літераторів стати виразником народних інтересів. «Циганерія варшавська», як їх називали, відкидала салонну літературу, протестувала проти облуди багатіїв і штучності міського життя, шукала правди і моральності на лоні природи, серед людей. Встали на охорону простого селянина Ю.Крашевський, Ю.Коженювський. З антишляхетськими памфлетами виступив А. Марцинківський. Із середовища «варшавської циганерії» вийшов також Ципріан Каміл Норвід, який залишив Польщу в 1846 році.

Від романтизму починається новий літературний вид – соціальна повість. Її головними представниками стали Юзеф Ігнаци Крашевський і Юзеф Коженювський, які писали свої твори з позицій позитивізму. Їх ранні твори мають риси романтизму, але вони вказують і на трагічність долі простої людини. Їх цікавлять також зміни, що відбуваються в шляхетському середовищі під впливом нових економічних обставин: розорення одних і збагачення інших представників шляхти, нові життєві шляхи незаможної шляхетської молоді. Конкурують з ними повісті Т.Т. Єжа (Зигмунта Мілковського), налаштовані дуже демократично, які пропагували незалежність Польщі. Однак такі твори недостатньо впливали на уклад шляхетського життя, але завдяки їм значно розширювалось коло читачів якісної літератури.

Польське суспільство в післяповстанський період відійшло від традиційних поміщицько-шляхетських структур, але йому було ще далеко до структур буржуазного типу. Шляхта уже не була замкнутим класом, її маєтки скуповують люди прості, але заможні. Проте поки це поодинокі випадки. До економічних справ беруться і аристократи, переважно по-дилетантськи [5]. Промисловість і торгівля залишаються, в основному, в руках почасти сполонізованих німецьких і єврейських підприємців [6]. У світі чиновників і адвокатів знаходить собі місце декласована шляхта, а селянин не може піднятися вище посади лісника і тощо. З декласованої шляхти походить більшість католицького духовенства.

Отже, міські установи, контори, фабрики, залізниці поповнюють люди найрізноманітнішого походження: тут серед службовців і робітників можна натрапити й на декласованого шляхтича.

Подібні процеси відбувалися і в Правобережній Україні, де польська меншина складала значний соціальний прошарок. Незважаючи на погіршення соціально-економічного й політичного становища польської общини у Правобережній Україні у зв'язку з репресіями з боку царату, вже в середині 30-х років XIX ст. в її складі утворилися відділки польського визвольного руху конспіративної організації «Віра, надія, любов» (керівник Каспер Мошковський) [7]. Ця організація увійшла згодом до розгалуженої в Польщі, Литві та Україні «Спілки польського народу» (керівник Шимон Конарський) [8]. Проте діячі даного підпільного формування на Поділлі, Київщині й Волині не зробили належних висновків з поразки повстання 1830-1831 рр. і, всупереч намаганням Ш.Конарського революціонізувати та демократизувати тут польський визвольний рух, рішуче відмовилися від цього й продовжували залишатись на відверто консервативних позиціях.

Не змогли їх здолати численні емісари польської політичної еміграції країн Західної Європи, які стали частими у Правобережній Україні у 40-50-ті роки XIX ст.

Загалом польський конспіративний рух 30-50-х рр. XIX ст. все-таки повільно радикалізувався і створив підґрунтя для чергового виступу поляків Правобережної України на підтримку повстання в Королівстві Польському. Уже в 1861 р. католики м.Кам'янця-Подільського провели в домініканському костьолі панахиду по жертвах польського повстання 1831 р. у Варшаві [9]. Наступного року польське дворянство краю звернулось до імператора Олександра II як до реформатора, з офіційним маніфестом, в якому, зокрема, наголошувалося, що «Дворяни Подільської губернії залишаються вірними основній польській ідеї... і тому бажають співробітничати з Польщею» й вимагали адміністративного приєднання Поділля до Королівства Польського [10]. У відповідь режим розпустив подільські губернські дворянські збори. Київський генерал-губернатор зажадав «подбати про повне витравлення польського

духу в Південно-Західному краї» [11]. Завчасні репресії самодержавства проти місцевої польської меншини не дали їй змоги організовувати збройну боротьбу на Поділлі під час повстання 1863-1864 рр. у Польщі. Однак на його підтримку вона проводила маніфестації, відповідну пропаганду, збирання коштів і зброї, формування підпільних повстанських осередків, делегування місцевих поляків у військо Королівства Польського тощо [12].

Поразка січневого повстання 1863 р. і його відлуння у Правобережній Україні змусили місцеву польську общину докорінно переглянути своє ставлення до українського народу, шукати порозуміння і компромісів у співіснуванні з ним та засобів виходу із соціально-політичної ізоляції. Протягом другої половини XIX ст. з'явилося нове покоління діячів польської меншини, яке всупереч консервативним колам аристократії й римо-католицького духовенства доклали чимало зусиль для нормалізації україно-польських відносин [13].

Активна участь поляків Правобережної України й, зокрема Поділля, в польському визвольному русі XIX ст., їхня опозиція до російського самодержавства, прагнення зберегти в регіоні панівну роль й сподівання на реставрацію Речі Посполитої в кордонах 1772 р. неминуче викликали стосовно них відчутну репресивну політику з боку офіційної влади. Так після розгрому повстання 1831 р. на Поділлі були скасовані дії положень Литовського статуту (1840 р.), ліквідовані польські навчальні заклади різного рівня (Кременецький лицей, гімназії, католицькі парафіяльні училища та школи), повністю скасована греко-католицька церква (1839 р.), закрито 19 костелів і 12 монастирів (залишено 92 римо-католицьких храмів, 69 каплиць і 6 монастирів) [14], заборонено вживання польської мови у державних установах та діловодстві [15], зберігати для особистого використання, ввозити з-за кордону й поширювати польську літературу антисамодержавного спрямування [16].

Натомість упроваджувалась політика зросійщення краю: російська мова ставала основною в усіх установах і в спілкуванні громадян, були засновані російські гімназії та інші освітні заклади, російська православна церква отримала найширшу підтримку й перетворилася в знаряддя боротьби з римо-католицькою конфесією та польською общиною взагалі.

Здійснюючи заходи з деполонізації польської меншини, царський уряд одночасно став на шлях ліквідації її шляхти, яка у своїй більшості була бідною і безземельною і практично не відрізнялась від становища місцевих селян [17]. 19 жовтня 1831 р. імператором Миколою I було видано Указ «Про однодвірців та громадян у західних губерніях», згідно з яким особи, що не подали документів й не мали відповідних постанов дворянських депутатських зібрань щодо дворянства, зараховувались до податних станів однодвірців чи громадян (у містах). До кінця 1833 р. у Подільській губернії було переведено з шляхти у стан однодвірців 30259 і у стан громадян 1762 особи [18]. Протягом 1834-1845 рр. у податні стани зараховано ще 36792 особи [19], а за період діяльності новоствореної Центральної геральдичної комісії у Києві під головуванням генерал-губернатора Д.Г.Бібікова у 1839-1845 рр. було позбавлено дворянства ще 8950 шляхетських родин [20].

Поступово ця декласована верства майже повністю розчинилася у місцевому селянському середовищі й була деполонізована.

Крім того, царський уряд проводив у 30-50-х роках XIX ст. цілеспрямовану політику обмеження і зменшення польського поміщицького та римо-католицького землеволодіння на користь російського і православної церкви. У 1832 році уряд створив спеціальні комісії для конфіскації земель, майна і капіталів у польських повстанців. Ними було секвестровано в Правобережній Україні 1124 маєтки з належними їм землями й 156226 селянами – кріпаками, які в переважній більшості були переведені у розряд державних [21]. Правда, уже протягом 1839-1842 р. імператор Микола I помилював 128 польських поміщиків – повстанців Правобережжя і повернув їм забрану державою власність. Водночас з метою обмеження економічного впливу в Україні польського капіталу 1839 року в м.Бердичеві було ліквідовано агентство Польського банку і натомість створено у Києві контору Російського державного банку, на який покладено обов'язок здійснювати усі фінансові розрахунки польських підприємців і землевласників [22].

Поразка польського повстання 1863 року викликала хвилю репресивної політики царизму проти місцевих поляків, яка неухильно впроваджувалась до початку XX ст. Зокрема, у Правобережній Україні було звільнено з державної служби майже всіх поляків, заборонено викладання польською мовою навіть у приватних освітніх закладах, поширювати книги польською мовою з історії та культури Польщі (протягом 60-80-х років XIX ст. за розповсюдження польської нелегальної літератури притягнуто до суду понад 110 осіб в м.

.....
Кам'янці-Подільському) [23], ліквідовані в Подільській губернії римо-католицька дієцезія, духовна семінарія, до 1870 року закрито тут 5 монастирів (залишено один у м. Вінниці), 26 костелів і каплиць [24]. Офіційна влада також вживала проти польської меншини відчутних економічних санкцій. У 60-70-ті роки XIX ст. у Правобережній Україні конфісковано у польських поміщиків 600 маєтків з 170001 десятинами землі, у тому числі на Поділлі – 133 маєтки з 51261 десятинами землі. З грудня 1865 р. полякам було заборонено у названому регіоні купувати землю у власність, окрім отримання її у спадок. У січні 1864 року введено спеціальний податок у розмірі 10% від річного прибутку з польських землеволодінь у краї, який у 1868 р. зменшено до 5% і збережено до початку XX ст. За рахунок цього, за образним висловом сучасників, «нечуваного податку на національність» [26] утримувались військові суди, арештовані й заслані до Сибіру поляки. Фактично ж ці побори мали за мету привести до економічного занепаду місцеві господарства поляків [27]. Проте з 70-х років XIX ст. царський уряд дозволив полякам купувати землю в Україні (розміром не більше 60 десятин), що, певним чином, призвело до стабілізації становища польської меншини на початку XX ст.

40-50-ті роки XIX ст. були періодом загострення соціальних суперечностей не тільки у власне польських землях, а й у Правобережній Україні, що стало наслідком кризи поміщицько-кріпосницької системи. У боротьбу проти неї активно залучилися селянські маси й ремісники. Загострення соціальних суперечностей супроводжувалось наростанням у народних масах прагнення до відновлення національної незалежності. У 1846-1848 рр. у країні спостерігається новий підйом національно - визвольного руху. Особливої гостроти соціальні суперечності досягають на кінець 50-х років. Вони переплітаються з боротьбою за національне визволення і призводять до повстання 1863 р. у Королівстві Польському, найбільш розвинутій в економічному і культурному плані частині Польщі.

В історії польської літератури 40-50-ті роки були перехідним етапом, що характеризувався складним переплетінням романтичного і реалістичного напрямку, який тільки зароджувався.

Револьюційний романтизм, який тривалий час був володарем дум читачів, продовжує в той час залишатись провідним методом для багатьох відомих поетів, що проживали як в еміграції, так і в самій країні (Ю. Словацький, Р. Бєрвінській, С. Гоцинський та інші) [28].

Дійсність середини XIX ст. ставить перед польськими письменниками нові проблеми: становище селянина, його соціальний конфлікт з поміщиком; життя міської бідноти, ремісників, що поступово займають все більше місця в суспільстві; декласація шляхти і поповнення нею інших прошарків народу; перехід на все більш консервативні позиції польської аристократії, її моральний занепад і тощо.

Ми не стверджуємо, що всі ці проблеми були абсолютно чужими для романтизму. А. Міцкевич [29], Ю. Словацький [30], С. Гоцинський [31] прагнули висвітлити у своїх творах тяжкий стан селянства, його ненависть до поміщиків, а також процеси, які відбувались в середовищі шляхти у міру проникнення в село капіталістичних відносин.

Звернення до соціальної проблематики тягло за собою формування реалістичних елементів у творчості письменників. Однак романтики ще не усвідомлювали закономірностей життя суспільства, вони могли лише «вгадувати таємниці» життя [32]. Тому соціальні проблеми набували в їхній творчості суб'єктивного вираження.

Окрім того, нові проблеми, висунуті дійсністю 40-50-х років, а водночас і нові соціально-психологічні типи, вимагали свого глибокого осмислення й аналізу. Головним завданням літератури того часу стає змалювання соціальної дійсності в її контрастах і суперечностях, а також життя простих людей і їх внутрішнього світу.

У 40-50-ті роки в польській літературі починає формуватись реалістичний метод, що дозволяв письменникам проникнути в саму суть явищ, пізнати приховані механізми подій, закономірності життя суспільства. Замість героїв з абстрактними рисами характеру поступово з'являються реалістичні образи людей, чії думки, почуття, вчинки мотивуються часом, середовищем, історичними обставинами.

З появою нових форм і методів відображення дійсності відбуваються зміни в системі жанрів. Зникає псевдокласична трагедія та історична драма, які втратили своє значення в нових умовах. Втрачає своє панівне становище і романтична драма. І лише романтична поема і лірика зберігають актуальність. Однак в цілому поезія поступається місцем прозі. А з прозаїчних жанрів перше місце посідає роман, і на 40-50-ті роки XIX ст. якраз припадає процес утвердження роману. Проте це вже не сентиментальний роман, який почав витіснятись ще у 20 -

ті роки XIX ст. побутовими романами. Водночас це не історичний роман, який створювали тоді Ю.У. Немцевич, Ф.Бернатович та інші. Провідними стають побутовий і соціально-побутовий романи, автори яких, намагаючись перемогти умовність і схематизм прийомів авантюрного чи любовно-авантюрного романів, беручи в основу сюжетної побудови не серію «пригод» героїв чи їх абстрактно-умовних любовних переживань, а реальні соціально-психологічні колізії, які породжуються побутом і мораллю суспільства, тими соціальними процесами, які в ньому відбуваються.

Поразка польського повстання 1830-1831 рр., а також народні виступи у Польщі 1848 р., активний процес формування української нації неминуче позначилися на світоглядних позиціях прогресивної польської інтелігенції, доля якої була пов'язана життям і творчістю з Україною. Саме вони створили «українську школу» в польській літературі, яка еволюціонувала то вліво, то вправо, то консолідуючись, то розпадаючись, і проіснувала до початку XX ст., а її відлуння збереглося і розвинулося в нинішній Польщі.³³

Якісно новим здобутком «української школи» в польській літературі другої половини XIX ст. стала українофільська діяльність Ю.І. Крашевського, М.Грабовського, А. Марцинківського, Ю.Ролле, Г.Жевуського, З.Мілковського (Т.Єжа), Ю.Коженевського та інших [34]. Українська тематика в їхній творчості посідала чільне місце і своєю вагомістю вельми прислужилась поліпшенню добросусідських взаємин і заклала міцний фундамент їх подальшого розвитку і вдосконалення аж до нашого часу. У більш широкому плані, завдяки українським тенденціям, польська література даного періоду здобула собі визнання усеї цивілізованої Європи [35].

Отже, у XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні склалася своєрідна ситуація: з одного боку, російське самодержавство прагнуло всіляко зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини й, отже, закріпити своє право за даним регіоном, розчистити шлях до його русифікації. З другого, місцева польська меншина намагалася обґрунтувати своє існування і необхідність свого верховенства над українцями й іншими етнічними групами краю, сподівалась на повернення Поділля, Волині й Київщини, як колишніх «східних кресів», до складу Польщі, прагнула ідеалізувати «цивілізаторську», «культуртрегерську» місію Речі Посполитої в українських землях [36].

Такий погляд на Правобережну Україну й інші так звані «східні креси» повністю відповідав духу тодішньої польської історичної науки, яка, спираючись на науковців з місцевих поляків, взяла ініціативу в свої руки у першій половині XIX ст. у регіональному дослідженні Київщини, Волині й Поділля і випередила російську та українську історичну науку з вивчення та публікацій документів з минулого цієї української землі.

Проте упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців того часу на Поділля, Волинь і Київщину корегувалися діяльністю та творчістю «української школи» в польській літературі 20-80-х рр. XIX ст. [37], яка в 40-і роки стала на шлях реалізму. Об'єктивними причинами переходу стали: поразка листопадового повстання 1830–1831 рр.; поразка революцій 1848 року в ряді країн Європи; проникнення капіталістичних відносин у суспільство, репресії з боку царату; посилення цензури, декласація шляхти. Звернення до реалістичного показу життя українського народу, його проблем, побуту, сприяло зближенню взаємовідносин між польським і українським народами в період становлення української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kieniewicz S. Historia Polski. – Warszawa, 1970. – S. 284.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
3. Баженова С.Е. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20-90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Монографія / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 400 с.
4. Потульницький В.А. Українська світова історична наука: рефлексії на межі століть / Потульницький В.А. // УІЖ. – 2000. – №1. – С. 3–20.
5. Rolle J. Ostatni dragomani Rzeczypospolitej //Swiat.– 1892.– nr. 6–7.
6. Kieniewicz S. Historia Polski. – Warszawa, 1970. – S.284.
7. ЦДІАУК. – ф.252, оп.1, спр.86, арк. 104–107; спр.109, арк. 1–43; спр.227, арк. 32–35.
8. Там само. – ф.470, оп.1, спр.86, арк. 1–7; спр.88, арк. 2–15; спр.181, арк. 31–37.
9. ДАХмО. – ф.228, оп.1, спр.3495, арк. 2–3.
10. ДАХмО. – ф.228, оп.1, спр.2414, арк. 1–5.

11. ДАХмО. – ф.228, оп.1. спр.2414, арк. 5.
12. Мазурик Є.В. О педагогической деятельности Н.И.Пирогова в Каменце-Подольском //Советское здравоохранение. – 1981. – №9. – С.78–79.
13. Баженова С.Е. Юзеф Ролле. – Кам'янець-Подільський, 2002.
14. ДАХмО. – ф.675, оп.2, спр.5, арк. 5–20.
15. Мельник Е.М. Поразка польського повстання 1830–1831 рр. і посилення русифікації на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб.наук.праць. – Хмельницький, 1990. – С.167.
16. ЦДІАУК. – ф.442, оп.833, спр.160.
17. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю /Авт.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур та інші. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.89.
18. Beauvois D. Polacy na Ukrainie. 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. - Paryż, 1988; Переклад українською мовою: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
19. Там само. – С.121.
20. Там само. – С.125.
21. Баженова С.Е. Юзеф Ролле. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.39.
22. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. – СПб., 1852. – С.42.
23. ЦДІАУК. – ф.317, оп.1, спр.1432, арк. 1–7.
24. ДАХмО. – ф.228, оп. 1, спр. 2414, арк. 1–4.
25. Do dziejów Kamieńca Podolskiego (Z papierów pozostałych po śmierci pana dr. Antoniego J. (Rolle))// Przewodnik naukowy i literacki – Lwow, 1907. –Т. XXXV. – nr. 2. – S.120–142.
26. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. – Warszawa, 1972 – nr. 22. – S. 110–115.
27. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1989. – С.26.
28. Kalemka S. Wielka emigracja. – Warszawa, 1971. – S. 378.
29. Sudolski Z. Mickiewicz. Opowieść biograficzna. -Warszawa, 1997.
30. Sudolski Z. Słowacki. – Warszawa, 1996; Баженова С. Юліуш Словацький і Україна. – Кам'янець-Подільський, 2004.
31. Баженова С. Северин Гоцинський – представник «української школи в польській літературі 20-40 рр. XIX ст.» // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – С.103–106.
32. Поспелов Г.Н. Спорные вопросы // Вопросы литературы. – 1958. – №3. – С.104.
33. Кирчів Р.Ф. Українця в польських альманахах доби романтизму. – К., 1965. – С.15–40.
34. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.101.
35. Козак С.Біля джерел польського українофільства // Вітчизна. – 1967. – № 6. – С.166.
36. Потульницький В.А. Українська світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – № 1. – С.9.
37. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.101.

Баженова С.Э. ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЬСКОЙ МЕНШИНЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРИОД УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье изложены особенности социально-экономического и политического развития польского меньшинства Правобережной Украины, освещены литературные процессы в период украинского национального возрождения.

Ключевые слова: польская меншина, литературный процесс, репрессии, деполонизация, экономика.

Bazhenova S.E. THE SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF POLISH MENSHEEN ON THE RIGHT-BANK UKRAINE DURING UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE

In the article the features of social-economic and political development of the Polish minority of Right-bank Ukraine light up in the conditions of the Ukrainian national revival.

Key words: Polish minority, literary process, repressions, depolonization, economy.

**ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ХАРКОВІ ТА
ЧЕРНІГОВІ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1870 РОКУ**

Автор здійснює аналіз процесу формування органів міського самоврядування за час дії Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові, звертає увагу на участь представників різних соціальних верств і конфесій в діяльності самоврядних інституцій.

Ключові слова: міська реформа, органи міського самоврядування, ценз, виборча система, платники податків, виборці, думи, управи.

Початок ХХІ ст. характеризується новими спробами української влади й суспільства створити ефективні органи самоврядування. У результаті урбаністичних процесів зростає роль міст і міських органів самоврядування в сучасній Україні. Важливі зміни, що охопили українську державу, за своїм значенням нагадують реформи 60 – 70-х років ХІХ ст. За часів Олександра ІІ державна влада і громадськість вирішували питання місця і ролі місцевого самоврядування в системі розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади. Аналогічні завдання актуальні і в сучасній незалежній Україні. Тому актуальним є всебічний аналіз спільних рис та регіональних особливостей формування самоврядних інституцій за Положенням 1870 р., зокрема і в таких специфічних містах, як Чернігів і Харків.

З часу підготовки і запровадження Положення 1870 р. дослідники робили спроби аналізу процесу формування та діяльності самоврядних структур. Саме це питання було об'єктом дослідження в працях І. Фесенка, М. Щепкіна, Д. Багалія та інші. [1]. Автори зробили спробу систематизації та аналізу значного масиву фактичного матеріалу, який був пов'язаний з історією формування та діяльністю самоврядних інституцій. Значний інтерес представляють праці П. Гронського, О. Михайловського, М. Бубнова та інші. [2], які разом з багатим фактичним матеріалом містять оцінки нової виборчої системи та взаємовідносин муніципальних структур і місцевої адміністрації. Радянська історіографія, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської методології, мала і праці, які розширили проблематику та запровадили у науковий обіг нові матеріали (П. Зайончковський, Н. Ейдельман, В. Нардова, Л. Писарькова та інші.) [3]. За часів незалежності відбувається зміна методологічних орієнтирів у вітчизняній науці, що вплинуло на тематику наукових досліджень. На перше місце дослідниками висувається вже не класова боротьба, а загальнолюдські цінності. У переважній більшості дослідження сучасних українських науковців з проблеми історії міського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені статтями і дисертаційними працями [4], які присвячені аналізу формування та різним напрямкам діяльності самоврядних інституцій в українських губерніях, а також їх правовому статусу. На жаль, маловивченим залишається питання формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. на регіональному рівні (в тому числі у Чернігові та Харкові, які мали свої особливості розвитку). Це й зумовило вибір теми даної статті.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини ХІХ ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії від феодалізму до ринкових відносин. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі населення переважної більшості населених пунктів. Розвиток промисловості і торгівлі сприяв міграції населення в бік міст. З середини ХІХ ст. місцеві адміністрації Харківської губернії фіксують швидкі темпи збільшення міського населення. У цей час Харківська губернія стає одним із лідерів за темпами економічного розвитку на півночі і сході України. Тут відкривалися середні й великі підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходило 4 ярмарки із значним товарообігом (у 1880 р. було продано товарів на 44 899 000 руб.). З 1861 по 1880 рр. промислове виробництво у Харкові зросло на 283% (з 1 620 000 руб. до 6 201 150 руб.) [5, с. 473]. Економічному розвитку губерньського міста сприяли побудовані залізниці (Харківсько-Миколаївська, Курсько-Азовська). Темпи зростання чисельності населення Харкова яскраво ілюструють статистичні дані за різні роки. У 1856 р. число мешканців губерньського центру становило 30 600 чол., у 1866 р. – 60 798 чол., 1873 р. – 82 133 чол., 1879 р. – 102 049 чол. Отже, в 1866 р. (порівняно з 1856 р.) чисельність населення зросла на 68 %, а в 1873 р. – на 24 % [6, с. 469].

Чернігів також зазнав певних змін у пореформений період. Пожвавилася торгівля, але вона

мала більш місцевий характер і не мала великих обігів. Подальшому, хоча й нешвидкому економічному розвитку міста (і губернії) сприяло проходження по даній території двох залізничних ліній: Курсько-Київської та Любаво-Роменської. Чернігів у другій половині XIX ст. відігравав більше роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. У місті були відсутні великі промислові підприємства. Все це знайшло своє відображення і в темпах зростання міського населення. У 1860 р. в губернському центрі мешкало 14 008 осіб., а в 1879 р. – 16 810 осіб. [7, с. 581; арк. 7]. Порівнюючи кількість мешканців Чернігова і Харкова, бачимо, що простежується пряма залежність між темпами економічного росту і чисельністю населення. За даним показником Чернігів поступався не лише Харкову, але й окремим повітовим містам обох губерній (як правило, торговельним центрам).

Певною ілюстрацією життя міста є склад його населення, який характеризує темпи економічного розвитку, зміни в соціальній структурі мешканців та інше. Аналіз звітів місцевої адміністрації Чернігова дозволяє виділити такі основні групи населення за станами у 1879 р.: міщани й цеховики – 55,7 %, привілейовані – 10,3 %, купці та почесні громадяни – 3,1 %, інші – 16,3 % [8, арк. 14]. Послідовність груп, з яких складалося населення губернського центру, аналогічна багатьом українським містам цього періоду. Особливістю можна вважати лише те, що більше половини мешканців становили міщани. Серед наведених даних особливий інтерес викликають так звані «інші стани», до яких місцеві чиновники відносили і люмпенізовану частину населення, і категорії, які з часом трансформуються в пролетаріат та інші групи, притаманні буржуазному суспільству.

За переписом 1879 р., у Харкові склад населення відрізнявся від Чернігова. Основними групами міського населення, що були зафіксовані у звіті були: привілейовані – 11,9%, почесні громадяни і купці – 5,4 %, міщани і цеховики – 32 %, селяни – 33%, нижчі військові чини – 14,5%. Незначний відсоток серед мешканців Харкова припадав на різночинців, іноземців та інші стани [9, с. 469]. Більш швидкі темпи економічного розвитку Харкова вплинули на дещо більшу кількість представників непривілейованих станів серед мешканців порівняно із сусіднім губернським центром. Закономірно, що стрімке зростання чисельності населення міста випереджало процес формування нових соціальних груп, притаманних для буржуазного суспільства. Процес формування нових соціальних груп передбачає не лише роботу на заводі, торгівельному домі тощо, але й формування певної культури, самосвідомості й розуміння свого місця та ролі в житті рідного міста. Навіть різні підходи місцевих чиновників у фіксації та виділенні різних соціальних груп населення в зазначених містах засвідчують певну неготовність офіційної влади до змін, що відбувалися.

Положення 1870 р. в Харкові та Чернігові було запроваджено у 1871 р. Відповідно до виборчої системи лише незначний відсоток городян допускався до управління справами своїх населених пунктів. За період з 1871 по 1891 рр. кількість виборців у Харкові навіть мала тенденцію до зменшення. У 1871 р. число мешканців становило 82 562 особи, з них виборчі права отримало 5,2 % (від загального числа городян), у 1875 р. – 86 454 особи, з них отримали право голосувати 5,5 %, у 1879 р. – 102 049 осіб, з них 5,1 % виборці, у 1883 р. – 171 416 осіб, з них 3,3 % виборці, у 1891 р. – 197 210 осіб, з них право голосу мали 1,7 % [10, арк. 14; с. 237; 137]. Наведені дані яскраво ілюструють «демократизм» запровадженого в Російській імперії прусського зразка виборчої системи, який використовувався у новостворених самоврядних інституціях. Спостерігається тенденція, коли при збільшенні чисельності населення Харкова відбувається зростання кількості виборців, але при цьому відсоток виборців зменшувався порівняно із загальною кількістю мешканців. Так за період з 1871 – 1887 рр. чисельність населення губернського центру зросла в 2,8 рази, а виборців – у 1,3 рази. Отже, відсоток осіб, що отримали право голосувати, скоротився на 0,9 %. Дані за 1871 р. і 1891 р. засвідчують зростання міського населення в 2,4 рази і одночасно зменшення числа виборців в 1,3 рази (порівняно із загальним числом мешканців). Отже, частина осіб, що отримали виборчі права, скоротилася у 3 рази.

У Чернігові також лише незначний відсоток мешканців допускався законом до участі в управлінні містом. Саме цей незначний відсоток (6,4 % від 16 810 осіб всього населення) у ролі виборців допускався до обрання гласних і, отже, міг впливати на вирішення суспільних питань [11, арк. 7]. У повітових містах губернії найменший відсоток виборців мали населені пункти з найбільшою кількістю мешканців. Головним поясненням зазначеної тенденції був факт, що «нові городяни» не відповідали певним вимогам законодавства. Вони часто мешкали у місті менше двох років і не були власниками нерухомого майна. Як правило, це були наймані і сезонні робітники, представники інтелігенції, студенти тощо.

При реалізації міської реформи на місцях влада отримувала інколи неприємні сюрпризи. Так у Чернігові в 1879 р. виборче право отримало 1 546 осіб. За соціальним складом вони розподілялися так: міщани – 53,6 %, дворяни – 32,7 %, дрібні домовласники – 6,6 %, купці – 5,2 %, від установ – 1,1 %, почесні громадяни – 0,8 % [12, арк. 1 – 5]. Наведені дані засвідчують, що сподівання влади на безперечне домінування представників привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях не завжди втілювалося в життя. У Харкові також соціальний склад населення напряму впливав на склад виборців. Серед виборців значний відсоток мали не лише міщани і дворянство з духовенством, але й купецтво.

Розподіл виборців за віросповіданням частково відповідав чисельності цих груп серед міського населення. На жаль, чиновники часто об'єднували представників різних конфесій в одні групи чи відносили до «інших» нечисельні конфесійні групи. У Чернігові, за даними 1879 р., православні у відсотковому відношенні до загальної кількості виборців становили 78,8 %, іудеї – 21,2% [13, арк. 31]. Представники інших конфесій не були зафіксовані. Зазначимо, що до православних чиновники в Чернігові відносили і старообрядців, які традиційно мешкали в губернському центрі та інших населених пунктах регіону. Число католиків та представників інших конфесій було мінімальне. А тому й не дивно, що вони не були представлені серед виборців. Аналогічна ситуація спостерігалася і серед виборців Харкова. Домінуючі позиції займали православні (майже 8/10), а далі значне представництво мали іудеї і протестанти. Традиційно на українських землях саме іудеї часто контролювали середню та дрібну торгівлю, а Харків в даний період стає важливим торговельним і промисловим центром регіону. Спеціалісти з Європи, які запрошувалися на підприємства, часто були протестантами. Саме ці та інші чинники і пояснюють значне представництво серед виборців представників даних конфесій.

Не менш цікавою, але досить прогнозованою була ситуація із рівнем освіти серед виборців. Зростання міського населення в переважно за рахунок селян і козаків, що мали початкову освіту, або взагалі були неписьменні, позначилося і на загальноосвітньому рівні виборців. Серед виборців Чернігова (1879 р.) лише незначний відсоток осіб отримали вищу та середню освіту (3,6%), письменні становили 48,8 %, а неписьменною була майже половина (47,6 %) [14, с. 29]. Точні дані про освітній рівень виборців Харкова відсутні, але є дані про рівень освіти усіх мешканців губернського міста у 1880 р. З 102 049 осіб мешканців Харкова освіту мали 40 710 (40,2%), з яких 3 309 осіб. (3,28 %) вміли лише читати [15, с. 470]. Наведені дані дозволяють зробити припущення, що серед виборців губернського центру переважали особи з початковою освітою й неписьменні, які не завжди могли зрозуміти нагальні потреби міста і шляхи їх вирішення.

Саме виборча система визначала категорії осіб, що отримували право голосувати. Норми даної системи отримували полярні оцінки від сучасників (від різкої критики до схвалення). Царизм намагався через цензову систему забезпечити перевагу представникам привілейованих станів у новостворених самоврядних інституціях. Положення 1870 р., допускаючи до виборів платників дрібних і середніх податків, водночас намагалося забезпечити перевагу серед виборців платникам саме великих платежів на користь міста. Це була основна ідея трьохрозрядної виборчої системи.

Аналіз результатів виборів у міську думу Харкова в 1871 р. підтверджує дану думку. Загальна кількість виборців в цей час становила 4 295 осіб. З них: в I розряді – 64 осіб, в II – 356 осіб., в III – 3 875. Кожний розряд обирав по 24 гласних. В I розряді на одного гласного припадало 2,7 виборця, в II – 14,8, в III – 161,4. Отже, голос виборця першого розряду мав значення майже в 60 разів більше, ніж виборця третього розряду. Більш детально співвідношення виборців і гласних за розрядами представлено у таблиці.

Розподіл виборців м. Харкова за розрядами [16, арк. 105 – 124; арк. 14 – 56].

Роки	Всього виборців (осіб)	Число виборців, які обирали одного гласного		
		I розряд	II розряд	III розряд
1871	4 295	2,7	14,8	161,4
1875	4 745	3,2	18	176,4
1879	5 200	4	19,4	193,2
1883	5 612	4,4	22	207,5
1891	3 316	2,8	12,3	123,1

Аналогічна ситуація простежувалася і в Чернігові, де виборці I розряду складали 4,1% від загального числа, II – 12,3%, III – 83,6% [17, арк. 54–55]. У губернському центрі майже всі виборці

першого розряду ставали гласними. Створювалася ситуація, коли кількість гласних розряду інколи дорівнювала (могла й перевищувати) число виборців того ж розряду. Отже, обрання гласними більшості виборців першого розряду було явищем традиційним і звичайним. Ця процедура перетворювалася у просту формальність. Така ситуація призводила до того, що була відсутня здорова ротація гласних, які ставали незмінними членами дум від свого розряду. Цей факт не був нормальним навіть на думку окремих чиновників місцевих адміністрацій, але виходу з такої ситуації вони не бачили.

Наведені дані яскраво ілюструють у дії підхід офіційної влади до формування органів міського самоврядування. Положення 1870 р. фактично усувало значну частину населення і виборців від управління справами міста. Водночас навіть нова виборча система не гарантувала повного домінування представників привілейованих звань та станів серед виборців трьох розрядів.

Співвідношення за розрядами осіб різних звань та станів серед виборців Чернігова (1879 р.) [18, арк. 94 – 95].

I розряд					II розряд					III розряд				
Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші	Привілейовані	Непривілейовані	З них: купці	Міщани	Інші
33,3	66,7	62,3	2,2	66,7	64,6	35,4	21,8	12,1	1,5	46,4	53,6	2,6	45,6	5,4

Крім розподілу виборців за станами і забезпеченням підтримки державних планів, державу і місцевих чиновників цікавило питання ступеня їх заможності. Чим більша кількість останніх сплачувала на користь міста великі податки, тим більше можна було розраховувати на швидкі темпи розвитку економічної та соціальної сфер населених пунктів. Матеріали звітів місцевої адміністрації та думи і управи Харкова засвідчують, що сума міських платежів за часів дії Положення 1870 р. постійно зростала. Наповнення міського бюджету відбувалося за рахунок збільшення кількості виборців і зростання числа заможних городян. У 1875 р. виборці I розряду сплачували на користь міста від 201 руб. 77 коп., другого – від 51 руб. 44 коп., а третього – менше 51 руб. 44 коп. У 1887 р. ставки платежів були змінені. До першого розряду відносились особи, що сплачували від 209 руб. 33 коп., до третього – від 53 руб 65 коп. [19, с. 1]. До виборчих списків у реальному житті потрапляли й особи, що сплачували копійки на користь міста. У 1891 р. коливання в платежах було таким: максимальна сума платежів – 5 263 руб. 51 коп., а мінімальна – 14 коп. Аналіз платників податків серед виборців Харкова дозволяє зробити певні висновки про їхню соціальну належність. За період з 1876 по 1891 рр. питома вага платежів припадала на суми з нерухомого майна (від 88 % до 95 %: загальних виплат). Платниками податків з нерухомого майна, як правило, були поміщики, духівництво, купці та інколи – міщани і так звані різночинці. Переважна частина купецтва, міщан, ремісників і селян сплачували податок з торговельних документів і оціночний збір з нерухомого майна. За час дії Положення 1870 р. у Харкові спостерігалася тенденція посилення впливу серед виборців осіб, що сплачували до міської скарбниці великі платежі (значний відсоток серед них належав купецтву і буржуазії, яка формувалася).

У Чернігові найчисельнішими були платежі з оціночного збору та торговельних документів. На першому і другому розрядах усі виборці були платниками великих податків. Однак встановлена для них норма (більше 10 руб) не дає повної картини щодо виборців даної категорії. У третьому розряді 57,6 % сплачували на користь міста від 10 до 1 руб., 21,5 % – менше 50 коп., 14,2 % – від 1 руб. до 50 коп., 6,7 % – більше 10 руб. [20, арк. 86 – 87]. Кращому розумінню фінансової спроможності виборців Чернігова може допомогти додаткове вивчення кошторисів губернського центру в зазначений період. Детально не зупиняючись на цьому аспекті, підкреслимо, що фінансові можливості самоврядних інституцій Чернігова були невеликі. Це засвідчує незначні суми, які сплачувала питома частина виборців на користь міста. Участь у міських виборах Чернігова і Чернігівської губернії багатьох платників дрібних податків з нерухомого майна пов'язана також з рішенням місцевої адміністрації від 12 вересня 1878 р. За цим рішенням, до участі в міських виборах допускалися особи, що сплатили перед цим збір за свідоцтво на роздрібну торгівлю у розмірі половинної ціни свідоцтва, тобто $\frac{1}{4}$ частини ціни повного свідоцтва. Управа вважала, що у такий спосіб збільшить кількість виборців з торговельними документами, що й так поступалися за

чисельністю перед особами, які платили податки з нерухомого майна [21, с. 106]. Отже, ст. 17 і 41 Міського положення, які ставили платежі на користь міста з купецьких, промислових або прикажницьких свідоцтв обов'язковою умовою користування виборчим правом, були розтлумачені думою як зрівняння прав дрібних платників міських зборів.

Чернігівська дума вважала, що особи повинні лише мешкати 2 роки в місті, а не обов'язково ще і сплачувати збори, допускаючи до участі у виборах осіб, які сплатили на користь міста збір із торговельних документів, тимчасово і навіть напередодні виборів. Подібне тлумачення 17 ст. Міського положення призводило до того, що особи, яких закон намагався не допустити до виборів, навпаки, брали в них участь. Наприклад, у третьому розряді найнижчі платежі з оціночного збору в губернському центрі становили 4 коп. [22, с. 104 – 105].

Різноманітні звіти засвідчують пасивне ставлення всіх категорій виборців до участі у виборах. У 1871 р. в Харкові з 4 295 мешканців, які отримали виборчі права, на вибори з'явилося 309 осіб (7,1 %), у 1875 р. – 6,3 %, у 1875 р. – 5 %, 1883 р. – 7 %, 1891 р. – 19,2 %. Явка виборців за розрядами була відповідно: I розряд – 39 % (1871 р.), 79,1% (1891 р.), II розряд – 15,2 % (1871 р.), 51,7 % (1891 р.); III розряд – 5,9 % (1871 р.), 14,7 % (1891 р.). [23, арк. 10 – 11; арк. 21–25]. Наведені дані ілюструють незначний інтерес переважної частини виборців до формування органів самоврядування. За період з 1871 по 1891 рр. загальна явка зросла з 7,1 % до 19,2 %. Місцева влада і окремі представники громадськості головними причинами пасивності вважали низький рівень освіти, байдужість до громадських проблем і неготовність до свідомого використання своїх прав.

У Чернігові явка на вибори також була невисокою. Низькою активність виборців була і за розрядами. Спостерігалася певна закономірність: чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи й активнішими вони були. У 1879 р. 80,3% привілейованих виборців не з'явилися на вибори. Серед непривілейованих такий показник був дещо меншим (65,6%). На збори не з'явилося 76,5% виборців домовласників, 62,5% торговців [24, арк. 37].

Місцева адміністрація вважала, що пасивність виборців пов'язана з махінаціями під час обрання гласних і затягуванням самих виборів. Так у Чернігові у виборчий період 1875–1879 рр. вибори 16 гласних тривали 2 дні. Часто люди не знали, які протоколи вони підписували і якими були результати голосування. Не були розроблені спеціальні правила для проведення виборів думи. Участь у виборах осіб малоосвічених і дрібних платників міських податків, на думку урядовців, мала свої наслідки. Вони вважали, що вибори гласних II і III розрядів часто мали випадковий результат. Однією з можливих форм впливу на результати голосування було голосування за дорученням. Відсоток подібних виборців у Чернігові був максимальний в губернії (40,5 %). Враховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати кандидатуру, яка не влаштовувала. Все це формувало серед городян і виборців недовіру до самоврядних інституцій і пасивність в питанні їх формування та діяльності. Пасивність виборців впливала і на «якість» гласних. При аналізі тих, хто балотувався, з кількістю обраних гласних виявляється, що переважна частина з'явившихся на вибори ставала гласними. Такий стан речей, як вже відзначалося, заважав конкуренції серед претендентів, ротації і позбавляв можливості обирати кращих кандидатів. Це, у свою чергу, в подальшому впливало на якість роботи думи і управи (аналогічні тенденції спостерігалися і в Харкові, але в дещо менших масштабах).

Для вдосконалення виборчої системи Харківський міський голова І. Фесенко у 1890 р. пропонував: 1. Місто поділити на приходи. Скласти списки виборців територіально. Виборців включати до списків за місцем проживання. 2. Кожний гласний повинен звітувати про свою роботу в думі. 3. Від кожного приходу до складу міської думи обирати рівне число гласних [25, с. 110]. Але згадані пропозиції не були реалізовані у повному обсязі. Подальші дії міського положення, які здійснила влада, не змогли істотно покращити існуючу виборчу систему.

Реалізація положення 1870 р. в Харкові та Чернігові дала досить прогнозовані результати при формуванні самоврядних інституцій. За соціальним складом у міській думі Харкова у 1875 р. серед гласних були представлені дворяни і духівництво (48,6 %), купці і почесні громадяни (47,2%) та міщани, ремісники і селяни (4,2 %). Склад чернігівської думи 1879/82 рр. мав свої особливості: 57,1 % (привілейовані), 28,6 % (купці і почесні громадяни), 14,2 % (міщани, ремісники), 0,1 % (інші) [26, арк. 9; с. 301 – 307]. Водночас у місцевих звітах постійно помічалась пасивність гласних і низька явка на засідання дум. У 1874 р. у Харкові із запланованих 36 засідань думи відбулося 31. У Чернігові з 33 не відбулося 11 через відсутність кворуму [27, арк. 29; арк. 22–30].

Місцева влада, чиновники і самі думці пов'язували таку пасивність з низьким рівнем освіти

гласних і недосконалим законодавством. Ці та інші фактори допускали до управління містами людей, які слабо розуміли потреби міста і ступінь своєї відповідальності. На місцях робилися спроби змінити ситуацію. Наприклад, у Чернігові гласний Ходот у 1877, 1881 рр. пропонував (і дума ухвалила дане рішення): 1. Скласти списки непроведених засідань і гласних, які їх проігнорували. 2. Ці списки надсилати виборцям. 3. Списки «прогульників» вивішувати в думі під час обрання гласних на новий термін [28, с. 247]. Але названі пропозиції не змогли зламати негативних тенденцій.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють зробити висновок, що реалізація Положення 1870 р. в Харкові і Чернігові мала свої особливості. Ступінь економічного розвитку міст зумовив різні темпи урбанізаційних процесів, склад населення. Чинне законодавство допускало до управління в містах лише незначний відсоток мешканців. Серед виборців і гласних значний відсоток припадав на представників непривілейованих звань з низьким рівнем освіти, що безпосередньо впливало на ступінь ефективності новоутворених самоврядних інституцій. Певною особливістю Харкова можна вважати більший відсоток представників купецтва та торговців серед виборців і гласних. Окремі пропозиції думців і членів управ з вдосконалення Положення або не сприймалися владою, або в контексті чинного законодавства не давали бажаного результату. При формуванні органів міського самоврядування у вищезгаданих губернських центрах частими були випадки порушення чинного законодавства (своє тлумачення окремих статей, зловживання під час голосування тощо). Усе це сприяло формуванню недовіри до самоврядних інституцій з боку виборців і городян, збільшувало їхню пасивність і знижувало ступінь ефективності роботи муніципальних структур.

Проблема формування органів міського самоврядування за Положенням 1870 р. в регіонах є надзвичайно важливою. Складність і неоднозначність зазначених подій вимагає додаткових досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Зокрема це стосується питань участі представників різних конфесій у формуванні самоврядних інституцій, освітнього рівня виборців і гласних, основних напрямків діяльності дум і управ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Х.: Тип. Южного края, 1890. – Ч. I. – 166 с.; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Изд. Д. Тихомирова, 1882. – Ч. I. – 210 с.; Багалея Д., Миллер Д. История города Харкова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х.: Тип. Южного края, 1906. – Т. 2. – 982 с.
2. Гронский П.П. Как нужно преобразовывать наши городские думы и управы. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 160 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М.: Польза, 1908. – 112 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К.: Тип. Губернского правления, 1909. – 166 с.
3. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880 годов. – М.: Просвещение, 1964. – 321 с.; Эйдельман «Революция сверху» в России. – М.: Наука, 1989. – 210 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука 1984. – 260 с.; Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152 – 160.
4. Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 г.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 1995. – 18 с.; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – М., 1991. – 21 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування в містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2002. – 18 с.; Токарев В.М. Харьковское городское самоуправление по Городскому положению 1870 года (историко-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – 18 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 – 70-х років XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 2004. – 18 с.
5. Географическо-статистический словарь Российской империи. / Сост. П. Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5. – 1000 с.
6. Там само.
7. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 686 с.; Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі – РНБ). – Ф. 600. – Спр.1647.
8. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656.

9. Географическо-статистический словарь
10. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 677; Сборник сведений по России за 1884 – 1885 гг. – СПб., 1887; Харьковский календарь за 1894 год. – Харків, 1895.
11. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 6. – Спр. 158.
13. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
15. Географическо-статистический словарь
16. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 440; Спр. 668.
17. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.
18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
19. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1650; 20. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
22. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – 503 с.; 23. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1316; Спр. 1650.
24. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1646.
25. Фесенко И.О. Меры к улучшению организации городских общественных управлений // К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Харків, 1890. – Ч. 1. – 166 с.
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 440; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 443; РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.

Никитин Ю.А. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЧЕРНИГОВЕ И ХАРЬКОВЕ В СООТВЕТСТВИИ С ПОЛОЖЕНИЕМ 1870 Г.

Автор анализирует процесс формирования органов городского самоуправления во времена действия Положения 1870 г. в Харькове и Чернигове, обращает внимание на участие представителей различных социальных групп и конфессий в деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: городские реформы, органы городского самоуправления, ценз, избирательная система, налогоплательщики, избиратели, думы, управы.

Nikitin Y.A. THE FORMATION OF MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT BODIES ACCORDING TO THE STATUTE OF 1870 IN KHARKOV, CHERNIHIV

The author analysis the process of forming municipal self-government bodies during the functioning of Statute 1870 in Kharkov, Chernihiv and pay attention about the different social stratum members' activity and religions in the operation of municipal institutions.

Key words: local reform, municipal self-government bodies, qualification, voting system, voters, taxpayer, council.

УДК 902 (474.3:477) «1896»

І.С. Романенко

Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА

Стаття присвячується дослідженню процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі та впливу цього наукового форуму на загальну картину розвитку науки зазначеного періоду.

Ключові слова: археологія, археологічний з'їзд, археологічні експонати, наукові товариства.

Друга половина XIX ст. є важливим періодом становлення і розвитку національних історичних та археологічних наукових шкіл. Важливу роль у цих процесах відіграли загальноросійські археологічні з'їзди. Їхні завдання визначив граф О.С. Уваров – ініціатор і перший організатор: обговорення та вирішення загальними зусиллями актуальних питань російської (і української як її складової) історичної науки в широкому значенні останньої; виявлення нових актуальних питань для обговорення; поширення інтересу серед відповідних

9. Географическо-статистический словарь
10. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 677; Сборник сведений по России за 1884 – 1885 гг. – СПб., 1887; Харьковский календарь за 1894 год. – Харків, 1895.
11. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 6. – Спр. 158.
13. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
14. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
15. Географическо-статистический словарь
16. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 440; Спр. 668.
17. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.
18. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
19. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 1650; 20. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
21. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
22. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. 1. – 503 с.; 23. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1316; Спр. 1650.
24. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1646.
25. Фесенко И.О. Меры к улучшению организации городских общественных управлений // К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Харків, 1890. – Ч. 1. – 166 с.
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 440; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 443; РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674.
28. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.

Никитин Ю.А. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЧЕРНИГОВЕ И ХАРЬКОВЕ В СООТВЕТСТВИИ С ПОЛОЖЕНИЕМ 1870 Г.

Автор анализирует процесс формирования органов городского самоуправления во времена действия Положения 1870 г. в Харькове и Чернигове, обращает внимание на участие представителей различных социальных групп и конфессий в деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: городские реформы, органы городского самоуправления, ценз, избирательная система, налогоплательщики, избиратели, думы, управы.

Nikitin Y.A. THE FORMATION OF MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT BODIES ACCORDING TO THE STATUTE OF 1870 IN KHARKOV, CHERNIHIV

The author analysis the process of forming municipal self-government bodies during the functioning of Statute 1870 in Kharkov, Chernihiv and pay attention about the different social stratum members' activity and religions in the operation of municipal institutions.

Key words: local reform, municipal self-government bodies, qualification, voting system, voters, taxpayer, council.

УДК 902 (474.3:477) «1896»

І.С. Романенко

Х РИЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД 1896 РОКУ І УКРАЇНА

Стаття присвячується дослідженню процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі та впливу цього наукового форуму на загальну картину розвитку науки зазначеного періоду.

Ключові слова: археологія, археологічний з'їзд, археологічні експонати, наукові товариства.

Друга половина XIX ст. є важливим періодом становлення і розвитку національних історичних та археологічних наукових шкіл. Важливу роль у цих процесах відіграли загальноросійські археологічні з'їзди. Їхні завдання визначив граф О.С. Уваров – ініціатор і перший організатор: обговорення та вирішення загальними зусиллями актуальних питань російської (і української як її складової) історичної науки в широкому значенні останньої; виявлення нових актуальних питань для обговорення; поширення інтересу серед відповідних

.....
кіл до минувшини; дослідження та зберігання пам'яток минулого; сприяння виникненню наукових громадських організацій тощо.

Ми переконані, що без вивчення наукових результатів загальноросійських археологічних з'їздів загальна картина розвитку науки зазначеного періоду була б неповною. Сучасна українська історіографія частково заповнила прогалину у цій царині. Публікації С. Заремби [3], О. Каковкіної [5], А. Кучеренка [6] та О. Павлової [8] переконують нас у важливому значенні археологічних з'їздів для становлення й розвитку української історії та спеціальних історичних дисциплін (археології, нумізматики, сфрагістики тощо). Не заперечуючи цих висновків, принагідно зазначимо, що географічно ці дослідження не виходять за межі проведення з'їздів на території України (3, 11 – Київ, 6 – Одеса, 12 – Харків, 13 – Катеринослав, 14 – Чернігів). Окрім того, дослідження представництва української науки на таких форумах в етнічно неукраїнських землях, вивчення найрізноманітніших аспектів їхньої наукової діяльності, опрацювання на сучасному рівні результатів багаторічної праці українських дослідників з пошуку, збирання, вивчення й охорони українських пам'яток має виняткове як наукове, так і практичне значення. У своєму кінцевому результаті воно відкриє можливість відтворення маловідомих сторінок історичної науки і культури, дозволить виробити конкретні рекомендації щодо застосування кращого досвіду, набутого у другій половині XIX – на початку XX ст., в умовах сучасності.

Усі ці фактори визначають актуальність даної теми дослідження. Актуальність посилюється й недослідженістю теми в українській історіографії.

Представлена стаття є спробою поліпшити стан наукової розробки цієї тематики шляхом відображення процесу організації та проведення X загальноросійського археологічного з'їзду 1896 року в Ризі, зі зверненням уваги на участь українських науковців в роботі з'їзду та окреслити тематику їхніх виступів.

X археологічний з'їзд проходив у Ризі з 1 по 15 серпня 1896 року. Рішення про його проведення було підписане Олександром III, але покровителем і почесним головою (через смерть імператора) став великий князь Сергій Олександрович. Потрібно відзначити, що проведення такого форуму стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку князя. Йому вдалося субсидіювати на потреби Московського підготовчого комітету – 6 тис. крб. та 3 тис. крб. на організацію і проведення засідань з'їзду.

Важливим чинником ефективної роботи наукового форуму на всіх етапах його проведення стала активна участь у роботі Ризького та Ревельського підготовчих комітетів членів наукових громадських об'єднань – Естляндського літературного товариства в Ревелі (засн. у 1842 р.), Естонського вченого товариства у м. Юр'єві (засн. у 1838 р.), Товариства естонських літераторів у м. Юр'єві (засн. у 1872 р.), Курляндського товариства літератури та мистецтва у м. Мітаві (засн. у 1816 р.), Латиського літературного товариства у м. Мітаві (засн. у 1842 р.), Товариства історії та старожитностей російських Остзейських провінцій (засн. у 1834 р.), Латиського товариства у м. Ризі (засн. у 1868 р.), Товариства з вивчення острова Езеля у Аренсбурзі (засн. у 1865 р.), Літературного товариства у м. Фелліні (засн. у 1881 р.), Елгавського латиського товариства у м. Мітаві (засн. у 1880 р.). І навіть незважаючи на більш ніж достатню кількість наукових громадських об'єднань, підготовча робота, яка проводилась на території Прибалтики до з'їзду стимулювала появу ще одного, нового об'єднання – Товариства з вивчення старожитностей у м. П'ярну (1896 р.) Відповідно до прийнятого статуту Товариства, до кола напрямків діяльності його членів входило: збирання історичних та археологічних пам'яток, особливо рукописів; обговорення наукових питань, рецензування нової літератури, публікація праць членів Товариства та проведення публічних лекцій [7, 2].

Уміла організація підготовчими комітетами пошукової роботи на місцях (залучення місцевих священиків та селян до збирання історичних старожитностей), позитивно відобразилась на проведенні Археологічної та Етнографічної виставок під час роботи з'їзду.

На Археологічну виставку свої найцінніші експонати надали музеї Риги, Ревеля, Аренсбургу, Фелліна, Юр'єва, Мітави, а також окремі церкви та товариства. Зазначимо, що на цій виставці були представлені не лише археологічні, але й археографічні предмети. Початок колекції етнографічної (латиської) виставки був покладений у 1886 році з ініціативи наукового комітету Ризького латиського товариства. За власний кошт вони організовували наукові експедиції у різні райони краю, внаслідок яких вдалося зібрати багаті колекції давніх національних костюмів, предметів побуту та мистецтва. На проведення виставки Товариство субсидіювало 10 з 20 тис. крб. Зважаючи на міжнародний характер проведення археологічного

форуму, всі експонати виставки були підписані трьома мовами – латиською, російською й німецькою. Для нас буде цікавою інформація, представлена у 8-му з 18-ти відділів виставки – на 1896 р. у Ліфляндії існувало 372 та у Курляндії 201 латиські товариства. На Україні (в межах Російської імперії) у цей хронологічний період була дозволена діяльність не більше 10 товариств, а питання про підписи українською, поряд з російською, мовою під експонатами на виставках українських археологічних з'їздів навіть не обговорювалося у підготовчих комітетах.

Унаслідок спільної підготовчої роботи шанувальників історії, вперше делегатам X археологічного з'їзду були продемонстровані археологічні карти Прибалтики, карта ліфляндських городищ, карта Ліфляндії часів існування Лівонського ордену; бібліографічний покажчик друкованих робіт з археології Прибалтики та розкішний каталог Археологічної виставки (85 сторінок, 34 фотографії) [7, 5].

Показником шанобливого ставлення до предметів своєї історії стало відкриття до початку роботи з'їзду Музею церковних старожитностей у Ризі, підготовка кількох колекцій церковних предметів.

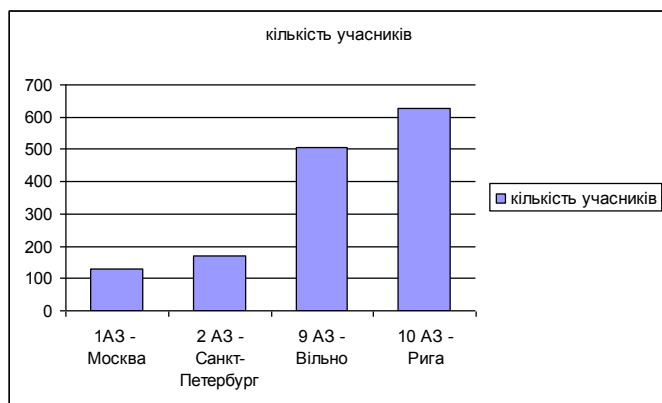
Офіційна статистика з'їзду засвідчує наступне: кількість депутатів – 622, кількість секційних засідань – 33 (за іншими даними – 44), прочитано та обговорено наукових доповідей і рефератів – 103 (за іншими даними – 98), імперські університети представляли – 50 осіб, інші наукові установи та організації – 62 особи.

Тематика наукових доповідей була поділена на 11 секцій: Первісні старожитності; Історико-географічні та етнографічні старожитності; Пам'ятки мистецтва; Побут домашній, юридичний, громадський та військовий; Церковні старожитності; Пам'ятки мови та письма; Класичні, візантійські та західноєвропейські старожитності; Прибалтійські старожитності;

Східні старожитності; Нумізматика та сфрагістика; Археологічні пам'ятки.

Після короткої характеристики X з'їзду і, спираючись на джерельні та історіографічні матеріали, перейдемо до «українського питання».

Відомо, що депутатами у Московському підготовчому комітеті з 86 його членів від України були: Багалій Дмитро Іванович, Буцинський Петро Микитович та Морозов Юлій Іванович від Харківського університету, Кочубинський, Олександр

Олександрович, Успенський Федір Іванович та фон-Штерн Ернест Романович представляли Новоросійський університет, Одеське товариство історії та старожитностей російських і Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Кулаківський Юліан Андрійович був делегований від Історичного товариства Нестора-літописця при університеті св. Володимира, Павлов Олексій Степанович від Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії, Ретовський Отто Фердинандович і Веселовський Микола Іванович від Таврійської вченої комісії. Ми переконані, що, незважаючи на нечисельне представництво українських науковців на рівні підготовчої роботи археологічного з'їзду, факт їхнього залучення до неї свідчить про визнання їхньої ролі у науковому світі [1, 10].

На формування більш-менш повного враження, наскільки дозволяють джерельні матеріали, про запропоновану від українства тематику для обговорення в межах наукового форуму, свідчать дані, наведені в таблиці № 1.

Таблиця № 1

Багалій Д. І.	Роль Харківського університету у вивченні місцевих старожитностей на початку XIX ст.
Антонович В.Б.	Визначення поховальних типів у курганах давніх земель: Волинській та Холмській
Бранденбург Н.Е.	До якого племені можуть належати ті з язичницьких могил Київської губернії, в яких разом з небіжчиками поховані остови вбитих коней
Істомін М.П.	Про національний характер молдаво-валазького населення у XIII–XVI ст.

Наукові записки

	та його ставлення до південної Русі
Теодорович Н.	Початкова історія міста Луцька Волинської губернії. Про колись існуючі православні Волинські монастирі за матеріалами архіву Почаєвської Лаври
Успенський Ф. І.	Перекази про давню готську історію, які збереглися у Іордана. Підґрунтя норманської теорії в руській історії.
Юр'ян А.	Про схожість мотивів латиської та української народних пісень.
Мякотін В. А.	Про підсусідки в Лівобережній Україні.
фон Штерн К.	Про Магдебурзьке право в містах Лівобережної України
Стороженко А. В.	Чим пояснити деякі полонізми у давніх київських топографічних назвах?
Мальмерг В. К.	Час та місце походження грецьких і греко-варварських виробів, знайдених в південній Росії
Каманій І. М.	Про зосередження всього матеріалу з української історії в Київському Центральному Архіві при Університеті. Про необхідність заснування центрального історичного архіву у Харкові
Сумцов Н. Ф.	Про археологічне значення орнаменту на писанках. Чи можливо на основі надрукованих матеріалів написати історію руського мистецтва?
Редін Є. К.	Ікони Богородиці, шановані на Русі, походження їхніх назв та зв'язок їхніх художніх типів з візантійськими та західними відповідниками.
Степович А. І.	Вплив чеської літератури на руську.
фон Штерн Е. Р.	Кордони розповсюдження предметів мистецтва та монет греко-римського світу в Росії на підставі розкопок.
Лінниченко І. А.	Що означає вислів про печатки князя Лева? Чи збереглися грамоти, окрім надрукованих, які мають стосунок до стосунків українських князів з Торуном та іншими містами?
Сторожев В. Н.	Питання розвитку археографії.

Опрацювання змісту «Известий» з'їзду засвідчило, що не всі питання із запропонованих потрапили в перелік доповідей чи рефератів, заслуханих безпосередньо в Ризі. Все ж таки як позитив зазначимо наступне: по-перше, важливий сам факт обговорення на міжнародному науковому форумі питань, присвячених історії й археології України при загальній спрямованості з'їзду на вивчення прибалтійської археології та історії. Вважаємо за доцільне навести їхній перелік у таблиці № 2.

Таблиця № 2

Мищенко Ф. Г.	Повідомлення Геродота про позаскіфські землі Росії.
Бранденбург Н. Є.	До якого племені можуть належати ті з язичницьких могил Київської губернії, в яких разом з небіжчиками поховані остови вбитих коней.
Мальмберг В. К.	Про час та місце походження грецьких та греко-варварських виробів, знайдених в Україні.
Антонович В. Б.	Про пам'ятки кам'яного віку, знайдені у Києві за останні три роки. Про систематизацію городищ на основі контурів у басейні Дніпра.
Кулаківський Ю. А.	Про розкопки кримських курганів улітку 1896 року.
Багалій Д. І.	Про магдебурзьке право в містах Лівобережної України.
Істомін М. П.	До історії живопису в Києво-Печерській лаврі.

По-друге, частина українських дослідників – учасників з'їзду – брала участь в обговоренні рефератів на загальноархеологічну та історичну тематику (таблиця № 3).

Таблиця № 3

Єфименко О. Я.	Про археологічні форми землеволодіння у Германців та Слов'ян.
Д'яконов М. А.	Про монастирських дітей в Московській державі у XVI–XVII ст.
Істомін М. П.	Про облогу Риги царем Алексієм Михайловичем у 1656 році.
фон-Штерн Е. Р.	Про торговельні шляхи ганзеатів до Великого Новгороду.
Маркевич А. І.	Про руське місто Ригу на Дону у XVII ст.
Зверев С. Є.	Про залишки християнства на Дону у домонгольський період.
Лудмер Я. І.	Про російську та німецьку генеалогічну літературу.

По-третє, визнаючи заслуги українських дослідників на рівні міжнародної археологічної та історичної наук, окремим з них довірили головування на секційних засіданнях: О.І. Кіріпичніков вів засідання секції «Пам'ятки мистецтва, старожитності класичні, візантійські та західноєвропейські», О.О. Кочубинський – «Пам'ятки мови та письма», Д.І. Багалій – «Пам'ятки археологічні».

Отже, ми маємо констатувати й відзначити позитивну роль українських дослідників, а точніше представників історичної та археологічної наук з українських територій, які входили до складу Російської імперії наприкінці XIX ст., в організації (участь у Московському підготовчому комітеті) та проведенні (головування на секційних засіданнях, читання рефератів та доповідей, участь у їхньому обговоренні) X археологічного з'їзду. Звичайно, запропонована тема не може бути розкрита в рамках представленої розвідки. Логічним є її продовження з опорою на опрацювання джерельного та історіографічного матеріалу інших позаукраїнських археологічних з'їздів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Десятый Археологический съезд в г. Риге. 1 – 20 августа 1896 года. Состав Предварительного комитета. Правила съезда и вопросы и запросы, заявленные к съезду. – М., 1894. – 26 с.
2. Е. Р. Сообщения на X Археологическом Съезде в Риге 1896 года (Краткий обзор). – СПб, 1897. – 8 с. Отт. из № 3 – 4 «Византийского временника, 1896 г.».
3. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874 – 1899) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65 – 72.
4. Известия X-го Археологического съезда в Риге 1 – 15 августа 1896 г. – Рига, 1896. – 248 с.
5. Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти. Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.
6. Кучеренко А. А. Археологічні з'їзди та український культурно-освітній рух другої половини XIX – початку XX ст. // Проблеми історії та археології України. Зб. мат. Між народ. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків, 2003. – С. 158 – 159.
7. Мищенко Ф. Краткий отчет о командировке на X Археологический съезд в Риге. – Казань, 1896. – 10 с.
8. Павлова О. Г. XII Археологічний з'їзд і дослідження пам'яток мистецтва на Харківщині // Проблеми історії та археології України. Зб. мат. Між народ. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Харків, 2003. – С. 205 – 208.
9. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца с 27 октября 1895 по 27 октября 1896 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 11, отд. I. – С. 3 – 39.
10. Труды Московского предварительного Комитета X Археологического Съезда в г. Рига. Вип. 1 – 2. – М., 1895 – 1896. Вип. 1/ под ред. В. К. Трутовского, 1895. – 93 с.; Вип. 2 / Под ред. гр. П. Уваровой. – 1896. – 283 с.
11. Труды X Археологического Съезда в Риге 1896 года. – М.; Рига, 1899 – 1900. – Т. 1 – 455 с.; Т. 2 – 124 с., Т. 3. – VI, 218, 144, 161 с.

Романенко И.С. X РИЖСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД 1896 Г. И УКРАИНА

Статья посвящается исследованию процесса организации и проведения X Всероссийского археологического съезда 1896 года в Риге и влиянию этого научного форума на общую картину развития науки этого периода.

Ключевые слова: археология, археологический съезд, археологические экспонаты, научные общества.

Romanenko I.S. X RUSSIAN ARCHAEOLOGICAL CONVENTION IN 1896 IN RIGA AND UKRAINE

The article is devoted to the research of the organization process and holding of the 10th All-Russian archaeological convention in 1896 in Riga and the influence of this scientific forum on the general development tendency of the science of the mentioned period.

Key words: archaeology, archaeological convention, scientific forum.

**ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У даній статті автор аналізує позикову політику Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці XIX – на початку XX ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин та слугував засобом активної господарської політики. Робиться акцент на виділенні особливостей позикової політики банку, умов та механізмів отримання позик у різних губерніях України, а також з'ясуванні ролі Селянського поземельного банку в генезі української банківської системи.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, позикова політика, кредитно-банківська система, купівля-продаж землі.

Однією з актуальних проблем становлення економіки України на сучасному етапі її розвитку є пошук раціональної моделі управління. Тому дослідження шляхів розв'язання даного питання є одним із прерогатив державної політики.

Задля стабільного функціонування трикутника «економіка-держава-банки» нині особливого значення набуває аналіз і вивчення досвіду формування та організації банківської системи на теренах сучасної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливу роль у цьому процесі відігравав Селянський поземельний банк, на частку якого припадало 75% усіх іпотечних операцій, здійснених на території Російської імперії. Комплекс економічних та політичних заходів в Україні та Російській імперії, які були запроваджені в цей період, може слугувати певним уроком для розробки стратегії суспільно-політичних та економічних реформ, спрямованих на утвердження та зміцнення української державності, а досвід позикової політики Селянського поземельного банку – надійним інструментом для формування більш вдалих елементів банківської системи.

Більшість праць, які висвітлюють діяльність Селянського поземельного банку, були написані ще на початку XX століття, а тому відзначаються дещо суб'єктивними та застарілими оцінками (монографії Зака А. [1], Воропаєва Ф. [2], Мигуліна П. [3], Вдовіна В. [4], а також спогади самого С.Вітте [5]). Серед пізніших робіт з економічної теорії та історії виділимо праці Гуржія І. [6], [7], Слабченка М. [8], Реверчука І. [9], Коропецького І. [10], [11], Ястребова Ф. [12], Лановика Б. [13], Матвієнка В. [14], Кругляка Б. [15]. У сучасний період вивчали питання, які стосуються функціонування Селянського поземельного банку, такі дослідники, як Головка І. [16], Венгерська В. [17], Сало І. [18].

Незважаючи на досить ґрунтовні дослідження істориками низки питань, пов'язаних із діяльністю Селянського поземельного банку, проблема особливостей позикової політики цієї фінансової установи саме в Україні висвітлена недостатньо.

Тому метою даної статті є аналіз особливостей та виділення основних аспектів діяльності Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці XIX – на початку XX ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин, та з'ясування його ролі в генезі української банківської системи.

Розклад кріпосницької системи та формування ринкової економіки, розвиток товарно-грошових відносин вимагали стабільної фінансово-кредитної системи. Важливими кроками у цьому напрямку було утворення Державного банку, проведення фінансової та грошової реформ, а також заснування й зосередження в руках уряду Селянського поземельного банку.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 році в Росії з ініціативи міністра фінансів М.Х.Бунге. В Україні банк нараховував 9 філій, які надавали довгострокову позику селянам, товариствам, сільським громадам під заставу землі. Перші відділення були відкриті вже у 1883 році у Київській, Волинській та Подільській губерніях [19, с. 274]. Діяльність банку була спрямована переважно на забезпечення вигідної реалізації землі розореними поміщиками, надаючи позики і кредити на придбання земельних ділянок переважно заможній частині селянства.

У своїй діяльності Селянський поземельний банк керувався положеннями Статуту (перший затверджений у 1882 р., другий – у 1895 р.) Рішення про видачу і розмір позики приймала Рада банку.

За Статутом 1882, року максимальна сума позики складала 75% від загальної вартості землі, що купувалася. При цьому розмір відсотків становив 7,5 – 8,5% річних [20, с. 252]. 8,5% сплачувалися у тому випадку, коли позика бралася на 24,5 роки і 7,5% – коли на 34 роки [21, с. 27]. Ці обтяжливі умови істотно гальмували процес продажу земель, оскільки решту суми, не кажучи вже про виплату відсотків, ні селянам, ні сільським громадам і товариствам просто ніде було взяти. Проте поміщикаві, який перебував на межі розорення, значно вигідніше продати свою землю за високу ціну селянину, котрий за рахунок позики все-таки має змогу її взяти, аніж продавати безцінь – фактично на 60 – 75% дешевше. Так розмір позики для сільської громади не повинен був перевищувати 125 рублів, а для подвірного – 500 рублів на господаря. Пропорційно до зростання попиту на землю збільшувалася й ціна на неї.

Наступне обмеження полягало в тому, що банк мав право видавати позики селянам під заставу лише тієї землі, яку вони купували при безпосередній участі банку, узгодивши з останнім усі умови такої угоди.

Існували певні відмінності щодо механізму отримання позик у різних губерніях України. Так Полтавська губернія могла дозволити видати найбільшу кількість позик – 514, Єкатеринославська – 179, Чернігівська – 100, Херсонська – 63, Київська – 61, Волинська – 19, Подільська – 18, Таврійська – 10, Ковельська – 8, Харківська – лише 6. При цьому селянам узагалі було заборонено видавати позики у чотирьох губерніях – Єкатеринославській, Херсонській, Таврійській і Харківській. Та, незважаючи на низку обмежень для селян, у 1885 році Радою Селянського поземельного банку було дозволено надати 1747 позик на 22426201 рублів, з них 542 – сільським громадам, 1005 – товариствам, 194 – селянам. Усього позику отримали 78 383 господарства [18, с. 377]. За період з 1883 р. по 1900 р. селянам було продано 12, 6 тис. десятин землі [22, с. 385].

Починаючи з 1885 року, Селянський поземельний банк практикує видачу позик землеробам-старообрядцям. Термін повернення боргу й погашення відсотків був доволі тривалим. Так короткотерміновими вважалися ті позики, що видавалися на 28 років, довгостроковими – ті, що мали виплатитися протягом більш як 28 років.

Доволі обтяжливою була й сама процедура ведення діловодства, необхідна для оформлення позики. Позитивне чи негативне рішення про надання позики та її розміри приймалося Радою Селянського поземельного банку. До уваги бралася якість землі, її місцезнаходження, але визначальною була, все-таки, платоспроможність селянина. У будь-якому випадку, відповідною комісією земля оцінювалася, проводилися необхідні підрахунки і працівники банку намагалися застосовувати індивідуальний підхід до кожного клієнта.

Зазначимо, що статут 1882 року повністю обмежував право Селянського поземельного банку на придбання землі за рахунок власних капіталів. Це, безумовно, стримувало процес переходу земель від поміщиків до заможних селян. У такий спосіб уряд намагався реалізувати завдання, визначені реформою 1861 року, а саме: модернізувати поміщицьке господарство відповідно до нових ринкових умов.

Уряд розумів важливість Селянського поземельного банку для вдосконалення банківсько-кредитної політики, зокрема, та економічного поступу імперії загалом. Саме Селянському поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С.Ю. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893 – 1895 рр.) Він вирішив провести докорінну реформу банку в бік розширення операцій, підвищення розміру позик, їх здешевленню, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод [5, с. 522].

Подібні кроки були викликані, передусім, тим, що загальна сума щорічних позик була незначною, а безземельні селяни взагалі не могли користуватися його допомогою, бо доплату селянам не було звідки брати. Тому Вітте запропонував проект, який було направлено на розгляд об'єднаного департаменту економії та законів Державної Ради. Серед основних питань, запропонованих до розгляду, були: 1) про підвищення розміру позик; 2) про встановлення безстрокового спадкового права на селян, які б орендували землю із банку; 3) про дозвіл банку купувати землі за власний рахунок. Прийнято рішення обмежитися видачею позик взагалі, без особливого дозволу міністерства фінансів, у розмірі до 90% оціночної суми [3, с. 124-125].

Пункт про безстрокову оренду був відхилений. Унаслідок обговорення 1895 р. з'явився новий статут банку. Найцікавішою з операцій банку після затвердження нового статуту стала купівля та продаж маєтків за рахунок власного капіталу банку.

За статутом 1895 року, банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували при безпосередній участі банку, але й видавати позики для того, щоб

.....
вони могли сплатити за борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі банку.

На підтвердження механізму позикової банківської операції можна навести приклад позики, яка була надана селянину Ільїну – мешканцю с.Кустріна, членові Скраглівецького сільського товариства Бистрицької волості Бердичівського повіту Київської губернії. Він придбав землю у підполковника Г.Змунчилло у Волинській губернії. Ільїн заплатив завдаток, а основну частину ціни (300 руб.) було дозволено сплатити при допомозі позики із Селянського поземельного банку [23, арк. 18-20].

Згідно із правилами банку позики на купівлю землі у приватних власників та без сприяння банку видавалися у таких розмірах: 1) якщо земля купувалася для одноосібного господарства – до 90% оцінки банку; 2) якщо сільська громада купувала допоміжні масиви лісу, лук та ін. – до 85% оцінки; 3) якщо купувало дрібне товариство (до 10 дворів) – до 85% оцінки. Так Дубовецьке товариство (Пулінська волость Житомирського повіту), яке складалося із 9 дворів (селяни-переселенці з Київської губернії), звернулося до банку з проханням надати позику в розмірі 3.053 руб. [24. Арк. 21]. Головною умовою здійснення угоди було знищення орендного договору одразу після укладення купчої. Позику, яку надавав банк, складала 70% суми оцінки землі та 35 руб. 25 коп. за десятину зручної, що перевищувало на 25,2 суму оцінки. Позику видавалася терміном на 34 роки, а з усієї суми селяни сплачували лише 807 руб. 81 коп.

Після введення нового статуту банку значно збільшилася кількість заяв на отримання позик, що, передовсім, було пов'язано із зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк, і, по-друге, було значно спрощене діловодство, до того ж, збільшувалася орендна плата та ціна наймання землі, що спонукало до її придбання [25, с. 26-27].

Селянський поземельний банк зіграв істотну роль у проведенні столипінської аграрної реформи. У зв'язку з посиленням аграрних рухів 3 листопада 1905 року указом царя капітал Селянського поземельного банку істотно збільшувався. У 1906 році йому було надане право скуповувати землі незалежно від розмірів власного капіталу й видавати пільгові державні кредити заможним верствам селянства для виходу в хутори. У 1907 році було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років [26, с. 902]. Розмір позики станом на 1906 рік складав у середньому 84%, у 1907 р. – 88%, у 1908 р. – 83% купівельної ціни однієї десятини землі. За столипінським законодавством, відсотки за одержані кредити коливалися від 9,5% (при мінімальному терміні погашення) до 4,5% (при максимальному терміні погашення позики) [27, с. 9]. Протягом 1906 – 1914 рр. банк скупив більше ніж 6,4 млн. десятин землі; усього за ці роки було придбано заможними верствами селянства за рахунок отриманих від банку великих кредитів 9,0 млн. десятин землі [18, с. 380].

Як зазначалося в звіті банку за 1910 рік, тільки в п'яти губерніях України (Полтавській, Київській, Чернігівській, Харківській і Подільській) на землях, куплених з допомогою банку, було створено 2 597 хуторів. На відміну від кінця XIX століття, коли різниця між купівельними і продажними цінами досягала у середньому 20%, в роки столипінської реформи банк іноді продавав селянам землю навіть із збитком для себе. У 1910 році, наприклад, було продано банком 30 976 десятин землі із збитком в 199 116 крб. [28, с. 112].

Право Селянського поземельного банку купувати землі за рахунок власних коштів значно полегшувало поміщикам можливість збувати малоприбуткові землі на вигідних умовах. Окрім того, банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповувалися.

Отже, роль Селянського поземельного банку в пожевленні розвитку банківсько-кредитної системи важко переоцінити. Він був невід'ємною ланкою в ланцюгу фінансових перетворень, важливим кроком у процесі формування дієздатної іпотечної системи, надійною опорою під час проведення столипінської аграрної реформи і створення господарств фермерського типу. Володіючи серйозними капіталами і земельними фондами, Селянський поземельний банк був як засобом активної господарської політики, так і головним інструментом державного регулювання процедури купівлі-продажу. За сприянням банку швидкими темпами розвивалася хутірська система та відбувся поступовий перехід земель від поміщиків, які мали її в надлишку, до заможного селянства. Регулюючи політику банку, уряд намагався поступово пристосувати поміщицьке господарство до нових ринкових умов і при цьому підтримати селянина – безпосереднього товаровиробника забезпечити йому умови, в яких він міг би ефективно працювати й організувати рентабельне господарство. Еволюційним

.....
шляхом вирішувалося одне із ключових питань Російської імперії – земельне питання, та відсутність належних суспільних умов стала на заваді подальшого розвитку цього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Зак А.Крестьянский поземельный банк (1893–1910). – М., 1910.
- 2.Воропаев Ф. Крестьянский банк и его основание. – СПб., 1905.
- 3.Мигулін П. Наша банковская политика (1729-1903). – Харьков, 1904. – С.124 – 125; 4.Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). – М., 1959.
- 5.Витте С. Воспоминания. – М., 1960. – Т.2. – С.522.
- 6.Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні на Україні кін. 19 – поч. 20 ст. – К., 1986.
- 7.Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90рр. XIX ст. – К., 1968. – 191 с.
- 8.Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 ст. – Т.1. – Харків, 1925; Т.2. – Харків, 1927.
- 9.Історія грошей і банківництва. / Ред. Реверчук І. – К., 2004. – 340 с.
- 10.Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К., 1995. – 240 с.
- 11.Коропецький І. Українська економічна думка в XIX ст. – К., 1991.
- 12.Ястребов Ф. Нарис з історії України. Вип. VIII. Україна в першій пол. XIX ст. – К., 1939. – 247 с.
- 13.Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. // Ред. Лановик Б. – К., 1994. – 368 с.
- 14.Матвієнко В. Держава і банки. – К., 1996. – 159 с.
- 15.Кругляк Б. Развитие внутренней торговли в России в кон.19 – нач.20 вв. На примере Украины. – Самара, 1992.
- 16.Головко І. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кін.18–поч.20ст.): Історико-правове дослідження. – Харків, 2005.
- 17.Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець VIII – поч. XX ст.). – К., 1997. – 43 с.
- 18.Сало І. Формування і розвиток державності, економіки та науки України. – Суми, 2003. – 544 с.
- 19.Уперенко М. Економічна історія України. – Харків., – 2004. – 486 с.
- 20.Злупко С. Економічна історія України. – К., 2006. – 367 с.
- 21.Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів Гетьманату 1918 р. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького. – Вип.11. – 2008. – С.27.
- 22.Лановик Б., Матисякевич З. Економічна історія України і світу. – К., – 2004. – 486 с.
- 23.Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 18–20.
- 24.Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 21.
- 25.Венгерська В. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997. – 41 с.
- 26.Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1909. – С. 902.
- 27.Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918рр.) // УДЖ.. – 1996. – №1. – С.9.
- 28.Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. – СПб., 1911. – С.112.

Маланчук А.М. ССУДНАЯ ПОЛИТИКА КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТ.

В данной статье автор анализирует ссудную политику Крестьянского поземельного банка в Украине, который в конце XIX – в начале XX ст. занимал ведущие позиции по осуществлению ипотечных операций в период утверждения рыночных отношений и выступал средством активной хозяйственной политики. Делается акцент на выделении особенностей ссудной политики банка, условий и механизмов получения ссуд в разных губерниях Украины, а также выяснении роли Крестьянского поземельного банка в генезисе украинской банковской системы.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, ссудная политика, кредитно-банковская система, покупка-продажа земли.

Malanchuk A.M. THE LOAN POLICY OF PEASANT LAND-BANK IN UKRAINE AT THE END OF THE 19-TH – AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURIES.

The article analyzes the Peasant's Land-Bank activity in Ukraine, the history and directions of Bank's work. The author traces the loan policy at the end of 19-th – at the beginning of the 20-th centuries, its role in the process of formation the credit-bank system of Ukraine. An accent is made that an effective bank system is a guarantee of success and basement of stability of the country. The analysis and the research of the experience and history of this period is very important. These measures served a lesson for the elaboration of socio-political and economic reform strategy for the consolidation and strengthening of Ukrainian sovereignty.

Key words: Peasant Land-Bank, loan policy, credit-bank system, credit, national credit system, national monetary system.

УДК 366.44:664.66(477.7)

О.М. Гордуновський

ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХНЯ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано процес регулювання та регіональну специфіку формування цін на хліб у Південній Україні. Розкрито динаміку регіональних цін, котра була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням його загальноімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.

Ключові слова: хліб, ціна, ринок, збіжжя, селянське землеволодіння, товарне виробництво, вартість, податки, ярмарок.

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Єгунова, «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [1, с. V]. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей, – навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, настрої окремих громадян.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Говорячи про ціни на збіжжя, зазначимо: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи

Malanchuk A.M. THE LOAN POLICY OF PEASANT LAND-BANK IN UKRAINE AT THE END OF THE 19-TH – AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURIES.

The article analyzes the Peasant's Land-Bank activity in Ukraine, the history and directions of Bank's work. The author traces the loan policy at the end of 19-th – at the beginning of the 20-th centuries, its role in the process of formation the credit-bank system of Ukraine. An accent is made that an effective bank system is a guarantee of success and basement of stability of the country. The analysis and the research of the experience and history of this period is very important. These measures served a lesson for the elaboration of socio-political and economic reform strategy for the consolidation and strengthening of Ukrainian sovereignty.

Key words: Peasant Land-Bank, loan policy, credit-bank system, credit, national credit system, national monetary system.

УДК 366.44:664.66(477.7)

О.М. Гордуновський

ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХНЯ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано процес регулювання та регіональну специфіку формування цін на хліб у Південній Україні. Розкрито динаміку регіональних цін, котра була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням його загальноімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.

Ключові слова: хліб, ціна, ринок, збіжжя, селянське землеволодіння, товарне виробництво, вартість, податки, ярмарок.

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Єгунова, «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [1, с. V]. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей, – навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, настрої окремих громадян.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Говорячи про ціни на збіжжя, зазначимо: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи

на годівлю худоби), з іншого боку, найзаможніші серед них, а також поміщики продавали його купцям (посередникам). Унаслідок цього частина збіжжя потрапляла в райони споживання з місцевостей, де його вирощували за оптовою ціною, а інша – від тамтешніх виробників за заготівельною ціною, яка, як правило, збігалася з оптовою ціною хліба, що привозився. В результаті оптові ціни в споживчих районах і там, де його виробляли, часто-густо збігалися.

Згідно з даними по всій території європейської частини Російської імперії, які навів у своїй монографії Б.Миронов, можна виділити декілька періодів у коливанні цін на хліб:

1761 – 1810 рр. – зростання; 1811 – 1830 рр. – зниження;
1831 – 1880 рр. – зростання; 1881 – 1900 рр. – зниження;
1901 – 1914 рр. – зростання [2, с. 45].

Отже, коливання цін мало цілком «революційний» характер і яскраво виражену циклічну природу. Причому, протягом 1761 – 1810 рр. вони зросли порівняно з середніми показниками 1731 – 1760 рр. більше ніж удвічі – на 110%, а порівняно з 1707 – 1730 рр. – майже втричі, на 190%. У 1811 – 1830 рр. ціни знизилися на 18%, коли їх порівняти з початком XIX ст. Протягом же 1831 – 1880 рр. вони знову зросли на 46%. Цікаво й те, що в період світової аграрної кризи (1881 – 1900 рр.) вартість хліба практично не змінилася.

Важливо зазначити окремо про коливання середніх цін на пшеницю на території європейської частини імперії. До кінця XVIII ст. домінуючою культурою в попиті слід вважати жито. На початку XIX ст. пшениця коштувала вже дорожче «сірих» хлібів приблизно вдвічі, в 1810–1880 рр. – у 1,5 рази, а на початку XX ст. – всього на 30%. На її вартість впливав той фактор, що пшеничний хліб рідше вживався основною масою населення (особливо збіднілим селянством), а тому ціни на нього порівняно з витратами на виробництво були досить високими. Крім того, пшениця з кінця XVIII ст. серед збіжжя перетворилася на головну експортну культуру, внаслідок чого користувалася підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках.

З 80-х років XIX ст. помітно зріс попит на ячмінь, і ця культура до початку Першої світової війни стає ледь не домінуючою на ринках імперії.

Факторів, що впливали на кардинальну еволюцію вартості хліба, було декілька. *По-перше*, для XVIII ст. чітко проявлялася така закономірність: чим далі на Північ і західніше знаходився певний регіон, тим більше виявлявся приріст цін. Таке явище насамперед пояснювалося виходом Росії до Балтійського моря, а звідти на європейський ринок у результаті перемоги в Північній війні 1700–1721 рр. Імперія здобула (побудувала) великі міста-порти: Ригу, Ревель, Петербург. До того ж додавалася участь біломорських портів. При цьому Прибалтика, де спостерігався найнижчий приріст цін, ще до приєднання до Російської імперії органічно мала торгові виходи на Західну Європу, узгоджений з її ринками індекс вартості хліба. Зрозуміло, що «райони», з яких вивозили збіжжя, повинні були мати менші ціни на нього, ніж ті місцевості, куди воно ввозилося.

По-друге, протягом XIX – початку XX ст. ціни формувалися в процесі бурхливого розвитку торгівлі внаслідок приєднання Північного Причорномор'я та Приазов'я та інтенсивного формування цілісної системи залізниць (особливо після реформи 1861 р.). Зміна шляхів у напрямку на території південних губерній зумовила те, що збут зернових тут поступово почав перевищувати 50% їх загальної реалізації в імперії. Так ціни на експорт у портах Чорного моря в першій третині XIX ст. у 2,3 рази були нижчими, ніж у портах Балтики, на середину століття – вони поступово «вирівнюються», а в 80-х роках стають майже тотожними. Причому, в міру здешевлення фрахту в чорноморських портах і поставок, експортні ціни все більше «зближалися» зі східноєвропейськими. А в південноукраїнських губерніях, які виробляли хліб і продавали його за кордон, «внутрішні» ціни «тяглися» до експортних, тобто західноєвропейських.

По-третє, принципове значення мали, так би мовити, встановлені «початкові» ціни. «Дешевше» збіжжя Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній у кінці XVIII ст., як менш віддалених від чорноморських портів, мали найвищі показники приросту цін. Водночас, на території віддаленого й «дорогого» Центрально-Чорноземного регіону Росії приріст цін виявився меншим, бо підвищена вартість доставки хліба до портів і більш високі ціни наприкінці XVIII ст. скорочували можливості їх підвищення. «Відставання» цін у «Степовому» й Південно-Східному районах порівняно з Південно-Західним і «Українським» районами зумовлено, з одного боку, більш значним початковим рівнем хлібних

.....
цін, з іншого боку, – внаслідок наближеності до портів зменшення вартості транспортування до них протягом XIX ст. вплинуло на приморські області менше, ніж віддалені.

Цікаво, що на середину XIX ст. на Півдні імперії ринки жита та пшениці «збіглися», з огляду на ціни на ці види сільськогосподарської культури. Хоча ще до того ринок пшениці, який вже, очевидно, склався на початку століття, мав великі переваги й певною мірою обмежував товаризацію жита. Унаслідок цього ринок останнього сформувався саме на середину століття. Їхні ареали в основному збігалися, бо головними постачальниками обох видів зерна були Подільська, Волинська, Київська, Харківська та Бессарабська губернії [3, с. 8]. Причому, протягом 30-50-х років Дніпровська система спромоглася збільшити доставку збіжжя у 8 разів [4, с. 476].

Характерним є те, що протягом XIX ст. просторова структуризація цін на збіжжя, відповідно реагуючи на зміни в експорті, кон'юктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявляла неабияку рухливість і гнучкість.

Мала потреба і відсутність достатньої кількості суден призвели до того, що в грудні 1847 р. в Одесі, незважаючи на вкрай низькі ціни, відбулося затоварення хліба понад 500 тис. четвертей [4, с. 237].

У кінці червня 1848 р. в Одесі пуд «херсонської» пшениці в магазинах продавали за 12–14 крб., а «польської» з возів – за 17-20 крб., тобто чітко позначалися на ціні відстань доставки і місце продажу [4, с. 239].

Нівелювання цін на збіжжя між окремими містами, районами та губерніями відбувалося в тісному зв'язку з станом шляхів і розвитком системи сполучень, і зменшенням вартості транспортування. Скажімо, для першої половини XIX ст. здешевлення перевезення хліба наставало переважно завдяки прокладанню нових і поліпшенню старих гужових і водних шляхів, бо будівництво залізниць не мало ще значного господарського значення [5 с. 180].

У зазначений період ступінь різниці регіональних цін визначався відповідно до законів ціноутворення при товарному виробництві в основному витратами на перевезення збіжжя з місць його продукування до місць реалізації, бо інші накладні затрати слід вважати порівняно незначними. Напередодні технічного перевороту в транспорті (приблизно середина століття) доставка хліба із чорноземних губерній до найближче розташованих портів або осередків реалізації у середньому подвоювала його вартість, що змушувало безпосереднього виробника, як вважали сучасники, «половину свого товара употребить на путевые издержки» [6 с. VI; 7, с. 4; 8, с. 246–247].

Вирівнювання цін між окремими районами Південної України, завдячуючи будівництву залізниць, відбувалося за рахунок «підтягування» низьких регіональних цін до більш високих, а останніх – до експортно-світових. У результаті зростали можливості мобілізації хліба для купівлі-продажу за кордон, і, головне, все це знижувало прибутковість, а отже, вигідність зернового виробництва. Правда, не останню роль при цьому відігравала вмільа й продумана (чи навпаки) тарифна політика уряду. Надання привілеїв «периферійним» районам з низькими цінами передбачало розширення внутрішнього споживання та притримання товарного збіжжя в країні [9, с. 77 – 95, 246 – 255]. Хоча, як зазначив сучасник: «... В Одессе можно только предполагать, а не располагать в делах торговых...» [10, с. 342]. Ціни на хліб на ринку міста «стрибали» так непередбачувано, що їх часом важко було зіставляти із середніми загальнодержавними, навіть регіональними. Скажімо, на початку 1849 р. тут лише на пшеницю ціни піднялися на 3 крб. асигнаціями за чверть. А 26 серпня вони встановилися так (за чверть асигнаціями): *пшениця озима* 1-го гатунку – від 20 до 22 крб.; 2-го гатунку – від 18 до 18,5 крб.; 3-го гатунку – від 16,5 до 18 крб.; *«арнаутка»* 3-х сортів – 18 – 20,5 крб.; *жито* – 11 – 12 крб.; *ячмінь* – 10 – 11 крб.; *овес* – 12 – 13 крб. А вже 19 вересня того ж року вони помітно змінилися в бік підвищення: *пшениця озима* 1-го гатунку – 22 – 23, 65 крб.; 2-го гатунку – 21 – 22 крб.; 3-го гатунку – 18 – 21 крб.; *«арнаутка»* 1-го гатунку – 21 – 22 крб.; 2 і 3-го гатунку – 17-20,5 крб.; *жито* – 12 – 14 крб.; *ячмінь* – 11 – 13 крб.; *овес* – 10,5 – 12 крб.

Отже, менше, ніж за місяць вартість збіжжя зросла так, що додатково, навіть у межах господарства однієї родини поміщиків, можна було отримати тисячі карбованців чистого прибутку [10, с. 320, 329, 344].

І раптом через рік стався «обвал» цін. Управляючий маєтку Г.Нечаєва А.Зеньковський так зазначив з цього приводу і навів яскраві дані (21 вересня 1851 р.): «Дела относительно торговли здесь в совершенном упадке. Доказательством тому послужат выставленные цены,

ниже поименованным сельским продуктам, по последним покупкам, а именно: пшеница озима я за четверть 1-й сорт – от 4 р. 85 к. до 5 р. сереб[ром]; 2-й сорт – от 4 р. 28 к. до 4 р. 50 к. сереб., 3-й сорт – от 3 р. 50 к. до 4 р. сереб.; арнаутка 1-й сорт – от 4 р. до 4 р. 28 к., 2-й сорт – от 3 р. 50 к. до 3 р. 85 к., 3-й сорт – от 3 р. 30 к. до 3 р. 42 к. сереб. Первые два сорта разумеются польские. Рожь – от 2 р. 50 к. до 2 р. 85 к.; ячмень – от 2 р. до 2 р. 50 к.; овес – от 2 р. до 2 р. 28 к. [10, с. 357-358]. Однією з причин «незавидной торговли» слід вважати відсутність попиту за кордоном, а отже, й іноземних суден у порту. Лише 17 з них знаходилися в ремонті [10, с. 356].

За підрахунками Б.Миронова, хлібні ціни в межах південноукраїнських регіонів з 1707 по 1914 рр. зросли в 10,3 рази, як в цілому по імперії, зокрема, на овес і ячмінь – в 12,3, жито та гречку – в 11,4 пшеницю – в 6,3 рази. Самими високими вони виявилися в 1871 – 1880 рр. – 1207% від початкового рівня. Потім, унаслідок аграрної кризи, ціни знизилися до становища в 40-х роках XIX ст.

Південна Україна, як Прибалтика та Західна Росія, найвідчутніше постраждала від негараздів у 1881 – 1895 рр., а тому найменше змогла використати тоді здешевлення транспортування збіжжя, щоб протидіяти занепаду та падінню цін. Тут домінувала тенденція зростання вартості, незважаючи на деяке зниження в окремі роки. Лише в період аграрної кризи ціни зрівнялися із показниками початку XVIII ст. [10, с. 92, 93].

При висвітленні згаданого аспекту звертаємо увагу на своєрідний зв'язок цін на збіжжя з веденням війн на території імперії, деякі з яких безпосередньо стосувалися Півдня України. На перший погляд, бойові дії й потреби армії мали б їх однозначно підвищувати. Так, принаймні, вимагала «логіка життя». Насправді ж не все складалося так однозначно. Більш впливовим чинником коливання цін виявлялася не сама війна, а ті фактори, що її супроводжували: збитки в зернових через постраждалі лани, недостатність робочої сили тощо. Періоди особливо інтенсивних війн, як правило, збігалися із зростанням їхньої вартості: в 1805, 1828 – 1830 рр. Апогей цього явища припав на Кримську компанію. Мирний час переважно не вирізнявся підвищенням цін, навпаки, вони знижувалися [11, с. 10 – 14].

Очевидно, це можна пояснити кількома причинами, крім названих: по-перше, на внутрішніх ринках у ході війни гроші знецінювалися, отже, зростала їх маса за рахунок мідних і паперових еквівалентів; по-друге, той самий товар (у даному випадку збіжжя) вимагав оплати більшою кількістю грошей порівняно з мирним часом; по-третє, ускладнювався вихід на загальноєвропейські країни (з одночасним зростанням потреби в коштах).

Домінування впливу врожаю над іншими чинниками в циклічних і нерегулярних коливаннях цін свідчить, що *вартість хліба значною мірою залежала від примх природи та раптових змін погоди*.

Стихійні негаразди 1848 і 1849 рр. вивели з ладу господарства багатьох поміщиків на дуже тривалий термін. А деякі з них потребували повного відновлення. Звичайно, все це не могло не впливати на зернові ринки та коливання цін. Негода владно втручалася і в сам процес виробництва зерна.

Одним із кардинальних питань у названому аспекті є таке: чи впливала, власне, система кріпосного права на ціноутворення? Однозначну позитивну відповідь на нього давала більшість дослідників: у дореволюційній історіографії це, зокрема, О.Заблоцький, М.Анненський, у радянській – Ф.Ястребов, І.Гуржій, М.Лещенко та ін. Конкретно перший з названих спробував визначити причини коливання цін на хліб у Росії ще в 1847 р. і як одну з них виділив кріпацтво [12, с. 20-23]. Водночас, розглянувши фактори їх формування до 1861 р. і після, простежується основна закономірність: вони в ці різні періоди підпорядковувалися одним і тим же економічним законам, а саме, законам товарного виробництва та товарного обігу, котрі проникли в народне господарство України задовго до скасування кріпосного права. Щоправда, багато соціально-економічних змін (розвиток транспорту, занепад чумацтва, урбанізація, випередження попиту на збіжжя порівняно із пропозицією тощо) були безпосередньо зумовлені реформами початку 60-х років.

Головним же компонентом складання вартості зернових була різниця між цінами на них у найближчому пункті реалізації та витратами на транспортування до нього (з конкретного поселення повіту, губернії). Далі вона підпадала під дію місцевих факторів у губернії (регіоні) – врожаю, співвідношення попиту та пропозиції, кон'юнктури тощо, які вносили свої відповідні корективи у процес ціноутворення. Інколи вони ставали дуже істотними. Зрозуміло, що деякі чинники на місцях могли бути певний час основними при визначенні вартості збіжжя, наприклад, стихійні лиха.

Цікавим є питання про роль співвідношення цін у місцях вивозу хліба та витратами на його виробництво. Логічно припустити, що останні мали б бути завжди нижчими, бо інакше порушувався б закон економічної доцільності, прибутку. Хоча реальність життя свідчать і про інше. Так навіть у 1881 – 1895 рр., коли місцеві ціни вкрай знизилися, в середньому в 46 губерніях європейської частини імперії реалізація щорічного врожаю забезпечувала 1,5 % прибутку на земельний капітал, при цьому в 19 губерніях витрати виробництва не виправдалися [13, с. 231-235]. В інші ж роки прибутковість зернового виробництва досягала досить високих показників як у першій, так і другій половині XIX ст. [14, с. 196 – 214].

Зниження різниці між експортною ціною та витратами виробництва на місцевому рівні спричиняло скорочення, а то й припинення доставок хліба в пункти реалізації (наприклад, порти). Одночасно зростало його внутрішнє споживання. Місцева вартість збіжжя певний час могла бути вище різниці експортних цін і витрат на транспортування. Однак якщо економічні негаразди тривали порівняно довго, як це сталося в 10-20-х роках або 80-90-х роках, а споживання не могло використати весь надлишковий продукт, тоді під тиском потреби в грошах селяни (наприклад, для сплати ренти) та поміщики (щоб хліб не зіпсувався, вкладання коштів у подальший розвиток господарства, використання на власні потреби тощо) продавали зерно нижче витрат на його виробництво [15, с. 163; 16, с. 5 – 7; 8 – 9]. Унаслідок цього місцеві ціни знижувалися до того рівня, поки не відновлювалося їхнє попереднє співвідношення з експортними цінами. Саме останні робили можливим повернення витрат на виробництво та отримання прибутків, неабияк впливали на цінову ситуацію на місцях. Підвищення попиту на експорт однозначно «провокувало» населення навіть віддалених районів Південної України долучатися до цього процесу, а їх зниження, навпаки, спонукало до відсторонення від нього.

Отже, в «класичному» розумінні ціни на хліб встановлювалися приблизно так: вартість на місцях виробництва + витрати на транспортування + прибутки реалізатора (продавця).

Унаслідок зростання цін на збіжжя в масштабах усієї імперії спостерігалися розподіл праці та спеціалізація сільськогосподарських районів, які, у свою чергу, підпорядковувалися загальноєвропейським процесам [17; 18, с. 346 – 366]. Вигідність же такої торгівлі полягала в тому, що не потребувала значних капіталовкладень і перебудови в аграрному секторі. Вона навіть порівняно слабо змінювала вікові традиції народного господарства. А певна нерівномірність «розкладання» цін та їхня еволюція на сільську та промислову продукцію, переважно на користь першої, стала додатковим стимулом саме для активізації аграрної політики та економіки краю.

У пореформений період особливо помітне зростання вартості зернових при значному попиті на внутрішніх і зовнішніх ринках неабияк стимулювало розвиток товарного виробництва, правда, на кріпосній основі. А зрушення безпосередньо в фільварково-панщинній системі господарства призвели до широкого залучення в процес «традиційно консервативно» налаштованого стану дворян. З метою якомога більше отримати прибутків, вони розбудовували й технічно переоснащували власні господарства, сприяли посиленню колонізаційного руху, своїми капіталами, поряд з купцями, пожвавлювали буржуазні відносини, а отже, руйнували підвалини кріпосного права, до якого нестримно прагнули в попередні історичні періоди.

Важливим є питання, так би мовити, *конкуренції цін на хліб у селах і містах* в даному контексті. У розрізі більшої ролі в галузі промисловості, культури, адміністративно-політичного значення з останніми до певної міри зрозуміло. А ось торгіві функції міста й села нерідко викликали суперечності, породжували суперництво городян, з одного боку, селян, поміщиків і козаків-землеробів, з іншого боку. Хоча без деяких застережень і важко погодитися з твердженням окремих науковців про те, ніби останні частіше виявлялися удачливішими за перших і що торгова мережа на селі розвивалася більш швидкими темпами, ніж у місті [19, с. 62 – 63]. По-перше, не зовсім зрозумілі критерії таких оцінок. По-друге, часто село багато в чому «працювало» на місто, підпорядковувалося його потребам, а не навпаки. По-третє, конкретні приклади щодо південноукраїнських регіонів, наведені нами вище, аж ніяк не підтверджують це положення. По-четверте, мережа навіть «сільських» шляхів, а з другої половини XIX ст. – залізниць, «виходила» й «замикалася» здебільшого саме на містах (чи містах-портах), а не на селах або містечках. З огляду на це викликає відповідні заперечення й думка, висловлена свого часу О.Барановичем стосовно Правобережжя другої половини XVIII ст, мовляв, товарний обіг розвивався не між селом і містом, а кріпосним маєтком і закордоном [20, с. 593]. Хоча й не можна не погодитися з тим фактом, що «мобілізація» сільськогосподарської продукції на внутрішніх ринках і її збут на зовнішніх нерідко

здійснювалися поза містами, причому безпосередньо поміщиками, їхніми прикажчиками, кріпосними чи найнятими селянами або чумаками. Зрозуміло, левова частина прибутків опинялася в руках дворянства, отже, йшла не на місто загалом, а на їх особисті потреби й маєтки (імпортні товари, предмети розкоші тощо).

Зростання цін на сільськогосподарську продукцію, яке значно випереджало показники в промисловості, а також загальне відставання зарплати від збільшення вартості товарів у обох галузях негативно позначалися на життєвому рівні основної маси городян [21, с. 52,56]. А тому в південних містах України велика група населення (переважно міщани та селяни, які тут мешкали) продовжувала займатися сільським господарством на городах, присадибних ділянках тощо. Навіть утримували велику худобу й ниви. Через це міста продовжували зберігати деякі середньовічні риси в економіці й побуті людей.

Водночас, як констатували Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості та узагальнені праці комітетів по 49 губерніях імперії на початку XX ст., «вирішення питань виробництва тих чи інших продуктів і поліпшення цього виробництва перебуває насамперед у владі ринку. До вимог ринку, до його голосу виробник дуже чутливий. Як тільки виникає вигідний попит на якийсь продукт, виробник відразу набуває необхідні знання, знаходяться капітали та підприємці... *Підвищення цін на хліб є найкращим засобом заохочення модернізації техніки землеробського промислу*» [22, с. 2].

І дійсно, коли в першій третині XIX ст. ціни на збіжжя різко знизилися, а попит на нього за кордоном упав, то на Півдні України почався активний розвиток інших, більш прибуткових галузей сільського господарства – тонкорунного вівчарства, виноградарства та шовківництва, – на відміну від Полтавської й Чернігівської губерній, де новий поштовх отримали буряківництво і тютюнництво. Схожі тенденції спостерігалися під час аграрної кризи 80-90-х років, тільки з тією різницею, що посіви зернових почали витісняти технічні (льон, конопля), олійні та інші культури (наприклад, картопля) [23, с. 360; 24, с. 67, 68, 259, 260, 292].

Отже, ціни на хліб через внутрішні й зовнішні ринки проявляли себе як важливі фактори регулятора сільського господарства протягом усього XIX ст.

Підвищення цін у цілому сприяло розвитку сільського господарства, зокрема землеробства, окрім років неврожаїв і стихійних лих. Можна навіть простежити деяку закономірність: їх зниження негативно позначалося на господарствах, особливо «товарних». Окрім того, ціни впливали на всю економіку країни. Від прибутків з продажу зерна залежала наявність грошей у державній скарбниці.

Отже, на кінець XIX ст. в основному завершився процес формування ринку зерна (як у цілому й аграрного!) на великих просторах європейської частини Російської імперії, який підпорядкував усі регіони дії єдиного закону вартості. Це сталося в результаті соціального розшарування й поглиблення майнової нерівності безпосередніх виробників – землеробів, коли під впливом масової товаризації остаточно впала остання надія натурального господарства – виробництво жита. Без цих важливих факторів не існувало б єдиного аграрного ринку. Ось такий підсумок історичної місії дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві. Перетворення збіжжя в товар, який вже підлягав суспільному обліку на національному (тим паче – загальнодержавному) ринку, є яскравим і переконливим показником високого рівня розподілу праці й відповідної спеціалізації. При цьому продукти землеробства поступово стали, в певному розумінні, звичайно, «загальним товарним еквівалентом».

Проте згадані вище процеси та явища ще зовсім не свідчили про призупинення розвитку єдиного хлібного ринку. Навіть наприкінці XIX ст. зіставлення загальноросійських і регіональних факторів, які впливали на механізм коливання і структуру цін, доводить це. Крім того, продовжувала існувати мережа селянських ярмарків, торгів, базарів і «обласних» ринків, котрі зберігали в собі ще далеко не вичерпані потенційні можливості.

Значне нівелювання «внутрішніх» цін було чітко пов'язане зі стрімкими темпами розгортання промислового будівництва, залізничного транспортування, парового судноплавства, а також прискореним обігом капіталів і зменшенням маси «працюючих» коштів у купців стосовно до промисловців. У свою чергу, воно свідчило про кінець панування в країні торгового капіталу й становлення якісно нових відносин на теренах хлібного ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855. – Вып. 1.

2. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград, 1985.
3. Труды «ВЭО». – М. – Т. 46.
4. Ковальченко И.Д. О товарности земледелия России в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964.
5. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975.
6. Аленицын В.Д. Опыт расчета стоимости пшеницы, ржи, овса и ячменя в производстве и в отношении пользования сбором // Временник Центрального статистического комитета, 1889.
7. Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. – СПб., 1842.
8. Пузанов М. О земледелии и скотоводстве в России: Наблюдения и исследования. – СПб., 1862.
9. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг.: Очерки правительственной политики.
10. Джерела з історії Південної України. – Т. 3.
11. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры. – М., 1928.
12. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России // Отечественные записки. – 1847. – Т. 52. – Отд. IV.
13. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – СПб., 1897. – Т. 1.
14. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. – СПб., 1837. – С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов // Сельское хозяйство, 1860. – № 1. Смесь; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966.
15. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. – СПб., 1849.
16. Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. – СПб., 1845. – С. 5 – 7; О торге хлебом во внутренних губерниях России // Отечественные записки, 1840. – № 1. – Отд. IV. – С. 8 – 9.
17. Berend I., Rånki G. The European periphery and industrialization 1780-1914. – Cambridge, 1982. – 180 p.
18. Дьяков В.А., Миллер И.С., Фрейдзон В.И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1982.
19. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Ленинград, 1981.
20. Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
21. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР.
22. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Сбыт /Сост. Н.Н.Белелюбский. – СПб., 1904.
23. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2.
24. Вильсон И. Объяснения к «Хозяйственно-статистическому атласу Европейской России»: 4-е изд. – СПб., 1869.

Гордуновский О.Н. ВНУТРЕННИЕ ЦЕНЫ НА ХЛЕБ И ИХ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ XIX В.

В статье проанализирован процесс регулирования и региональная специфика формирования цен на хлеб в Южной Украине. Раскрыта динамика региональных цен, тесно связанная с географической и экономической интеграцией национальных областей в единый народнохозяйственный организм, слиянием местных рынков в единый украинский, а потом подчинение его общеимперскому. Историко-сравнительный анализ изменения хлебных цен в европейских государствах позволяет проследивать процесс включения Украины в международное разделение труда и мировой рынок..

Ключевые слова: хлеб, цена, рынок, зерновые, крестьянское землевладение, товарное производство, стоимость, налоги, ярмарка.

Gordunovsky O.M. DOMESTIC PRICES OF BREAD AND THEIR REGIONAL SPECIFICITY IN THE SOUTH UKRAINE XIX CENTURY

The article analyzes the process of regulation and regional specificity of formation of prices for bread in south Ukraine. Reveals the dynamics of regional prices, which was closely associated with the geographic and economic integration of regions into a single national economic body, merging local markets in general, and the subordination of the empire. Historical-comparative analysis of the movement of grain prices in European countries can trace the process of Ukraine into the international division of labor and the global market..

Key words: Price, bread, south Ukraine, fair trade, taxes, cost.

**РОЛЬ ДИНАСТІЇ ХАРИТОНЕНКІВ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.**

У даній праці розглядається цукрова промисловість Російської імперії та роль династії Харитоненків в даній галузі. Звертається увага на місце України загалом Харківської губернії зокрема в цукрово-підприємницькій діяльності. Аналізується роль цукрових заводів Івана та Павла Харитоненків у промислово-аграрному секторі Російської імперії. Зроблено висновки про розвиток цукрової промисловості та роль родини Харитоненків як найбільших цукрових підприємців в другій пол. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: промисловість, галузь, підприємство, цукор, синдикат, акціонерне товариство, промисловий переворот, індустріалізація, династія.

У XIX – поч. XX ст. Україна займала одне з перших місць у світі за обсягами виробництва цукру. Ця промисловість завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства, що дозволяло Україні займати активну позицію на міжнародній арені. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. З початку XX ст. цукрова промисловість набуває важливої ваги в аграрному господарстві, цукрові заводи давали необхідну кількість робочих місць не тільки в місті, а і на селі.

Але, на жаль, на сьогоднішньому етапі цукрова галузь промисловості України перебуває в занедбаному стані, уряд не зацікавлений в розвитку даного напрямку, не надає підтримки фермерським господарствам, які не використовують метод сівозмін, а вирощують лише ті культури, які користуються попитом на сучасному ринку, знижують родючість наших ґрунтів, і тому сільське господарство нашої держави знаходиться в занедбаному стані. Необхідно терміново розробляти комплекс засобів щодо збереження вітчизняної цукрової промисловості. Але для цього ми повинні повернутись в нашу недалеку історію, розглянути і зробити висновки того періоду, коли вищезгадана галузь набрала великих масштабів виробництва і вивела державу на високі щаблі економічного розвитку; проаналізувати діяльність тих активних представників даного напрямку, які все життя витратили задля того, аби їхні нащадки твердо стояли на ногах і з гордістю продовжували збільшувати економічний потенціал своєї Батьківщини.

Тому після вищесказаного ми з впевненістю можемо твердити, що дана тема дослідження має актуальний характер і потребує детального вивчення.

Чимало істориків займалося і займаються вивченням цукрової промисловості не тільки в аграрному секторі, а й вбачають розвиток даної галузі в економічному потенціалі. У дореволюційній історіографії проблема виробництва цукру стояла досить гостро, адже в другій половині XIX – початку XX ст. йде активний процес розвитку цукроваріння, будівництва заводів різних масштабів і методів виробництва. У цей період слід пригадати дореволюційну регіональну періодику, таку як «Южный край» [11, 12, 13], «Харьковские губернские ведомости» [8, 9] та інші, які звертали увагу на активних діячів у даній сфері виробництва. Слід виділити таких активних дослідників, як Опацький А. Н. [6], Гуржій І.О. [2, 3], які більше уваги звертали на розвиток цукрової промисловості в системі загальноросійського ринку, виділили роль Харківської губернії у вищезгаданій галузі.

Серед сучасних українських науковців, які розглядали формування цукрової промисловості, можна назвати Шудрика І. О. [10], який детально проаналізував розвиток даної галузі. Калініченко В. В. [4] розглядає політику Російського уряду в галузі виробництва та збуту цукру в кінці XIX – початку XX ст. Дана робота дає нам змогу проаналізувати політичні рішення правлячих кіл та діяльність окремих представників в галузі цукроваріння. Манько М.О. [5] детально в персональному аспекті розкриває проблему розвитку даної промисловості на прикладі окремих представників цукрової діяльності.

Отже, підсумовуючи огляд історіографії, робимо висновок проте, що як і у дореволюційних виданнях, так і у працях сучасників порушувались та висвітлювались теоретичні й практичні питання загального характеру розвитку цукроваріння і місце родини Харитоненків у цій сфері. І все ж таки залучення значної кількості статей, джерел та періодичних видань дало нам можливість поглибити вивчення даної проблематики й виконати поставлену мету, яка полягає у детальному аналізі та вивченні цукрової промисловості

Російської імперії і роль родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

Мета нашого дослідження полягає у повномасштабному аналізі, творчому осмисленні та вивченні цукрової галузі Російської імперії і ролі родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

XIX ст. в Російській імперії відзначалось активним розвитком різних сфер економічного життя, де активного розмаху набула важка промисловість, а поряд з нею розвивалися різні галузі харчової промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головними з них були цукрова, борошномельна, горілчано-спиртова, тютюнова. Їх продукція знаходила збут у багатьох районах Росії, а також за кордоном [2, с. 33].

Цукрова промисловість в Україні завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства і почала розвиватися ще з 20-х років XIX ст. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. Тому цукор називали «білим» золотом держави. З 70-х років XIX ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон. За сприятливих умов цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі стабільні прибутки [4, с. 44].

Україна була основним районом цукрового виробництва Російської імперії. На неї припадало понад 70 % загальної площі посівів цукрових буряків, що призвело до швидкого зростання посівних полів і переробки даної культури, що свідчило про підвищення їх врожайності і продуктивності праці у великих капіталістичних маєтках [3, с. 43].

Поступово збільшується прибутковість цукробурякової промисловості. У південноросійських і українських губерніях посилено будуються цукробурякові заводи: 1825 році було 7 заводів, у 1830 році – 20, у 1836 році – 57, 1840 році – 143, 1844 році – 206, у 1850 році – 321 [7, с. 55].

На Лівобережній Україні Харківська губернія посідала одне з провідних місць із виробництва цукру. Найбільшою кількістю заводів на Слобожанщині виділяється Сумський повіт, де активно почала виділятися родина Харитоненків. Названий регіон відрізнявся, насамперед, наявністю дешевих робочих рук і родючим чорноземом, але південно-східна частина Харківської губернії (Сумський, Лебединський, Охтирський і Вовчанський повіти), яка була достатньо забезпечена паливом, стала центром цукрової промисловості на Лівобережжі. [7, с. 19].

У 1850 роках цукробурякова промисловість почала набувати капіталістичного характеру, виділяються групи великих підприємців – Бродських, Гінзбург, Яхненко, Симиренко, Терещенко, Харитоненко й інші.

Протягом 60 – 80-х рр. у цукровій галузі завершився промисловий переворот. Для цукрової промисловості була характерною рання поява акціонерних товариств, що засвідчує її швидкий темп розвитку. Число акціонерних товариств у цукровій промисловості швидко зростало. Лише протягом 1890 – 1894 рр. царський уряд затвердив 28 акціонерних товариств з капіталом 14,3 млн. крб. [2, с. 33]. У Російській імперії засновником одного з таких акціонерних товариств був власник декількох цукрових заводів Павло Іванович Харитоненко, якому і належала найбільша кількість акцій – 400 із 3240 або 12,35 % [1, с. 39].

У 1882 – 1883 році заводські і плантаторські посіви буряків у Російській імперії перевищили 200 тис. десятин, в тому числі на Україні було засіяно понад 170 тис. десятин (85%). Наприкінці XIX – поч. XX ст. в Російській імперії засівалось цукровими буряками 471 тис. десятин, в тому числі на Україні 350 тис. десятин [3, с. 43].

У 1887 році створюється синдикат цукрозаводчиків України – одна з перших монополій Російської імперії. Бюро синдикату містилося в Києві, а керівну роль у ньому відігравали вищезгадані найбільші цукрозаводчики України – Бобринські, Браницькі, Бродські, Потоцькі, Терещенки, Харитоненко та ін. Як ми бачимо, династія Харитоненків входила в шістку найбільших цукрових підприємців України в період бурхливого розвитку цукроваріння [4, с. 46].

Синдикат швидко зростає. У 1894 р. він об'єднав 93,5 % усіх цукрових заводів країни, зокрема абсолютну більшість заводів України. На час свого заснування синдикат об'єднав 171 завод із 219 (78 %), а в 1892 – 1893 рр. – 203 з 224 (91 %). Синдикат мав завдання забезпечити високі прибутки, тримати високі ціни на внутрішньому ринку. Для цього він скорочував виробництво, організовував вивіз за надзвичайно низькими цінами «лишків» за кордон, створював штучний голод на цукор у країні. Усі ці заходи всіляко підтримував царський уряд,

що згодом призвело до перетворення синдикату в державно-монополістичне об'єднання [2, с. 33].

Після розпаду синдикату функції регулювання ринку цукру змушена була взяти на себе держава. 20 листопада 1895 року видано закон «Про деякі заходи щодо цукрової промисловості і розпорядження, стосовно неї». Ці нововведення дуже позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості. Цукрове виробництво і збут набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувся прискореними темпами. Площі, відведені під вирощування цукрового буряка, значно збільшувалися, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості виробництва і поступовим зниженням ціни на споживчому ринку. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали й прибутки держави. Так прибуток скарбниці від акцизу на цукор зріс з 63 млн. крб. у 1900 р. до 139,5 млн. крб. у 1914 р. й склав 21 % усієї суми надходжень від непрямих податків у Російській імперії [4, с. 49].

В таких умовах розвитку в XIX – поч. XX ст. формувалась цукрово-підприємницька діяльність Харитоненків. Перебуваючи 1849 році на чолі самоврядкування селян Нижньої Сироватки, Герасим Ємельянович Харитоненко в цей час знаходився в третій купецькій гільдії, що означало, що людина має від 1 тис. до 5 тис. рублів. Безперечно, це надавало низку важливих повноважень, зокрема, звільнення від сплати податків та кріпосницьких повинностей [1, с. 12].

Незважаючи на те, що у Герасима Ємельяновича було багато дітей, які могли продовжити справу батька, достойним наступником династії Харитоненків став Іван Герасимович Харитоненко (1822 – 1891 рр.). Наприкінці 40-х років у Сумах він займався торгівлею, скуповувавши цукор для відомих купців (Суханова і Єлисеєва). Завдяки підтримці свого батька Іван Герасимович мав можливість розпочати свій тернистий шлях купця і промисловця.

Будучи купцем другої гільдії і маючи капітал від 5 – до 10 тис. рублів, Іван Герасимович Харитоненко мав право торгувати по всій державі. І на зміну оптовій торгівлі він переходить до виробництва цукру. Переконавшись у прибутковості нового підприємства, Іван Герасимович бере в оренду два цукрових заводи і, оселившись в Сумах, розпочинає активно займатись цукровою промисловістю.

Як ніхто інший, Іван Герасимович Харитоненко мав можливість і на власному досвіді пересвідчитись в своїх силах, вийшовши з економічної кризи 40-50-х років XIX ст. і налагодити виробництво цукру державних масштабів. До початку 70-х років Іван Герасимович Харитоненко володіє Уляновським і Кишницьким цукровими заводами, а в 1869 році будує найбільший на Лівобережній Україні Павловський рафінадний завод у селі Луці Сумського повіту, тобто він відділив цукор-пісок від цукру-рафінаду, що являється великою заслугою в Російській імперії того часу. Згідно з статистичними даними, на початок XX ст. Суми стають одним з найбільших центрів цукру-рафінаду в Російській імперії [1, с. 18].

Як було зазначено, на поч. 70 – 80-х рр. XIX ст. різко зросло виробництво цукру, що стало причиною різкого збільшення кількості заводів, а також підвищення їхньої потужності при визначеній концентрації виробництва даної галузі. Упродовж другої половини XIX ст. І.Г. Харитоненко будує Вирівський, Красноярузький і Пархомівський цукрові заводи й активно скуповує землі, у результаті чого він стає власником майже 60-ти тис. десятин землі, 17-ти цукробурякових заводів, засновує торговельну фірму «Торговий дім І. Г. Харитоненка з сином» [7, с. 33].

Ставши зрілим підприємцем, Іван Герасимович не забуває про свого єдиного сина Павла, якого з дитинства приручав до підприємницької діяльності.

Після смерті батька Павло Іванович Харитоненко бере на себе управління «Торговий дім І.Г. Харитоненко з сином» і продовжує виробництво цукру. Одним з найголовніших кроків Павла стало будівництво й відкриття в Москві торгового представництва та ряд складів для цукру. Павловський рафінадний завод набирав ще більших масштабів, виробляючи в рік продукції на суму до 8 млн. рублів. Значення цього заводу полягало ще й в тому, що на ньому працювало близько 800 робітників [1, с. 36].

Павло Іванович Харитоненко отримав у спадок від батька ще 5 цукрових заводів та десять тисяч десятин землі, що стало невід'ємною умовою найбільш вигідного задоволення потреб для цукрових заводів. Для забезпечення оптимальних умов вирощування цукрового буряку потрібна була сівозмінна, що включала в себе овес, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, картоплю тощо. Побічну продукцію для виробництва цукру використовували для годування

.....
великої рогатої худоби, яка потрібна була як засіб транспорту, та мали свій перегній як добриво для полів [1, с. 37].

На початку ХХ ст. розширюються зовнішні торговельні шляхи Павла Івановича Харитоненка. Контори з продажу цукру містилися в Азербайджані, Фінляндії, Китаї тощо. На початку 1907-го року революційні події в імперії призвели до того, що фірма П.І. Харитоненка знаходилась у кризовому стані. Але модернізація виробництва, активні зовнішні зв'язки, фінансування державним банком вивели цукрову галузь династії на високий рівень розвитку.

Використовуючи вищезгадану технологію виробництва цукру, велика енергія, організаторські і комерційні здібності Павла Івановича Харитоненка на поч. ХХ ст. поставили його фірму в число основних в державі. Його підприємства отримували найвищі нагороди на сільськогосподарських виставках в Російській імперії та інших державах.

Отже, логічною складовою індустріального розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. стала поява великих цукрозаводчиків, підприємців, землевласників. Безперечно, цукрова промисловість як одна з передових галузей харчової індустрії була також втягнута в ряди промислових капіталістичних перетворень. І незважаючи на те, що аграрний сектор залишався тим фактором, який сковував руки для розвитку сільського господарства, династія Харитоненків і їхня підприємницька діяльність стала прикладом взаємозв'язку цукрової промисловості й сільського господарства. Завдячуючи вищезгаданій родині, до кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Харківська губернія за кількістю пісочних і рафінадних цукрових заводів займала одне з провідних місць в Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. – Сумы: РИО «АС – Медиа», 2003. – 72 с.
2. Гуржий І. О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1966. – № 10. – с. 26 – 38.
3. Гуржий І. О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1964 – № 6. – с. 39 – 50.
4. Калініченко В. В. Політика уряду Російської імперії в галузі виробництва та збуту цукру (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) // Вісник Харківської державної академії культури. – Х.: ХДАК, 2009. – 300 с.
5. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008). – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2008. – 436 с.
6. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Харьков: Адольф Дарре. – 1912. – 141 с.
7. Сумський обласний державний архів. – Ф. 218. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. Харьковские губернские ведомости. – 1894. – 15 мая.
9. Харьковские губернские ведомости. – 1913. – 11 июля.
10. Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. – Суми: Слобожанщина, 2003. – 192 с.
11. Южный край. – 1888. – 30 августа.
12. Южный край. – 1890. – 18 декабря.
13. Южный край. – 1890. – 5 июля.

Юрченко Д. Ю. РОЛЬ ДИНАСТИИ ХАРИТОНЕНКОВ В САХАРНОЙ ОТРАСЛИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛ. ХІХ – НАЧ. ХХ В.

В работе рассматривается сахарная промышленность Российской империи и роль династии Харитоненков в этой отрасли. Обращается внимание на место Украины и, в частности, Харьковской губернии в сахаро-предпринимательской деятельности. Анализируется роль сахарных заводов Ивана и Павла Харитоненков в промышленно-аграрном секторе Российской империи. Сделано выводы о развитии сахарной промышленности и значение семьи Харитоненков, как крупных сахарных предпринимателей во второй пол. ХІХ – нач. ХХ в.

Ключевые слова: промышленность, отрасль, предпринимательство, сахар, синдикат, акционерное сообщество, промышленный переворот, индустриализация, династия.

Yurchenko D. Yu. ROL' DYNASTIES OF KHARITONENKOV IN SACCHARINE INDUSTRY OF THE RUSSIAN EMPIRE THE SECOND FLOOR XIX – XX

Saccharine industry of the Russian empire is in-process examined that role of dynasty of Kharitononkov in this industry. Attention into place of Ukraine applies and, directly, to the Kharkov province in sakharo-enterprise activity. The role of sugar-houses of Ivan and Paul Kharitononkov is analysed in the industrial-agrarian sector of the Russian empire. Conclusions about development of saccharine industry and value of monogynopaedium of Kharitononkov, as large saccharine businessmen, are done in the second floor XIX – XX.

Key words: industry, industry, enterprise, sugar, syndicate, joint-stock association, industrial revolution, industrialization, dynasty.

УДК 94(477):329.78»19»

Н.О. Гончарова

ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті досліджується процес активізації учнівської молоді у підросійській Україні у 90-х рр. ХІХ ст., котрий виявився у виникненні самоосвітніх гуртків у середніх навчальних закладах. Акцент робиться на доведенні взаємодії учнівського та студентського рухів.

Ключові слова: учнівська молодь, гімназисти, семінаристи, самоосвітні гуртки, студентський рух, агітація, нелегальна література.

У мережі середніх навчальних закладів Російської імперії кінця ХІХ ст. культивувався принцип офіційного загальноросійського патріотизму, основним гаслом якого було «самодержавство, православ'я і російська народність». Царизм вживав заходи адміністративно-поліцейського тиску на школи, який здійснювався за допомогою різноманітних постанов, циркулярів, розпоряджень тощо. Утиски з боку адміністрації середніх навчальних закладів та владних структур спричинили у 90-х рр. ХІХ ст. помітну активізацію учнівської молоді. Вона виявлялась насамперед у виникненні різноманітних організацій.

Особливості розвитку учнівського руху в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. стали предметом вивчення Г.Непорожньої, В.Борисенка [1, 2], Л.Філоретової [3] та ін. Метою статті є дослідження особливостей консолідаційного руху в учнівському середовищі наприкінці ХІХ ст., доведення важливості взаємодії учнівської та студентської молоді.

Навчальна адміністрація для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Учні відчували постійний нагляд під час навчання і після нього, їм заборонялося відвідувати театри і концерти, нерідкими були надмірні покарання, випитування про благонадійність своїх товаришів тощо. У лютому 1887 р. начальник Київського поштово-телеграфного округу наказав начальникам поштових установ Києва, Житомира, Білої Церкви, Рівного, Острога, Черкас, Умані, щоб вся кореспонденція, адресована на ім'я учнів гімназій, реальних училищ і прогімназій, доставлялась безпосередньо директорам або інспекторам цих навчальних закладів [4, с. 16]. Попечителі навчальних округів поширювали циркуляри про виключення без права поновлення політично неблагонадійних учнів [5, арк. 23]. Громадським життям учнів цікавились і жандарми. Вони мали своїх агентів навіть серед гімназистів та учнів реальних училищ. Така ситуація зберігалась до 1 травня 1913 р., коли тодішній керівник Окремого корпусу жандармів генерал В.Джунковський заборонив «мати співробітників із середніх навчальних закладів» [4, с. 17].

У досліджуваній період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються нелегальні самоосвітні гуртки. Члени гуртків на зборах вивчали політичну економію та соціологію, читали реферати й нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей. Делегати від учнівських гуртків часто брали участь у студентських сходках, на яких поширювали гектографічні відозви із закликами до спільної боротьби.

На початку 90-х рр. сформували гурток учні старших класів Київського реального училища. Програма законспірованої учнівської організації базувалася «на матеріалістичному розумінні історії, вивченні особливостей розвитку капіталізму та боротьби класів» [6, с. 287-288]. Члени гуртка опрацьовували праці Морґана, Зібера, Летурно, Ліпперта, Бокля, Енгельса,

Yurchenko D. Yu. ROL' DYNASTIES OF KHARITONENKOV IN SACCHARINE INDUSTRY OF THE RUSSIAN EMPIRE THE SECOND FLOOR XIX – XX

Saccharine industry of the Russian empire is in-process examined that role of dynasty of Kharitononkov in this industry. Attention into place of Ukraine applies and, directly, to the Kharkov province in sakharo-enterprise activity. The role of sugar-houses of Ivan and Paul Kharitononkov is analysed in the industrial-agrarian sector of the Russian empire. Conclusions about development of saccharine industry and value of monogynopaedium of Kharitononkov, as large saccharine businessmen, are done in the second floor XIX – XX.

Key words: industry, industry, enterprise, sugar, syndicate, joint-stock association, industrial revolution, industrialization, dynasty.

УДК 94(477):329.78»19»

Н.О. Гончарова

ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті досліджується процес активізації учнівської молоді у підросійській Україні у 90-х рр. ХІХ ст., котрий виявився у виникненні самоосвітніх гуртків у середніх навчальних закладах. Акцент робиться на доведенні взаємодії учнівського та студентського рухів.

Ключові слова: учнівська молодь, гімназисти, семінаристи, самоосвітні гуртки, студентський рух, агітація, нелегальна література.

У мережі середніх навчальних закладів Російської імперії кінця ХІХ ст. культивувався принцип офіційного загальноросійського патріотизму, основним гаслом якого було «самодержавство, православ'я і російська народність». Царизм вживав заходи адміністративно-поліцейського тиску на школи, який здійснювався за допомогою різноманітних постанов, циркулярів, розпоряджень тощо. Утиски з боку адміністрації середніх навчальних закладів та владних структур спричинили у 90-х рр. ХІХ ст. помітну активізацію учнівської молоді. Вона виявлялась насамперед у виникненні різноманітних організацій.

Особливості розвитку учнівського руху в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. стали предметом вивчення Г.Непорожньої, В.Борисенка [1, 2], Л.Філоретової [3] та ін. Метою статті є дослідження особливостей консолідаційного руху в учнівському середовищі наприкінці ХІХ ст., доведення важливості взаємодії учнівської та студентської молоді.

Навчальна адміністрація для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Учні відчували постійний нагляд під час навчання і після нього, їм заборонялося відвідувати театри і концерти, нерідкими були надмірні покарання, випитування про благонадійність своїх товаришів тощо. У лютому 1887 р. начальник Київського поштово-телеграфного округу наказав начальникам поштових установ Києва, Житомира, Білої Церкви, Рівного, Острога, Черкас, Умані, щоб вся кореспонденція, адресована на ім'я учнів гімназій, реальних училищ і прогімназій, доставлялась безпосередньо директорам або інспекторам цих навчальних закладів [4, с. 16]. Попечителі навчальних округів поширювали циркуляри про виключення без права поновлення політично неблагонадійних учнів [5, арк. 23]. Громадським життям учнів цікавились і жандарми. Вони мали своїх агентів навіть серед гімназистів та учнів реальних училищ. Така ситуація зберігалась до 1 травня 1913 р., коли тодішній керівник Окремого корпусу жандармів генерал В.Джунковський заборонив «мати співробітників із середніх навчальних закладів» [4, с. 17].

У досліджуваній період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються нелегальні самоосвітні гуртки. Члени гуртків на зборах вивчали політичну економію та соціологію, читали реферати й нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей. Делегати від учнівських гуртків часто брали участь у студентських сходках, на яких поширювали гектографічні відозви із закликами до спільної боротьби.

На початку 90-х рр. сформували гурток учні старших класів Київського реального училища. Програма законспірованої учнівської організації базувалася «на матеріалістичному розумінні історії, вивченні особливостей розвитку капіталізму та боротьби класів» [6, с. 287-288]. Члени гуртка опрацьовували праці Морґана, Зібера, Летурно, Ліпперта, Бокля, Енгельса,

Маркса, Чупрова, Іванюкова. Навесні 1894 р. через виключення з училища «за поведінку» кинувся під потяг учень реального училища Б.Кнорінг. Гурток використав його похорон для проведення демонстрації «проти тих політичних умов, що створюють зі школи поліцейський застінок». Двох промовців було заарештовано [6, с. 293-294]. Побоюючись зростання кількості учнівських виступів, уряд заборонив Головному управлінню у справах друку публікацію будь-яких повідомлень про самогубства серед учнів [7, арк. 57].

У 1892 р. з метою організації «боротьби з нестерпними шкільними порядками» виник гурток самоосвіти у 2-й Київській гімназії. Діяльність цього гуртка сприяла створенню учнівських самоосвітніх гуртків в інших середніх навчальних закладах м. Києва. У 1894 р. у 4-й Київській гімназії був утворений український гурток, до складу якого входили Д.Антонович, К.Мацієвич, П.Холодний та ін. Загалом на 1894 р. у Києві діяло двадцять п'ять гуртків (із загальною кількістю членів близько двохсот учнів) [8, с. 7].

Гурток учнівської молоді в 3-й Київській гімназії очолив О.Яцунов. Його учасниками були О.Радзівський, Л.Яцунов, М.Шнітцер, К.Сикстель, Б.Фоломін та інші (близько 30 осіб). Гурток О.Яцунова проводив агітацію та поширював нелегальну літературу в середовищі робітничої молоді [9, арк. 4]. У 1898-1899 рр. члени цього гуртка видавали журнал «Первый шаг» (згодом – «Рассвет»). Учасники гуртка О.Яцунова підтримували зв'язки зі студентами Київського політехнічного інституту В.Буторіним, В.П'янковим, О.Шуммером [10, с. 53]. На засіданнях гуртка нерідко були присутні й вихованці інших навчальних закладів міста, зокрема, першої, п'ятої гімназій, реального училища, Міністерської жіночої гімназії. Під час обшуків у членів гуртка було виявлено пристрій для друкування агітаційної літератури, нелегальні газети «Вперед», «Киевская рабочая газета», «Рабочая мысль» та ін. [9, арк. 1, 3]. За звинуваченням в антиурядовій діяльності учасники гуртка були заарештовані.

У 1897-1898 рр. намагались організувати гурток учениці Міністерської жіночої гімназії м. Києва [10, с. 53]. Відрахування з навчального закладу та арешт організаторки гуртка К.Реріх не дозволив реалізувати задуми гімназисток.

Поступово спостерігається процес зближення окремих учнівських гуртків, розпочинається систематичний обмін літературою, створюються каси та бібліотеки нелегальних книг, відбуваються об'єднані зустрічі представників учнівських і студентських гуртків. Більшість учнівських гуртків мали власні гектографи, виготовляли агітаційні брошури [6, с. 324-325]. Прагнення до об'єднання зусиль спостерігалось і з боку студентства українських університетських міст. Радикально налаштована вузівська молодь закликала абітурієнтів, у разі вступу до вузів, приєднуватися до виступів у наступному академічному році. Зростання кількості учнівських гуртків наприкінці XIX ст. засвідчувало повідомлення Київського губернського жандармського управління попечителю Київського навчального округу: «Такі гуртки існують і в інших навчальних закладах... Вони не мають антиурядового характеру, але є благодатним ґрунтом для агітаторів революційних та соціал-демократичних рухів...» [11, арк. 4]. Враховуючи реальну загрозу спільних дій молоді вищих та середніх навчальних закладів, попечитель Київського навчального округу вимагав від адміністрацій шкіл по можливості захистити учнів від шкідливого впливу студентської агітації [12, арк. 10].

У 1897, 1898 рр. у м. Києві відбулись з'їзди гімназистів, які розглядали питання про створення «Всеросійського гімназичного союзу». Вироблений на цих з'їздах статут визначив структуру «Всеросійського гімназичного союзу» та основні напрямки його діяльності [10, с. 51].

Восени 1899 р. у м. Житомирі утворилось три нелегальних учнівських гуртки, до складу яких переважно входили вихованці 2-ї гімназії. Збори, котрі скоординували роботу організацій учнівської молоді, відбувались щомісяця. Молодь займалася вивченням політичної економії, історії культури, біології. На загальних зборах було обрано союзний комітет, створено бібліотечну комісію та спільну касу [13, арк. 123-123 зв.].

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. два нелегальних гуртки виникло у середовищі учнів середніх навчальних закладів м. Ніжина. Учні вивчали нелегальну літературу, займались самоосвітою. До активу гуртків належали П.Канівець, М.Ткаченко та ін. [14, с. 73].

У досліджуваній період почали створюватись гуртки учнів семінарій, які ставили своїм завданням зміну порядків і навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах, посилення тиску на уряд.

Виразний національно-політичний характер мала діяльність полтавських семінаристів. На думку дослідниці Г.Непорожньої, цьому значною мірою сприяли генетична пам'ять

лівобережної та слобідської національної знаті й інтелігенції про колишню Українську державу, піднесення національного руху в другій половині XIX ст. й посилення антиукраїнської політики російського уряду в цей час [10, с. 45-46]. «Полтавська семінаристська громада» була створена під впливом Харківської української студентської громади. До неї увійшла молодь духовної семінарії, серед якої С. Петлюра, П.Понятенко, А.Кучерявенко, брати О. і В. Міхновські, с. Андрієвський, М. Гмиря та ін. 26 лютого 1900 р. представники громади були присутні на вечірці пам'яті Т. Шевченка у Харкові, де з рефератом «Про український рух» виступив Д. Антонович. У Полтавській громаді гімназисток брали участь М. Кучерявенко, В. Коллард, Л. Міхєєва, Г. Никифорова та ін. [15, с. 276]. Члени цих учнівських громад проводили культурно-просвітницьку та пропагандистську роботу за зразком студентських громадських організацій.

У досліджуваний період діяла Українська громада Київської духовної семінарії, створена ще в 1888 р. До її складу входили Л.Скочковський, С. Кедровський, О. Лотоцький, Т.Добрянський, І.Руденко, М.Грушевський, Г.Грушевський та ін. [16, с. 56]. Члени громади семінаристів влаштовували літературні вечори, займалися самоосвітою, обговорювали проблеми національного гноблення українського народу. Як тільки владі стало відомо про Українську громаду семінаристів м. Києва, її діяльність було припинено.

Гурток семінаристів існував в Чернігівській семінарії. Учнівська молодь на зборах займалась самоосвітою, опрацьовувала нелегальну соціал-демократичну літературу. Значний вплив на гурток чернігівських семінаристів мала місцева громада, до складу якої входили О.Русов, с. Русова, Б.Грінченко, І.Шраг, О.Тищинський, Г.Коваленко та ін. [17, с. 480-481].

У 1899 р. відбулися заворушення учнів Катеринославської духовної семінарії, які протестували проти порушення їх особистих прав у позаурочний час. Обер-прокурор синоду вбачав причини цієї події у поширенні «шкідливих ідей» заводських робітників, які спілкувалися з молоддю. Заворушення семінаристів не залишилися поза увагою церковних властей. Синод указом від 1 червня 1899 р. наказував священикам впливати на батьків семінаристів, щоб ті відмовляли дітей від участі в будь-якій не передбаченій шкільними статутами діяльності, а єпархіальним архієреям – закривати семінарії у разі початку заворушень [18, с. 201]. У більшості духовних навчальних закладах Синод на прохання керівництва семінарій дозволяв встановлювати цілодобий нагляд за вихованцями.

До середніх спеціальних навчальних закладів належали середні ремісничі училища, нижчі ремісничі школи, недільні та вечірні курси. На регламентацію навчально-виховного процесу впливало те, що до таких закладів вступали переважно вихідці з робітників, селян і ремісників.

У 1894 р. були затверджені «Правила для учнів промислових училищ». Їх суть полягала у дріб'язковому піклуванні, контролі кожного кроку учня. Основним змістом морального виховання проголошувалось релігійне виховання. У навчальних планах на першому місці стояв закон божий, головним правилом було відвідування церкви у встановлені дні. Суворо заборонялася організація будь-яких гуртків, союзів, переслідувалось встановлення зв'язків з робітниками та демократично налаштованою інтелігенцією: учні під час проходження практики на підприємствах не мали права вести з майстрами й робітниками розмови, які не стосувалися виробничого процесу. Зокрема, у «Правилах» зазначалося: «Учні не повинні складати між собою або сторонніми особами ніяких товариств, або вступати у такі товариства через побоювання негайного виключення з училища» [19, с. 112].

Впровадження жорстких правил лише радикалізувало настрої учнів середніх спеціальних навчальних закладів. Вони протестували проти існуючих порядків, використовуючи загальноприйняті форми: пропуски занять, проведення зборів, сходок. Учні активно реагували на загальну ситуацію у суспільстві. Так у 1899 р. після вислання студентів Санкт-Петербурзького університету серед учнів середніх художньо-промислових закладів був організований збір коштів для допомоги засланим [19, с. 114].

Отже, останнє десятиріччя XIX ст. стало важливим етапом у розвитку українського національного руху. Спостерігається процес витіснення культурницьких форм роботи політичними, поглиблюється розкол між молодшим та старшим поколінням української інтелігенції, набирає сили тенденція до організаційного згуртування та політичного самовизначення молоді. Адміністрація середніх навчальних закладів для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Впровадження жорстких правил лише радикалізувало настрої учнів середніх

навчальних закладів. Вони протестували проти існуючих порядків, зривали заняття, проводили збори. У досліджуваний період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються самоосвітні гуртки. Члени цих гуртків вивчали політичну економію та соціологію, читали нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непорожня Г.А. Суспільно-політична позиція учнів світських середніх навчальних закладів України у 1905 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – Ч. IV. – С. 209 – 215.
2. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність вчителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.
3. Філоретова Л.М. Суспільно-політична діяльність учнівської молоді України в другій половині 1907 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 11 – 18; Філоретова Л.М. Еволюція нелегальної діяльності учнівської молоді України в 1908 – 1911 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 22. – С. 240 – 247.
4. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-15. – Оп. 1. – Спр. 4. – 47 арк.
6. Робітничий рух на Україні (1885-1894 рр.): Збірник документів і матеріалів // Упор. В.С.Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
7. Державний архів Одеської області – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 307. – 83 арк.
8. Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (С 90-х годов по октябрь 1917 г.). – М.: ОГИЗ, Молодая гвардия, 1931. – 134 с.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 850. – Спр. 50. – 20 арк.
10. Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – 1907 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2002. – 208 с.
11. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 8. – 56 арк.
12. ДАВО. – Ф. Д-15. – Оп. 1. – Спр. 28. – 120 арк.
13. ЦДІАУК. – Ф. 816. – Оп. 1. – Спр. 17. – 140 арк.
14. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М.: Наука, 1968. – 182 с.
15. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998. – 407 с.
16. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 287 с.
17. Грінченкова В., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади: Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 463 – 487.
18. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895 – 1904. – М.: Мысль, 1976. – 236 с.
19. Степанов М.С. Революционные выступления учащихся художественно-промышленных учебных заведений России в конце XIX – начале XX века // Учёные записки. – Т. 78. Вопросы истории и краеведения. – Курск, 1970.

Гончарова Н.А. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРУЖКОВ УЧЕНИЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX В.

В статье исследуется процесс активизации ученической молодежи в подроссийской Украине в 90-х гг. XIX в., который проявился в возникновении самообразовательных кружков в средних учебных заведениях. Акцент делается на доказательстве взаимодействия ученического и студенческого движений.

Ключевые слова: ученическая молодежь, гимназисты, семинаристы, самообразовательные кружки, студенческое движение, агитация, нелегальная литература

Goncharova N.A. GROUP ACTIVITY OF STUDENT YOUTH IN UKRAINE AT THE END OF XIX C.

The article examines the intensification of youth in the Russian Ukraine in the 90's XIX century, which appeared in the origin of self-educational groups in middle educational establishments. An accent is done on leading to of co-operation of pupil and student movements.

Key words: youth, schoolboys, seminarians, self-educational groups, student movement, agitation, illegal literature.

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УКРАЇНОФІЛАМИ ТА
УКРАЇНОФОБАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

У статті здійснена спроба показати парадоксальність впливу на формування українського національного проекту непримиренних антагоністів – типових «малорусів», які прагнули бути більш «руськими», ніж «великоруси», російських чиновників та представників умовного українофільського табору.

***Ключові слова:** національна політика, національний проект, феномен «малоросійства», українофіли, українофоби.*

Пошук ідентичностей, передусім, національних, став визначальною рисою ХІХ ст. У вибудованій системі імперської, в переважній більшості – династійної лояльності станового суспільства, знайшли своє місце не лише представники дворянства різних етносів. Власне, ця система, дозволяючи входити в неї за умов дотримання відповідних правил, звужувала можливості вибору ідентифікаційних ознак, скоріше навіть робила їх недоцільними. В цих умовах запропонована так звана «всеслов'янська» ідея покликана була зберегти імперію. Йшлося про неподільну національну єдність великоросів, малоросів, білоросів. Водночас, поступово, але неухильно розвивалися та посилювалися й національні рухи. Вони стали варіантом пошуку інших можливостей існування поза імперськими формами та утвореннями.

Головним завданням запропонованого матеріалу є зосередження уваги на малодосліджених аспектах прямого та опосередкованого внеску у розвиток українства як явища жандармських чиновників представників правих монархічних організацій, в українських губерніях – здебільшого так званих «малоросів» та відомих українських діячів, які належали до умовної групи «українофілів», зокрема М.Грушевського.

В останні роки з'явилися цікаві дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Серед російських істориків найбільш ґрунтовні праці, присвячені цим питанням має О.І. Міллер. У контексті нашої теми одна із основних ідей, висловлена дослідником щодо представників різних національностей, які, на його думку, не були лише пасивними жертвами, а були повноправними акторами історії, хоча іноді опосередковано [1]. Відомий харківський дослідник В.В. Кравченко наголошує, що фактично до середини ХІХ ст. ані російські, ні українські чи білоруські за походженням інтелігенти у своїх пошуках національної ідентичності не виходили за ментальні межі середньовічної «святої Русі», «в якій не злито, але й неподільно» вони існували [2]. Дослідженню різноманітних аспектів наукової, громадсько-політичної та творчої спадщини М.Грушевського присвячена значна кількість праць, у тому числі, здійснена спроба психологічного аналізу [3]. У запропонованій статті зупинимось на аналізі архівних матеріалів з особистого фонду родини Грушевських, а саме, протоколів допитів науковця та аналізі його позиції в умовах війни [4].

Суспільне протистояння в умовах російської революції 1905-1907рр., перші політичні перетворення в імперії призвели також і до посилення національних рухів. У цих умовах виникає конфлікт між представниками лояльних до монархії та, відповідно, імперії, з якою вона уособлювалась, малоросів та прихильників української ідеї. Можливість її реалізації переважною більшістю українофілів сприймалась у нероздільній єдності з демократизованою, федералістичною Росією.

Відсоток малоросів в середовищі російських шовіністів, крайніх монархістів в українських губерніях був значним. Прагнення бути більш руськими ніж великороси, спроба переконати владу (а ще більше самих себе) в тому, що «ми» «свої», перевершувало розумні межі. Київські монархічні організації відзначались особливо вірнопідданою позицією. Після вбивства Багровим М. російського прем'єр-міністра П.Столипіна, їх представники «зайшлися» у націоналістичних істериках [5, с. 66 – 68]. У Міністерство внутрішніх справ надійшло звернення від представників всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». У документі зазначалось, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багаті її області» [6, 12]. Представники руху, як зазначалось, «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття. Члени київського товариства «Клуб російських націоналістів» відзначалися крайніми україно- та юдофобськими позиціями. Представники організації підготували розгорнуту

.....
записку, яка була результатом узагальнення всього матеріалу, що з'являвся у друці протягом декількох років напередодні війни. На думку дописувачів, влада припустилась декількох помітних помилок, а саме: надання дозволів на відкриття українських клубів, читалень, типографій, видання української літератури, газет, розвиток українського театру. Критикувалась також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в державній думі українську фракцію. Факт переїзду зі Львова та можливість співпраці М. Грушевського під час функціонування Другої Думи в «Союзі автономістів-федералістів» із поляками разом з іншими причинами віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти особливо наголошували на тісній взаємодії між українськими та польським діячами. Найбільше обурення членів клубу викликали публікації матеріалів в польській пресі, в яких наголошувалось, що без відродження в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі є неминучою утопією. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Шевченка, звернулись до Міністерства внутрішніх справ з досить виразною телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі. Завершувався документ наступною фразою: «Подальше спостереження за українських рухом продовжується» [6, с. 50 – 53].

Загальні настрої, як владні, так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управ, інших офіційних установ Російської імперії. Сприйняття «українства як прагнення до автономії» [7, с. 5] стає досить популярним та таким, що могло гіпотетично загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широку характеристику українського руху [7, с. 7].

У відповідь керівник Полтавського жандармського управління доносив: «Зобов'язаний докласти, що подальшому вихованню молодого покоління у дусі сепаратизму та в переконанні, що малороси складають якийсь особливий народ, варто покласти край» [7, с. 10]. Жандармський чиновник запропонував власні рекомендації для розв'язання проблеми «малоросійського сепаратизму»: особливу увагу приділяти взаємодії духовного відомства та Міністерства освіти. Невідкладним заходом називалось «привлечение» народних вчителів із великоросів, а не місцевих, українських. Особливої увагу потребували духовні заклади та сільське духовництво, якому, на думку жандармів, необхідно було надавати енергійні інструкції від єпархіального керівництва для постановки правильного навчання в народних школах історії Росії. Йшлося про те, що Малоросія – частина єдиної Росії, і ніякої України не існує. Заступним завданням називалось постійне роз'яснення, що малоросійська мова є наріччям, а українське вчення – штучне явище. Нарешті, рекомендувалось у черговий раз знищити саму назву «Україна», як і слово «український», та замінити на «Малоросія» [7, с. 12].

Водночас, надзвичайно промовистими в контексті існуючої імперської системи лояльностей були наступні рекомендації: вимагати знання та розуміння українського руху, оскільки негативним моментом може стати й те, що постраждають ті малороси, які залишаються вірноповідданими, але люблять свою мову, культуру, старовину, усвідомлюючи нерозривний зв'язок з великим руським народом. Необережне переслідування таких осіб може штучно створити табір незадоволених. А от щодо «мазепинців», то за ними варто встановити спостереження [7, с. 14].

Автори доповідних записок різних губернських жандармських управлінь особливу увагу приділяли тому, що, на їхню думку, представники українського руху для досягнення своїх цілей (національно-політичної автономії та федерації) використовували будь-які прояви суспільного життя. Як зазначалось, для зміцнення національної самосвідомості видавалась періодична література та активно використовувалась школа, в яких дітей зі шкільної лави призвичаювали «мріяти про Україну» [6, с. 2-3]. Для того щоб пробуджувати народну свідомість, здійснювалася агітація довкола політичних подій, проявів суспільного життя, ювілеїв вчених та письменників. У документі було висловлено надзвичайно цікаву думку щодо ролі російської влади в формуванні українського проекту – встановлення пам'ятників, як у випадку з Котляревським в Полтаві, трактувалось як остаточне визнання його (і не лише) досягнень державною владою, а саме це визнання слугує найбільшим агітаційним матеріалом для простолюдю [6, с. 4].

У цих умовах у поле зору жандармських чиновників потрапляють впливові українські діячі, та в першу чергу, М.Грушевський. Так пристав бульварної поліційної дільниці Києва в

донесенні характеризував Грушевського як українського націоналіста, який видавав у Києві «Літературно-науковий вісник», також як українського письменника та історика, що «користується популярністю серед українського народу в Києві та в Галиції, завдяки виданням українських книжок» [6, с. 52]. У 1913 р. знаходився в тісних стосунках з особами, що належали до українофільської партії, але обшуку та арешту не підлягав [6, с. 53]. Цю ситуацію потрібно було виправити, що і призвело до арешту М. Грушевського. В особистому фонді родини Грушевських містяться протоколи допитів. У своїх відповідях дослідник наголошував на тому, що завжди вважав своїм головним заняттям науку. Він високо оцінював впливовість посади завідувача кафедри історії України у Львівському університеті, «оскільки на цій позиції можна багато зробити для розвитку наукових інтересів серед студентів та для розвитку вивчення України. «Дуже швидко я зрозумів, що для розвитку дороги забарикадовані польським пануванням дуже ретельно» [4, с. 4]. Цей факт, за словами Михайла Сергійовича, став головним стимулом для активізації його суспільного життя. Він належав до категорії українських діячів, які принципово заперечували радикалізацію українського руху. Як і більшість членів так званої Старої Громади, українофільської налаштованої професури, поділяв ідеї здобуття помірковано-культурної автономії, але виключно у складі оновленої Російської федерації. Грушевський наголошував, що був рішучим противником австрійської орієнтації, яку обрали частина представників українського табору. Під час допиту та ознайомлення з текстом звернення Головної Руської ради, підписаного відомими галицькими громадськими діячами в перші дні Великої війни, він відмежувався від австрійської орієнтації названих осіб, не заперечуючи факту знайомства з ними. «Січові організації в Галичині мене ніколи особливо не цікавили, деякі свідчення про них я мав як про досить цікаве явище селянського життя» [4, с. 6]. Грушевський, говорячи про особливості діяльності Січових організацій в Косівському районі, (а саме там, в с.Криворівня, він мешкав) наголошував, що до початку війни вони переслідувались місцевою адміністрацією в Галичині. Характеризуючи старі січові організації, Грушевський, передусім, мав на увазі селянські організаційно-просвітницькі структури, з яскраво вираженими опозиційними настроями щодо австрійського уряду та польської шляхти. Щодо бойових дружин, які виникли з початком війни, їх він охарактеризував як явище маскарadne та порожнє. Подібна оцінка вченого була відображена і в публікаціях періоду війни. Так у жовтні 1915 р. в петроградській газеті «Речь» було опубліковано його статтю «Тлінний прах». Як зазначається у коментарях [8, с. 658], стаття була написана у відповідь на публікацію Кулаковського Ю. «Русским людям, именующим себя «украинцами». Отже, позиція М. Грушевського як громадсько-політичного діяча окресленого періоду полягала у запереченні «австрійської орієнтації». Вирішення українського питання в Росії вбачалось ним не у відторгненні українських земель, а в регулюванні його законодавчим шляхом, спільних зусиль «прогресивного українського й великоросійського суспільства в рамках російської державності, на ґрунті розвитку конституційного ладу, обласного самоуправління й національного самовизначення» [8, с. 420].

Підсумовуючи, зазначимо, що ідея самостійності не стала на цьому етапі близькою для Грушевського, не став він її прихильником вже і як політичний діяч після березневих подій 1917 р., що, безумовно, не могло не позначитись на наслідках для української справи. Саме це стало одним із факторів «провальності» українського проекту на цьому етапі його розвитку. Подальших досліджень потребує, по-перше, вивчення співвідношення офіційної позиції російської влади в умовах світової війни щодо національного питання та можливих шляхів його розв'язання, яке не в усьому збігалось з поглядами представників монархічних організацій, передусім з малоросійським наповненням. Та, по-друге, того, як відмінності у владних та шовіністичних громадських колах «стимулювали» посилення неросійських національних проектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетей, 2000 – 287 с.; Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX в./ Россия-Украина: история взаимоотношений. – М, 1997/ [Електронний ресурс].
2. HYPERLINK «<http://www.litopys.org.ua/>» .
3. HYPERLINK «<http://www.litopys.org.ua/>» .
4. www.litopys.org.ua.
5. www.litopys.org.ua.

6. Миллер А. И. Почему все континентальные империи распались в результате первой мировой войны?/ [Электронный ресурс]. [www.polit.ru/ story/oc_2.html](http://www.polit.ru/story/oc_2.html) .
7. Кравченко В.В. Харьков/Харьків: столица пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с. / [Электронный ресурс].
8. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
9. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
10. www.ehu.it/.
11. www.ehu.it/.
12. [news/hotice](http://www.ehu.it/news/hotice) .
13. [news/hotice](http://www.ehu.it/news/hotice) .
14. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 311 с.; Шаповал Ю, Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 354 с.; Масненко В.В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С.19 – 34; Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (реконструкція одного надпису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського). – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 201 с.; Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.). – Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова – Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства. – 1997. – 261 с., та ін.
15. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. – 43. – 102 арк.
16. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 78 с.
17. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26. – 189 арк.
18. ЦДІА України. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326. – 245 арк.
19. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редколег.: Павло Сохань, Ярослав Дашкевич, Ігор Гирич та ін.; Голов. ред.. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907-березень 1917). – 2005. – 792 с.

Венгерская В.А. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС: ПРОТИВОСТОЯНИЕ МЕЖДУ УКРАИНОФИЛАМИ И УКРАИНОФОБАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье предпринята попытка показать парадоксальность влияния на формирование украинского национального проекта непримиримых антагонистов – типичных «малоруссов», которые пытались быть более русскими в сравнении с «великоруссами», российских чиновников и представителей условно украинофильского лагеря.

Ключевые слова: национальная политика, национальный проект, феномен «малороссийства», украинофилы, украинофобы.

Vengerska V.A. UKRAINIAN QUESTION: CONFRONTATION BETWEEN UKRAINOPHILES AND UKRAINOPHOBES IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.

The attempt to show an influence's paradoxicality on the formation of the Ukrainian national project of incompatible antagonists – typical «malorosies», who aimed at being more «rus» than «velykorus», Russian officials, and representatives of a conditional Ukrainophile camp is made.

Key words: national politics, national project, Russian officials, the phenomenon of «malorosijstvo», Ukrainophiles, Ukrainophobs.

УДК 581.14: 167(091)(477)

О.С. Рудишина

АКАДЕМІК М.Г. ХОЛОДНИЙ – ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ ФІТОГОРМОНОЛОГІВ

На основі архівних і літературних джерел висвітлено творчий шлях Миколи Григоровича Холодного (1882-1953) – автора гормональної теорії тропізмів, засновника вітчизняної школи фізіологів рослин.

Ключові слова: історія біології, фітогормонологія, академік М.Г.Холодний.

Відкриття, знахідки, гіпотези в біології є результатом діяльності вчених усього світу. Свій внесок у розвиток цієї науки зробили й вітчизняні вчені-біологи. Прогресивний розвиток фітогормонології пов'язаний з ім'ям видатного українського ботаніка, фітофізіолога,

6. Миллер А. И. Почему все континентальные империи распались в результате первой мировой войны?/ [Электронный ресурс]. [www.polit.ru/ story/oc_2.html](http://www.polit.ru/story/oc_2.html) .
7. Кравченко В.В. Харьков/Харьків: столица пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с. / [Электронный ресурс].
8. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
9. HYPERLINK «<http://www.ehu.it/>» .
10. www.ehu.it/.
11. www.ehu.it/.
12. [news/hotice](http://news.hotice.com) .
13. [news/hotice](http://news.hotice.com) .
14. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 311 с.; Шаповал Ю, Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 354 с.; Масненко В.В. Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С.19 – 34; Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (реконструкція одного надпису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського). – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 201 с.; Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.). – Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова – Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства. – 1997. – 261 с., та ін.
15. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. – 43. – 102 арк.
16. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 78 с.
17. ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26. – 189 арк.
18. ЦДІА України. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326. – 245 арк.
19. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редколег.: Павло Сохань, Ярослав Дашкевич, Ігор Гирич та ін.; Голов. ред.. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002 – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907-березень 1917). – 2005. – 792 с.

Венгерская В.А. УКРАИНСКИЙ ВОПРОС: ПРОТИВОСТОЯНИЕ МЕЖДУ УКРАИНОФИЛАМИ И УКРАИНОФОБАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье предпринята попытка показать парадоксальность влияния на формирование украинского национального проекта непримиримых антагонистов – типичных «малоруссов», которые пытались быть более русскими в сравнении с «великоруссами», российских чиновников и представителей условно украинофильского лагеря.

Ключевые слова: национальная политика, национальный проект, феномен «малороссийства», украинофилы, украинофобы.

Vengerska V.A. UKRAINIAN QUESTION: CONFRONTATION BETWEEN UKRAINOPHILES AND UKRAINOPHOBES IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.

The attempt to show an influence's paradoxicality on the formation of the Ukrainian national project of incompatible antagonists – typical «malorosies», who aimed at being more «rus» than «velykorus», Russian officials, and representatives of a conditional Ukrainophile camp is made.

Key words: national politics, national project, Russian officials, the phenomenon of «malorosijstvo», Ukrainophiles, Ukrainophobs.

УДК 581.14: 167(091)(477)

О.С. Рудишина

АКАДЕМІК М.Г. ХОЛОДНИЙ – ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ ФІТОГОРМОНОЛОГІВ

На основі архівних і літературних джерел висвітлено творчий шлях Миколи Григоровича Холодного (1882-1953) – автора гормональної теорії тропізмів, засновника вітчизняної школи фізіологів рослин.

Ключові слова: історія біології, фітогормонологія, академік М.Г.Холодний.

Відкриття, знахідки, гіпотези в біології є результатом діяльності вчених усього світу. Свій внесок у розвиток цієї науки зробили й вітчизняні вчені-біологи. Прогресивний розвиток фітогормонології пов'язаний з ім'ям видатного українського ботаніка, фітофізіолога,

.....
мікробіолога, засновник вітчизняної школи фізіологів рослин, академіка Всеукраїнської академії наук, заслуженого діяча науки Микола Григорович Холодного (1882-1953). Саме його фітогормональна теорія тропізмів принесла українській фізіології рослин світове визнання.

Народився 22 червня 1882 р. у російському місті Тамбові, де його батько (родом з Переяслава, що на Київщині) учителював у місцевій гімназії. У 1900 р. після закінчення із золотою медаллю гімназії Микола Холодний вступив до університету св. Володимира (нині Національний університет ім. Т.Г. Шевченка) на природниче відділення фізико-математичного факультету. Після завершення навчання в 1906 році та отримання диплому М.Г. Холодний залишився на факультеті для підготовки дисертації й подальшої викладацької роботи. Працював в Київському університеті до 1941 р. З 1919 р. – працював також на Дніпровській біологічній станції «Гористе». У 1922 – 1931 роках – співробітник науково-дослідної кафедри ботаніки, згодом Інституту ботаніки АН УРСР. У цьому інституті в 1931 – 1949 роках він працював завідувачем відділу. З 1971 року Інститут носить його ім'я – Інститут ботаніки НАН України імені М.Г.Холодного.

Свою першу наукову роботу «До питання про розподіл у корені геотропічної чутливості» студент М.Г. Холодний виконав на кафедрі анатомії і фізіології рослин Київського університету під керівництвом К.А. Пурієвича у 1906 р. [7]. Молодий дослідник почав з того, що проаналізував і повторив досліди Т. Цесельського, Ч. Дарвіна, М. Вахтеля, Ф. Чапека на коренях бобових, чим підтвердив головний висновок Ч. Дарвіна (1880) [2] про локалізацію геотропічної чутливості у кінчику кореня. Це й визначило напрям його головних досліджень у майбутньому. Трохи пізніше (1910-1918) М.Г. Холодний провів дослідження над невідомим Ч. Дарвіну хемотропізмом коренів і вперше висловлює думку, – меристематична верхівка кореня є органом внутрішньої секреції – виробляє особливі речовини гормонального характеру, які потім надходять до вищерозташованих зон його росту [3, 5, 8, 9].

Першим узагальненням, зробленим М.Г. Холодним після багаторічних досліджень рухів рослин (тропізмів), стала фізико-хімічна теорія геотропізму, яку він розглядав як робочу гіпотезу [3, 8]: сила тяжіння діє на орган і викликає у протоплазмі клітин особливий характер розподілу в них крупніших колоїдних часточок протоплазми, які несуть електрзаряд. Унаслідок цього в клітині виникає електрорушійна сила, яка спрямована паралельно напрямку дії сили тяжіння і викликає пересування катіонів у клітині. У результаті виникають зміни у співвідношеннях концентрацій одно- і двовалентних йонів у протоплазмі верхньої і нижньої частин клітини, що зумовлює збільшення чи зменшення проникності протоплазми. З різною проникністю пов'язане і різне надходження в окремі ділянки протоплазми пластичних речовин, а від цього залежить активність росту клітинної оболонки на протилежних сторонах клітини. Сума таких клітинних ефектів виявляється у спрямованості геотропічного вигину рослинного органу.

У 1918—1923 рр. різні автори пропонували й інші іонні або електричні гіпотези геотропізму. Гіпотеза М.Г.Холодного була першою в цьому плані, хронологічно передувала їм. Її автор водночас бачив недостатню експериментальну обґрунтованість її положень, усвідомлював необхідність подальшої роботи над цією проблемою.

Зауважимо, що проблема ростових речовин рослин – фітогормонів – до 1924 р. у своєму розвитку значно просунулася вперед також завдяки дослідам вчених з інших країн – Г. Фітtingа, П. Бойсен-Йенсена, Дж. Льоба, А. Пааля, П. Штарка, О. Дрекслея, Г. Зьодінга та ін. [3, 4, 5, 8]. Отже, передбачення Ч. Дарвіна щодо передачі фототропічного стимулу за допомогою поширення з верхівки донизу по тканинах органу особливої активної речовини одержало фактичне підтвердження. Тепер М.Г. Холодний взявся довести, що й коренева верхівка, аналогічно верхівці колеоптиля, є органом, який утворює рістстимулюючу речовину.

Дослідження 1924–1926 рр. дали вченому експериментальні підстави для формулювання нової, вже гормональної, теорії геотропізму. М.Г. Холодний припустив, що ростовий гормон в горизонтально орієнтованому стеблі або корені під дією сили тяжіння концентрується в нижній частині органу і, залежно від природи останнього, викликає або прискорення росту цієї частини (в стеблі і колеоптилі), або уповільнення (в корені). У першому випадку утворюється негативний геотропічний вигин, в другому – позитивний. Так, вперше наблизилися до з'ясування питання, чому стебло росте догори, а корінь додолю.

Підкреслимо, що М.Г.Холодний уперше у світовій літературі сформулював гормональну теорію тропізмів. Його праця, в якій викладені основні положення теорії, вийшла німецькою мовою у Берліні в лютому 1926 р. [9]. У 1927 р. українською мовою вийшла ще одна спеціальна

.....
стаття про гормони, в якій автор поширив свою теорію і на явище фототропізму. Майже одночасно (в червні того ж таки 1926 р.) і незалежно від М.Г.Холодного аналогічні ідеї висловив і обґрунтував власні фототропічні експерименти голландський фітофізіолог Ф.В. Вент [10], які він розвивав в подальшому. Саме тому в світовій літературі ця загальноновизнана теорія увійшла в наукову і навчальну літературу під назвою «теорія Холодного – Вента» [3, 5, 8].

Працюючи над вивченням тропізмів, М.Г. Холодний розробив і широко використав у своїх дослідженнях новий дуже чутливий мікропотометричний метод вимірювання приросту ізольованих рослинних органів, який ґрунтується на точному визначенні об'єму води, витраченої на ріст. Цим методом вчений, зокрема, довів, що як при вертикальному, так і при горизонтальному положенні колеоптиля утворюється однакова кількість фітогормонів, оскільки останній в обох положеннях росте з однаковою швидкістю [3, 5, 8].

Досліджуючи фітогормони насіння, М.Г. Холодний уперше виявив в ендоспермі злаків велику кількість ауксиноподібної речовини, яка при проростанні насіння переходила у зародок. Цій речовині автор дав назву *бластанін* (за сучасними даними, гетероауксин).

Багаторічні дослідження М.Г. Холодного з ендокринології рослин підсумовані на фоні критичного огляду літератури в його монографії «Фітогормони» (1939), що є зразком кращих наукових праць у світовій літературі з даного питання [8]. У цій книзі було висвітлено великий фактичний матеріал щодо вчення про фітогормони в широкому розумінні, як вчення про біологічно активні речовини, що забезпечують єдність процесів росту, руху, морфогенезу і розвитку рослинних організмів та зовнішніх умов.

Довгий час М.Г. Холодний був єдиним в колишньому СРСР дослідником, який експериментально і теоретично вивчав рухи рослин залежно від нагромадження фітогормонів. Лабораторії М.Г. Холодного в Київському університеті та Інституті ботаніки були у 20-х – 40-х роках ХХ ст. найпопулярнішими в світі фітофізіологічними лабораторіями, в яких розроблялися різні питання, пов'язані з вивченням фітогормонів. Напад фашистських загарбників на нашу Батьківщину в 1941 р. перервав на деякий час наукову і викладацьку діяльність М.Г. Холодного. Він евакуювався спочатку в Сочі, а потім у Єреван, де жив і працював до кінця війни. Влітку 1945 р. академік повернувся до Києва. Виявилося, що під час окупації міста з квартири вченого зникли величезна кількість книг, препаратів, негативів, багато неопублікованих рукописів, протоколи лабораторних дослідів і спостережень та інші наукові матеріали. Повністю загинули і наукові матеріали, що зберігалися в мікробіологічній лабораторії Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, головний корпус якого, де була розташована ця лабораторія, німецькі окупанти знищили перед своїм відходом з Києва [1, с. 12].

У післявоєнний період Микола Григорович у зв'язку з погіршенням стану здоров'я не поновлює викладання в університеті, але продовжує працювати в Інституті ботаніки. Навіть перейшовши на пенсію в 1949 р., він не пориває з науковою діяльністю: проводить нові дослідження, готує до перевидання кілька своїх праць минулих років. Він є автором понад 200 праць, присвячених різним питанням фізіології, анатомії та екології рослин, мікробіології та ґрунтознавства. Нове бачення науки і наукового знання у вітчизняній філософії значною мірою сформувалося в ідеї космізму, яку М.Г.Холодний розвивав поряд з В.С. Соловйовим, М.Ф. Федоровим, М.О. Бердяєвим, М.О.Лоським, с. Л. Франком, П.О. Флоренським, Л.І. Шестовим, К.Е. Ціолковським, О.Л.Чижевським та ін. Саме в філософії космізму з усією повнотою постала проблема єдності мікрокосмосу (людини) й макрокосмосу (світу), космічного походження людини і впливу її творчої діяльності не лише на долю людської цивілізації, але й на космічні процеси.

Помер М.Г. Холодний 4 травня 1953 р. і похований на Лук'янівському кладовищі в Києві.

Ідеї М.Г. Холодного сприйняті широким загалом українських та зарубіжних дослідників, яким належить подальша розробка гормональної теорії та застосування її в рослинництві. Не змінює стан гормональної теорії Холодного – Вента і відкриття цілого ряду нових фізіологічно активних речовин (крім відомих ауксинів): цитокінінів, гіберелінів, етилену, абсцизової та жасмонової кислот, брасиностероїдів, сілатранів, фузікокцину та ін. [4, 6].

Ідеї М.Г. Холодного сприйняті плеядою вітчизняних дослідників, яким належить подальша розробка гормональної теорії та застосування в фітофізіології, рослинництві та різних напрямках біотехнології рослин. В Україні ретроспективно можна назвати такі установи і науковців: Інститут ботаніки НАНУ (К.М. Ситник, Л.І. Мусатенко, О.Б. Бойчук, Г.І. Мартин,

Р.Ф. Процько, В.М. Генералова, В.О. Берестецький, І.В. Косаківська, В.А. Негрецький, Н.П. Веденічева, В.А.Васюк); Інститут фізіології і генетики рослин НАНУ (Ф.Л. Калінін, Ю.П. Мельничук, В.К. Яворська, І.В. Драгозов, В.В. Сарнацька, В.М. Троян, Б.О. Курчій, В.В. Швартау, В.Д. Сакало, М.В. Волкогон, В.В. Трач та ін.); Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАНУ (Ю.Ю.Глеба, Я.Б.Блюм та ін.), Інститут мікробіології і вірусології НАНУ (Г.О. Іутинська та ін.); Центральний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАНУ (Дерев'янка В.А., Головка Е.А., Лаврентьєва А.М. та ін.), Львівський національний університет (С.О. Гребінський, В.Г. Цибух, І.В. Попович, О.І. Терек, В.І. Баранов, О.М. Цвілинюк, О.К. Сех-Ватаманюк, Н.О. Калинович, Н.Д. Романюк); Чернівецький університет (Г.Х. Молотковський, с. С. Костишин, А.Г. Должицька, Г.Г. Москалик та ін.); Сімферопольський університет (М.К. Мананков, с. І. Чмельова, О.М. Бугара та ін.); Харківський університет (В.В. Жмурко, Ю.А. Садовиченко, О.А. Авксентьєва); Вінницький педагогічний університет (В.Г. Кур'ята, Т.М. Дабіжук); Інститут екології Карпат НАНУ (О.Я. Хоркавців, О.Т. Демків), Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії НАНУ (С.П. Пономаренко, Т.К. Ніколаєнко, Г.С. Боровиков, П.Г. Дульнев та ін.), Інститут органічної хімії НАНУ (В.С. Петренко) та багато інших вишів, академічних і галузевих науково-дослідних інститутів та дослідних станцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь І.П. Микола Григорович Холодний (1882 – 1953) // Холодний М. Г. Вибрані праці / М. Г. Холодний. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 9–28.
2. Дарвін Ч. Способность к движению у растений (1880) : сочинения. – Т.8. – М.; Л. : Наука, 1941. – С. 161–517.
3. Манойленко К. В. Очерки из истории изучения фитогормонов в отечественной науке. – Л. : Наука, 1969. – 276 с.
4. Моргун В. В., Яворська В. К., Драгозов І. В. Розвиток ідей М. Г. Холодного в наукових дослідженнях Інституту фізіології рослин і генетики НАН України // Проблеми фітогормонології. – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – С. 406–416.
5. Рудишина О. С., Мусатенко Л.І. Дослідження тропізмів як передумова виникнення вчення про фітогормони // Фізіологія та біохімія культ. рослин. – 2007. – Т. 39. – № 5. – С. 371–381.
6. Рудишина О.С. Прогностичне значення підходів і розробок М.Г. Холодного на сучасному етапі вивчення фітогормонів // Укр.ботан. журн. – 2007. – Т.63. – № 3. – С.351 – 356.
7. Холодний Н. Г. К вопросу о распределении в корне геотропической чувствительности // Записки Киевского общ. естествоиспытателей. – 1906. – Т. XX, вып.4. – С. 105–147.
8. Холодний Н. Г. Фитогормоны : очерки по физиологии гормональных явлений в растительном организме. – К. : Изд-во АН УССР, 1939. – 265 с.
9. Cholodny N. G. Beitrage zur Analyse der geotropischen Reaktion / Cholodny N. G. // Jahrb. Wiss. Bot. – 1926. – Bd.65, H.3. – S. 447–459.
10. Went F. W. Concerning the difference in sensibility of the tip and base of Avena to light // Proc. Koninkl. nederl. akad. wet. Amsterdam. – 1926. – Bd.29. – S. 185–191.

Рудишина Е.С. АКАДЕМИК Н.Г.ХОЛОДНЫЙ – ОСНОВАТЕЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ ФИТОГОРМОНОЛОГОВ

На основании архивных и литературных источников освещен творческий путь Миколая Григорьевича Холодного (1882-1953) – автора гормональной теории тропизмов, основателя отечественной школы фитогормонологов.

Ключевые слова: история биологии, фитогормонология, академик Н.Г.Холодный.

Rudyshina O.S. THE ACADEMICIAN M.G.CHOLODNY – THE FOUNDER OF NATIVE SCHOOL OF PHYTOGORMONOLGY

According to archives and literature sources the role of N.G. Holodny (1882-1953) in the development of the hormonal tropism theory and the foundation of the native phytohormonologists school are enlightened.

Key words: the biology history, phytohormonology, tropismes, the academician N.G. Holodny.

**ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ УКРАЇНСЬКИХ
УНІВЕРСИТЕТІВ У 1918-1920 РОКАХ**

На основі архівних і опублікованих документів, матеріалів національної періодичної преси, виявлених навчальних видань, а також праць сучасних українських істориків досліджуються умови підготовки, процес виходу у світ та нереалізовані плани друку підручників і посібників з різних лекційних курсів для студентської молоді, яка здобувала спеціальності в державних українських університетах, що постали за ґетьманичини з метою підготовки кадрів української інтелігенції і були осередками національного відродження країни у революційні 1918-1920 роки.

Ключові слова: українські університети, україномовні підручники й посібники, навчальний процес, професура, студенти, дефіцит коштів.

Поява національної університетської освіти в Україні в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. стала одним з найбільших культурних завоювань молоді української нації, яке знаменувало її прагнення до цивілізаційних досягнень і культурно-освітнього рівня європейців. У результаті відкриття своїх університетів молоді українці дістали реальну змогу здобути вищу освіту рідною мовою, значно побільшити коло інтелігенції – авангарду історичного поступу країни, а відтак і ввести її з часом до кола економічно розвинених і таких, які процвітають.

Науковці вже висвітлили різнобічні складові процесу заснування, відкриття й функціонування Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів, які були флагманами системи національної вищої школи у 1918-1920 рр. Попри часткове дослідження питання про забезпечення україномовною навчальною літературою зазначених закладів у працях, зокрема, А.О.Копилова [1], О.М. Завальнюка [2], його до кінця так і не з'ясовано. Автори обмежились лише наведенням ілюстративного ряду. Ця обставина, власне, і спонукала до створення окремого наукового сюжету, який покликаний прояснити одну із важливих і незаперечних умов якісного проведення навчально-виховного процесу в молодих українських університетах, що у підсумку мало позначитися на фаховому рівні випускників, їх повноцінному служінні національній справі.

Оскільки навчання в університетах України – Св. Володимира, Харківському і Новоросійському, відкритих у XIX ст., – відбувалося виключно російською мовою, то тут і було нагромаджено відповідну навчальну літературу. Україномовні видання в бібліотеки названих закладів практично не надходили, тож і позичати у них було нічого. По-іншому виглядала ситуація у Львівському і Чернівецькому університетах, де на кількох факультетах функціонували більшою чи меншою мірою українські кафедри. Утім, ці заклади у листопаді-грудні 1918 р. опинилися в зоні воєнних конфліктів і налагодити з ними зв'язок було справою вкрай важкою. Залишалося робити ставку на власні сили і розробляти вперше в історії Наддніпрянщини сучасні україномовні університетські підручники і посібники. До появи такої літератури студентам слід було послуговуватися конспектами прослуханих лекцій і тими російськими виданнями, які частково могли компенсувати відсутність українських аналогів і рекомендувалися професурою для опрацювання.

Певний час (з весни до жовтня 1918 р.) зазначене питання взагалі не порушувалося, оскільки будівничі університетів у Києві і Кам'янці-Подільському першорядну увагу приділяли вельми складним організаційним, матеріально-технічним і фінансовим питанням (на засіданнях спеціальної міністерської комісії відпрацьовувалися десятки положень майбутніх законопроектів про заснування університетів, домовлялися про передачу в розпорядження обох закладів навчально-лабораторних і житлових приміщень та ремонт у них, з різних куточків України запрошувалися до викладацької праці українські науковці тощо). І лише з початком своєї навчальної праці університети взялися за вирішення проблеми національної навчальної літератури. Усі, кому було доручено викладати лекційні курси, отримали завдання розробити відповідні спочатку рукописні, а згодом і машинописні тексти і такий спосіб готувати їх до набірною чи літографічного друку. Керівництво університетів залишало за собою вирішення фінансового та інших питань (наприклад, придбання вкрай дефіцитного друкарського паперу). Ті, на кого були розраховані подібні видання, з нетерпінням чекали їх виходу в світ. Так, у

**ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ УКРАЇНСЬКИХ
УНІВЕРСИТЕТІВ У 1918-1920 РОКАХ**

На основі архівних і опублікованих документів, матеріалів національної періодичної преси, виявлених навчальних видань, а також праць сучасних українських істориків досліджуються умови підготовки, процес виходу у світ та нереалізовані плани друку підручників і посібників з різних лекційних курсів для студентської молоді, яка здобувала спеціальності в державних українських університетах, що постали за ґетьманичини з метою підготовки кадрів української інтелігенції і були осередками національного відродження країни у революційні 1918-1920 роки.

Ключові слова: українські університети, україномовні підручники й посібники, навчальний процес, професура, студенти, дефіцит коштів.

Поява національної університетської освіти в Україні в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. стала одним з найбільших культурних завоювань молоді української нації, яке знаменувало її прагнення до цивілізаційних досягнень і культурно-освітнього рівня європейців. У результаті відкриття своїх університетів молоді українці дістали реальну змогу здобути вищу освіту рідною мовою, значно побільшити коло інтелігенції – авангарду історичного поступу країни, а відтак і ввести її з часом до кола економічно розвинених і таких, які процвітають.

Науковці вже висвітлили різнобічні складові процесу заснування, відкриття й функціонування Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів, які були флагманами системи національної вищої школи у 1918-1920 рр. Попри часткове дослідження питання про забезпечення україномовною навчальною літературою зазначених закладів у працях, зокрема, А.О.Копилова [1], О.М. Завальнюка [2], його до кінця так і не з'ясовано. Автори обмежились лише наведенням ілюстративного ряду. Ця обставина, власне, і спонукала до створення окремого наукового сюжету, який покликаний прояснити одну із важливих і незаперечних умов якісного проведення навчально-виховного процесу в молодих українських університетах, що у підсумку мало позначитися на фаховому рівні випускників, їх повноцінному служінні національній справі.

Оскільки навчання в університетах України – Св. Володимира, Харківському і Новоросійському, відкритих у ХІХ ст., – відбувалося виключно російською мовою, то тут і було нагромаджено відповідну навчальну літературу. Україномовні видання в бібліотеки названих закладів практично не надходили, тож і позичати у них було нічого. По-іншому виглядала ситуація у Львівському і Чернівецькому університетах, де на кількох факультетах функціонували більшою чи меншою мірою українські кафедри. Утім, ці заклади у листопаді-грудні 1918 р. опинилися в зоні воєнних конфліктів і налагодити з ними зв'язок було справою вкрай важкою. Залишалося робити ставку на власні сили і розробляти вперше в історії Наддніпрянщини сучасні україномовні університетські підручники і посібники. До появи такої літератури студентам слід було послуговуватися конспектами прослуханих лекцій і тими російськими виданнями, які частково могли компенсувати відсутність українських аналогів і рекомендувалися професурою для опрацювання.

Певний час (з весни до жовтня 1918 р.) зазначене питання взагалі не порушувалося, оскільки будівничі університетів у Києві і Кам'янці-Подільському першорядну увагу приділяли вельми складним організаційним, матеріально-технічним і фінансовим питанням (на засіданнях спеціальної міністерської комісії відпрацьовувалися десятки положень майбутніх законопроектів про заснування університетів, домовлялися про передачу в розпорядження обох закладів навчально-лабораторних і житлових приміщень та ремонт у них, з різних куточків України запрошувалися до викладацької праці українські науковці тощо). І лише з початком своєї навчальної праці університети взялися за вирішення проблеми національної навчальної літератури. Усі, кому було доручено викладати лекційні курси, отримали завдання розробити відповідні спочатку рукописні, а згодом і машинописні тексти і такий спосіб готувати їх до набірною чи літографічного друку. Керівництво університетів залишало за собою вирішення фінансового та інших питань (наприклад, придбання вкрай дефіцитного друкарського паперу). Ті, на кого були розраховані подібні видання, з нетерпінням чекали їх виходу в світ. Так, у

.....
молодіжному журналі «Нова думка» з цього приводу зазначалося: «Як би уважно не слухав студент всі лекції, які б найповніші записи він не вів, які б найбільші здатності до науки не виявляв, без підручників і більш без українських підручників, все найбільшої суми знань він не придбає і розвою загальної національної свідомості прислужиться якнайменше. А від цього підпадає значіння Державного Українського Університету як розсадника наукових ідей, як головного чинника національного розвитку, національної культури, національного поступу до об'єднання всіх розпорошених сил нації» [3, с. 65].

Утім, знайти дані про зазначену роботу, зокрема, в КДУУ виявилось справою непростую. В офіційних документах, що подавали основні характеристики діяльності університету, про підготовку підручників і посібників зовсім не йшлося [4, спр.6, арк. 144-145]. Не ставилося це питання і на засідання Ради професорів, факультетських рад. Можна припустити, що члени професорсько-викладацької корпорації зазначеного вишу, по-перше, були в процесі розробки своїх лекційних курсів, по-друге, через невітніше матеріальне становище закладу, який не мав коштів для оплати друкарських послуг, вишукували індивідуальні можливості для їх друку і, по-третє, частина професури, через неодноразові зміни у столиці політичного режиму, усувалася від такої роботи як невідкладної, вважаючи, що їх основне завдання полягало в тому, аби вижити, дочекатися української влади, а вже потім завершити підготовку курсів лекцій до публікації.

Окремі документи свідчать, що університет прагнув знайти хоч незначні суми для підготовки україномовної навчальної літератури для студентів. Так у січні 1919 р., незадовго до евакуації із столиці вищих органів української влади, виробляючи кошторис, зокрема історико-філологічного факультету, на перше півріччя поточного фінансового року, передбачили 22 тис. карб. на видання лекцій професури. З цієї суми 5 тис. карб. направляли на друк курсу лекцій з історії українського письменства, по 4 тис. карб. – з історії України та історії українського мистецтва, по 3 тис. карб. – на лекції з історії Східної Європи, української і російської мов. Інші лекційні курси збиралися розмножити більш дешевим способом – через гектограф і шاپірограф [4, арк. 12 – 12зв.]. На жаль, відшукати архівні дані про виконання цієї програми не вдалося. Цілком ймовірно, що підготовлені до друку тексти так і не побачили світ, з одного боку, через невиділене фінансування, а з іншого, через політику радянської влади, яка в лютому – серпні 1919 р. і грудні 1919 – червні 1920 р. жорстко контролювала заклад, зрештою, приєднала його до російськомовного університету св. Володимира. І все ж нам вдалося виявити опублікований професором Д.О.Граве україномовний підручник «Основи алгебри» [5], розрахований, скоріш за все, на слухачів підготовчих курсів, які діяли при університеті й готували поповнення для різних факультетів.

Успішними щодо навчально-методичного забезпечення були заходи, здійснені у Кам'янець-Подільському державному українському університеті наприкінці 1918–1920 рр. На вказані цілі тут вдалося мобілізувати кошти як власне університетські, так і українських видавничих товариств, фінансових структур, органів місцевого самоврядування, зокрема, Подільської губернської народної управи. Технічний бік справи забезпечував у переважній кількості випадків видавничий відділ Ради студентських представників – масової міжнаціональної молодіжної організації КПДУУ (готували тексти до друку, забезпечували роботу літографа, рекламували й поширювали готову продукцію серед студентства тощо). Першими, хто зумів скористатися такими сприятливими умовами, були професори І.І. Огієнко (видрукував лекції з історії української мови) [6] та П.М.Бучинський (із загальної гістології) [7]. У 1919 р. професор М.М.Хведорів, для зручності студентів і забезпечення розуміння російськомовних видань з елементарної математики, підготував і видав російсько-український термінологічний словник [8]. Також було зроблено переклад лекцій з методології історії літератури київського професора В.М.Перетця (з березня 1919 р. – почесний член колективу КПДУУ), які він прочитав на Вищих жіночих курсах у Києві [9].

Набагато результативнішими у розв'язанні зазначеної проблеми стали зима – літо 1920 р. І хоча у той час в Кам'янці-Подільському функціонував польський військовий режим, у видавничі справи університету він майже не втручався (його більше турбували матеріали суспільно-політичного і військового спрямування, які мали бути опубліковані у місцевих україномовних періодичних виданнях, тож на них поширювалася цензура). Так свої курси лекцій опублікували: зі вступу до аналізу і безмежно маліючих – М.М. Хведорів [10; 11], з аналітичної геометрії і теорії векторів – професор М.М.Столярів [12; 13], з механічної фізики – професор А.Е.Маліновський [14], джерелознавства історії України – професор

.....
П.Г.Клепатський [15], політичної економії та статистики і демографії – приват-доцент С.С.Остапенко [16;17;18], слов'янознавства – приват-доцент М.О.Драй-Хмара [19], ботаніки – приват-доцент Н.Т.Гаморак [20; 21; 22], географії східної Європи і економічної географії України – приват-доцент В.О.Геринович [23; 24; 25], безхребетних тварин – приват-доцент С.В.Бачинський [26], суспільної агрономії – лектор І.А.Олійник [27], сферичних тригонометрії і геометрії – астроном-наглядач, приват-доцент О.А.Аленич [28;29], хімії – старший асистент М.П.Вікул [30]. Лише один опублікований курс лекцій, автором якого був М.О.Дай-Хмара, кваліфікувався ним як підручник. Усі інші вважалися посібниками. Обсяги значної частини навчальної літератури, виготовленої, як правило, на газетному папері і нерідко примітивним способом, незначним накладом, були скромнішими від самих прочитаних курсів, що недобре позначалося на навчальній праці студентів, примушувало їх опрацьовувати додаткову літературу, якої у бібліотечних фондах було вкрай мало (доводилося записуватися у чергу на отримання для користування у читальному залі конкретних видань). Студенти нерідко нарікали на відсутність у фонді книг, зазначених у каталозі, звинувачували професуру у надмірному затримуванні різної літератури, отриманої до дому, виносили це питання на громадський рівень. Так студент Філь Гай відверто запитував: «Чому одну й ту ж книжку студент може прочитати за два дні, а професор читає її два місяці? Чому студент читає одну, потім другу, третю книжку і т.д., а професор зразу читає 64 книжки? Я вже скільки не думав, але ніяк цього питання вирішити не можу. Таке важке воно» [3, с. 75]. Подібних нарікань і навіть скарг було чимало. Усі вони фіксувалися у книзі відгуків на роботу читального залу за 1919-1920 рр.

25 липня 1919 р. бібліотечна комісія змушена була ввести обмеження на кількість книг, що видавалася професурі, і на тривалість користування ними. З того часу кожен викладач міг отримати на дім не більше 10 примірників літератури на термін, що не перевищував двох тижнів [31, арк. 7 – 7зв.].

Щоб зробити обсяги опублікованих лекційних курсів значно повнішими і у такий спосіб дати студентам більш концентрований навчальний матеріал, Рада професорів КПДУУ 1 лютого 1920 р. звернулася до Головного уповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському І.І.Огієнка з проханням виділити на зазначену мету спеціальні кошти [31, арк. 16]. Представник вищої української влади на Поділлі не зміг відразу знайти потрібні для видання навчальної літератури кошти і лише 10 квітня 1920 р. на засіданні групи присутніх у місті міністрів УНР і їх заступників підтримав домагання вчених і запропонував асигнувати 2 млн. карб. на видавничі справи університету. Присутні урядовці підтримали внесення І.І.Огієнка і ухвалили рішення про виділення зазначеної суми на друк наукових записок університету і курсів лекцій професорів [32, арк. 47].

У КПДУУ випускали й іншу літературу, присвячену різним питанням навчальних курсів, творчості окремих українських письменників, яка була доступна студентській молоді й використовувалася при підготовці до занять. Так навесні 1919 р. приват-доцент Д.І.Дорошенко опублікував брошуру «Про минулі часи на Поділлі» [33], яка з березня 1919 р. використовувалася при вивченні спецкурсу з історії Подільського краю, що викладав приват-доцент Ю.Й.Сіцинський; професор В.О.Біднов – бібліографію з історії України [34], приват-доцент П.Г.Клепатський – змістовні нариси про життя і літературну творчість І.П.Котляревського [35], Марка Вовчка [36], Євгена Гребінки [37], П.П.Гулака - Артемовського [38]. Наступного року цей ряд поповнили праці інших науковців університету у: приват-доцента Л.Т.Білецького (хрестоматія з української літератури) [39], Л.Т.Білецького (про характер творчості Т.Г.Шевченка [40] і народну поезію [41]), приват-доцента М.М.Васильківського (про релігійність Тараса Шевченка в його поетичних творах) [42], асистента І.Шимоновича (про українську промисловість) [43], П.Г.Клепатського (про українського мандрівного філософа Г.С.Сковороду) [44], приват-доцента О.А.Аленича (про комети) [45].

Важливе значення для забезпечення навчання з мовознавства мав зроблений професором Є.К.Тимченком переклад з німецької мови на українську однойменного підручника Є.Санфельда [46].

Ряд україномовної навчальної літератури для українського університету міг бути значно більшим, якби не ті перешкоди, про які йшлося вище. На такі об'єктивні умови, що не сприяли друкові дуже потрібних студентам посібників і підручників, наголошував декан богословського факультету В.О.Біднов [4, арк. 2зв.]. Чекали своєї черги на друк в університетській літографії не один підготовлений до розмноження рукопис, авторами яких були професори і приват-

доценти університету, зокрема М.М.Хведорів (підручник з тригонометрії), А.Е. Маліновський (підручник з механіки), В.О.Біднов (історичний нарис «Запорожський край»), М.О.Драй-Хмара (підручник з історії сербської мови і літератури), Л.Т. Білецький (підручник з історії староруського письменства), М.М.Васильківського (посібник з граматики німецької мови по Гамму), М.А.Плевако (нарис «Життя та праці Б.Грінченка»), І.А.Любарський і В.І.Петр (підручники з латини і французької мови), Д.І.Дорошенко (нарис «З минулого Катеринославщини» і «Оповідання про Ірландію»). Наведений і, на жаль, нереалізований перелік доповнив рукопис групи науковців «Українці: статистико-антропологічний нарис» [32, с. 39].

Університет прагнув мати свої видавничі потужності. Ці наміри підтримав український уряд, який у лютому 1919 р. виділив під проект університетської друкарні 200 тис. карб. Утім, зусилля із придбання відповідного устаткування в Європі (туди відрядили приват-доцентів Д.І.Дорошенка і М.А.Чайковського) у підсумку успіху не мали (у Празі українські гроші конвертували у фунти стерлінгів, однак їх було замало). Отож, шукаючи альтернативні шляхи, вирішили взяти в оренду з квітня 1920 р. місцеву друкарню із застарілим устаткуванням, яка належала Свято-Троїцькому братству [31, арк. 2].

За сприятливих обставин навчальну літературу, видану професорсько-викладацькою корпорацією КПДУУ, можна було видрукувати значно більшим накладом і забезпечити нею також Київський державний український університет, що відчував на неї справжній «голод». Для цього потрібні були відповідні державно-політичні умови, значне державне фінансування, а також зусилля керівництва обох закладів, і не в останню чергу – Міністерства народної освіти УНР, яке б мало координувати таку роботу.

Отже, українські університети, дбаючи про якісну підготовку фахівців для національного відродження України, проводили роботу із забезпечення навчального процесу відповідною навчальною літературою. І якщо у столичному закладі, який з лютого 1919 р. вийшов з-під контролю української влади, здобутків майже не було, то у Кам'янець-Подільському університеті, попри незбалансованість видавничої програми серед різних фахів (переважала історико-філологічна складова), вдалося підготувати й опублікувати для вжитку студентами понад 20 україномовних лекційних курсів, один термінологічний словник-довідник, більше 10 окремих видань, які можна було використовувати при вивченні різних розділів навчальних програм на кількох факультетах, перекласти з російської і німецької мов та видати 2 посібники. Попри технічну недосконалість, неповний зміст, незначний наклад тощо, україномовна навчальна література для університетів була першим позитивним досвідом для вітчизняної вищої освіти, стала відправним моментом для подальшої такої роботи з українізації вищих навчальних закладів за радянської доби історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.) / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.41 – 51; №5. – С.26 – 36.
2. Завальнюк О. Науковий доробок Кам'янець-Подільського державного українського університету в часи національного відродження (1918 – 1920) / Олександр Завальнюк : II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р.: доп. і повідомлення. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог, 2005. – Т.1. – С.49 – 54.
3. Нова думка: журнал літературно-науковий. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Вип.І – II. – 56 с.
4. Державний архів міста Києва. – Ф.Р.936. – Оп.2. – Спр. 54.
5. Граве Д.О. Основи алгебри / Д.О.Граве. – К.: Всеукр. кооп. видавн. союз, 1919. – 270 с.
6. Огієнко І. Історія української мови. – Т.І: вступ до історії української мови: лекції, читані в 1918 – 1919 акад[емічному] році / Іван Огієнко. – Кам'янець на Поділлі: Студент. видавн. комітет Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 88 с.
7. Бучинський П. Короткий курс загальної гістології: лекції, читані в 1918-1919 рр. в Кам['янець] – [Подільському] університеті / П.Бучинський. – Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1919. – 52 с.
8. Хведорів М. Московсько-українська термінологія елементарної математики / М.Хведорів. – Кам'янець-Подільський, 1919.
9. Перетц В.М. Вступ до вивчення літератури: лекції по методології історії літератури; лекції, читані на

- Вищих жіночих курсах в Києві / перекл. орфографічної комісії / В.М.Перетц. — Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 77 с.
10. Хведорів М. Вступ до аналізу. — Вип.1: теорія визначників: лекції, читані студентам фіз[ико] — мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету в 1919/20 а[кадемічному] р[оці] / М.Хведорів. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. представників, 1920. — 107 с.
11. Хведорів М. Аналіз безмежно шаліючих / М.Хведорів. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 64 с.
12. Столярів М. Аналітична геометрія: лекції / М.Столярів. — Кам'янець на Поділлі: Студ. видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 83 с.
13. Столярів М. Теорія векторів / М.Столярів. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 74 с.
14. Малиновський М. Механічна частина фізики: курс лекцій для студентів фіз[ико]-мат[ематичного] фак[ультету] Кам'янець-Под[ільського] держ[авного] укр[аїнського] університету / А.Малиновський. — Кам'янець Подільський, 1920.
15. Клепатський П. Огляд джерел по історії України: (курс лекцій, чит[аний] протягом 1919 акад[емічного] року). — Вип.І: джерела віз ант[ийські], араб[ські], зах[ідні], укр[аїнсько] — рус[ькі], юрид[ичні] пам'ятки, літописи, хронографії, подорожі чужоземців / П.Клепатський. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 137, III с.
16. Остапенко С. Політична економія. Сер.1: загальнонародна / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 225 с.
17. Остапенко С. Курс статистики демографії і демографії: числовий метод і демографія / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 320 с.
18. Остапенко С. Важніші властивості українського народу в порівнянні з іншими народами: числове доходження : відбитка з курсу статистики і демографії / С.Остапенко. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. губ. народна каса дрібн. кредиту, 1920. — 136 с.
19. Драй-Хмара М. Слов'янознавство: підруч[ик] до лекцій по слов'янознавству, чит[аних] у 1918-1919 роках на іст[орико] — філол[огічному] фак[ультеті] Кам'янець-Подільського держ[авного] укр[аїнського] ун-ту / М.Драй-Хмара. — [Кам'янець-Подільський]: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 163 с.
20. Гаморак Н. Анатомія рослин: курс лекцій / Н.Гаморак. — Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 116 с.
21. Гаморак Н. Короткий курс морфології світових рослин і вказівники до означування та гербиризації вищих рослин / Н.Гаморак. — Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 68 с.
22. Гаморак Н. Систематика рослин: курс лекцій, чит[аний] студентам Кам['янець] — Под[ільського] ун-ту в 1919/20 р. / Н.Гаморак. — Кам'янець на Поділлі: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.
23. Геринович В. Географія Сходу Європи: лекції, читані в Кам'янець-Поділ[ьському] ун-ті / В.Геринович. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920. — 90 с.
24. Геринович В. Нарис економічної географії України. — Ч.1 / В.Геринович. — Кам'янець на Поділлі: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 18920. — 188 с.
25. Геринович В. Нарис економічної географії України. — Ч.ІІ / В.Геринович. — Кам'янець на Поділлі: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 152 с.
26. Бачинський С. Артроподи . — Ч.1 / С.Бачинський. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. укр. ун-т, 1920.
27. Олійник І. Курс суспільної агрономії: конспект лекцій, чит[аних] в Кам 'янець[ькому] держ[авному] ун-ті / І.Олійник. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Поділ. губ. нар. управи, 12920. — 64 с.
28. Аленич О. Сферична тригонометрія. — Ч.1 / О.Аленич. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. — 153 с.
29. Аленич О. Сферична геометрія / О.Аленич. — Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920.
30. Вікул М. Короткий курс хімії / М.Вікул. — Кам'янець-Подільський, 1920. — 140 с.
31. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р.582. — Оп.1. Спр. 44.
32. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. —Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 35.
33. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Коротенька історія краю) / Дмитро Дорошенко. — Кам'янець-Подільський: Поділ. губ. нар. управа, 1919. — 50 с.
34. Біднов В. Що читати по історії України: з викладів на учител[ьських] курсах українознавства / В.Біднов. —Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. — 72 с.
35. Клепатський П.Г. Батько нового українського письменства Ів.П.Котляревський (1769-1838) /

-
- П.Г.Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 31 с.
36. Клепатський П.Г. Марко Вовчок та його «Народні оповідання» / П.Г.Клепатський. – Кам'янець-Подільський: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 40 с.
37. Клепатський П.Г. Український байкар Євген Гребінка (1812-1848) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Видавн. відділ Поділ. губ нар. управи, 1919. – 28 с.
38. Клепатський П.Г. Український письменник П.П.Гулак-Артемівський (1790-1865) / П.Г.Клепатський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. – 22 с.
39. Білецький Л. Хрестоматія по історії української літератури: для ст.[аршин] кл[асів] серед[ньої] шк.[оли], для самоосвіти / Л.Білецький, О.Дорошкевич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1919. –Т.ІІ. Вип.І. – 146 с.
40. Білецький Л. Народність чи національність в творах Т.Шевченка? / Л.Білецький. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 45 с.
41. Білецький Л. Народна поезія / Л.Білецький. – Кам'янець-Подільський: Видавн. відділ Ради студ. предст. Кам.-Под. держ. укр.ун-ту, 1920.
42. Васильківський М. Релігійність Т.Г.Шевченка на підставі його поетичних творів / М.Васильківський. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 35 с.
43. Шимонович Й. Українська промисловість, Нарис найголовніших галузів / Й.Шимонович. – Кам'янець-Подільський: Ревстудвиконком Кам.-Под. держ. укр. ун-ту, 1920. – 68 с.
44. Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / П.Клепатський. – Кам'янець: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 32 с.
45. Аленич О. Комети / О.Аленич. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 26 с.: табл., іл.
46. Санфельд Є. Язикознавство: переклад з нім. Є.Тимченка / Є.Санфельд. – Кам'янець на Поділлі: Укр. вид-во в Катеринославі; Правобережна філія, 1920. – 72 с.
47. Нова думка. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Вип.ІІІ. – 40 с.

Завальнюк А.М. ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ УКРАИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ В 1918-1920 ГОДЫ

На основании архивных и опубликованных документов, материалов национальной периодики, обнаруженных учебных изданий, а также трудов современных украинских историков исследуются условия написания, процесс выхода в свет и нереализованные планы выпуска учебников и пособий по разным лекционным курсам для студенческой молодежи, овладевавшей специальностями в государственных украинских университетах, открытых при гетманщине с целью подготовки кадров украинской интеллигенции и игравших роль ячеек национального возрождения страны в революционные 1918-1920 годы.

Ключевые слова: *украинские университеты, украиноязычные учебники и пособия, учебный процесс, профессура, студенты, дефицит средств.*

Zaval'nyuk O. M. THE PROBLEM OF PROVIDING THE UKRAINIAN UNIVERSITIES WITH EDUCATIONAL LITERATURE IN 1918-1920

On the basis of archival and published documents, materials of the national periodic press, scientific editions that were found out, also works of the contemporary Ukrainian historians, preparatory conditions, the process of issue and non-realized plans of the publishing of textbooks and grants on various lecture courses for the student youth, who were obtaining their major in state Ukrainian universities, which arose at the Hetman period, aimed at preparing the Ukrainian intelligence and used to be the centers of the national revival in revolutionary 1918-1920, are being investigated.

Key words: *Ukrainian universities, Ukrainian-language textbooks and grants, educational process, professors, students, deficit of money.*

БІЛОРУСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІСАРІАТ В ОДЕСІ (1918 – 1919 РР.)

У статті розглядається діяльність Білоруського національного комісаріату в Одесі впродовж 1918-1919 років як дипломатичного представництва Білоруської Народної Республіки.

Ключові слова: дипломатичне представництво, консульський відділ.

У багатовіковій історії українського та білоруського народів є багато цікавого та повчального. Не є винятком період національних революцій 1917–1922 років. Період справжнього торжества національної ідеї і водночас період глибоких розчарувань, руйнівних та непоправних помилок.

При порівняльному аналізі політичної та соціальної ситуацій кінця другого десятиріччя ХХ століття в Україні та Білорусі можна віднайти аналогічні причини як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, що не дозволили здійснити ідею національно-державного будівництва. По-перше, давалися взнаки тривала денаціоналізація, національна незрілість громадянства, перманентні війни та окупації, економічний хаос, викликаний Першою світовою війною; несприятлива світова геополітика, слабкість національних еліт в об'єднавчому процесі під гаслом незалежності. По-друге, як в Україні, так і Білорусі, де в національно-визвольному русі домінували соціалістичні елементи, не знайшлося впливової політичної сили, котра б завчасно «зійшла» із «соціалістичного потягу» та оголосила б своєю головною метою створення незалежної держави на широкому соціальному ґрунті, уникаючи другорядних внутрішніх суперечностей навколо шляхів та методів трансформації громадянства.

Природно постають питання про вміння національних еліт прогнозувати розвиток політичної ситуації, про їхню здатність утримувати останню відповідно до власного «сценарію» для реалізації бажаних стратегічних завдань, про їхню політичну «гнучкість» в обраних тактиці та стратегії. І, безумовно, це тільки незначна частина проблем, які постають перед теперішніми дослідниками при вивченні даної проблематики. Що ж стосується інших аспектів діяльності УНР та БНР, то потрібно відзначити, зокрема, слабо опрацьоване питання дипломатичних зносин цих двох держав. Про це йтиметься в даній публікації.

Створення Білоруського національного комісаріату, Білнацкому, як одного з консульських відділів БНР, починається з постанови Білоруської національної ради м.Одеси, датованої 25 березням 1918 року. Зауважимо: саме цього дня у Мінську Третьою Уставною грамотою було проголошено Білоруську Народну Республіку. Керівництво молодій БНР розуміло, що для визнання проголошеної державності потрібно стати повноправним суб'єктом міжнародної політики. Тому було розгорнуто активну дипломатичну роботу.

25 березня 1918 року білоруським керівництвом було сформовано та спрямовано до Києва спеціальну дипломатичну місію на чолі з Олександром Цвікевичем. На місію покладалося завдання провести переговори із зацікавленими сторонами про перегляд умов Брестського мирного договору та домогтися визнання Білоруської Народної Республіки. З перших днів перебування в Києві членам місії вдалося не тільки зустрітися з головою Української Центральної Ради й водночас першим президентом УНР М.Грушевським та міністром закордонних справ УНР О.Любинським, а й заручитися їх підтримкою. Результатом роботи дипломатичної місії була згода українського керівництва, з одного боку, на створення білоруської Військової комісії, яка формуватиме національні військові частини на українській території. А з іншого, – на створення в Києві двох громадських організацій: «Товариства україно - білоруського зближення» та «Білоруського комітету допомоги жертвам війни» [1].

Фактично Україна ставала першою державою, яка де-факто визнавала БНР. Тому в червні 1918 року дипломат А.Квасницький був призначений українським консулом у Мінську, а 16 червня 1918 року дипломат П.Тремпович очолив Білоруське консульство в Києві. Принагідно зазначимо: саме П.Тремповичу та його колегам довелося протягом всього 1918 року врегульовувати одне з вагомих питань у взаємостосунках між БНР та УНР, питання встановлення білорусько-українського кордону, тоді як на Білоруське консульство в Одесі, що впродовж 1918 – 1919 років було розташоване за адресою «вул. Тираспільська, буд. 20», покладалося завдання «захисту прав й національних інтересів, як таких» [2, арк. 22-23]. У його компетенції зазвичай залишалася видача паспортів, віз; ведення актів громадянського стану,

здійснення нотаріальних функцій, легалізація документів в цілому.

У штаті консульства перебувало 9 осіб: консул (С. Некрашевич), його заступник, державний службовець для доручень, секретар, п'ять канцеляристів. З огляду на документальні свідчення, службові функції консула оцінювалися в 900 тогочасних українських карбованців; заступник консула отримував платню в розмірі 800 українських карбованців; службовець для доручень – 700 українських карбованців. Розмір заробітної платні канцеляристів був значно меншим: діловод і кур'єр отримували по 400 українських карбованців щомісячно; заступник діловода та друкарка – 300 карбованців, охоронець – 180 карбованців [2, арк. 23].

На канцелярські витрати Білначком щомісячно виокремлював зі свого кошторису 2 500 карбованців: поштові витрати «оцінювалися» в 200 карбованців; купівля реєстраційних бланків, книг й «мит» за реєстрацію становили – 500 карбованців; на придбання ручок, чорнил, олівців, гумок і паперу виділялося 300 карбованців, тоді як обслуговування двох друкарських машинок складало 1 500 карбованців.

Оренда будинку з п'яти кімнат становила 1 500 карбованців щомісячно, а ось плата за опалення, електроенергію та прибирання «дорівнювала» 250 карбованцям.

На відрядження робітників консульського відділу призначалося 200 карбованців, а їх проїзд по місту в справах – 100 карбованців. І нарешті, на утримання філій Комісаріату в Катеринославі, Херсоні та Мелітополі надавалося 3 000 карбованців, а на непередбачувані витрати – 1 500 карбованців. Отже, повний місячний кошторис консульства становив 17 630 карбованців [2, арк. 24].

Загалом за весь час функціонування, з березня 1918 року по квітень 1919 року, білоруське дипломатичне представництво «провело» через свою канцелярію понад 2 000 різноманітних документів та справ.

Фінансування Білначкому здійснював уряд УНР. Білоруська національна рада міста Одеси на своєму засіданні 26 березня 1918 року вважала за доцільне звернутися з проханням грошової позики до українського керівництва. Позика прохалася за рахунок загального боргу БНР й переслідувала мету сприяти плідній роботі установи.

Робочими годинами в закладі було визначено час з 09:00 до 18:00 з перервою на обід з 13:00 до 14:00; а вихідними днями – субота та неділя.

Свою безпосередню роботу Білначком виконував у досить важких умовах.

Після перемоги в Першій світовій війні Антанта висадила військовий (французький) десант в Одесі з метою зупинити просування «червоних», які після анулювання умов Брестського мирного договору впевнено просувалися на захід та південь, й спробувати навести порядок в регіоні. Перед французами постала дилема: з ким конкретно мати справу? З урядами нових держав, що виникли на уламках колишньої Російської імперії чи з білогвардійцями генералів Денікіна, Юденича, Врангеля, Колчака, котрі воювали «за єдину та неподільну Росію»?

Українські історики зазвичай стверджують, що держави Антанти підтримували білогвардійців, тоді як до України, Білорусі та інших самостійних республік вони ставилися вороже. Насправді не все є однозначним. Наприклад, головнокомандувач Добровольчої армії генерал А.Денікін згадував, як французи заборонили на нетривалий час друк газети Південноросійського національного центру, тоді як з легкої руки Фрайденберга (начальника штабу експедиційного корпусу Антанти) в Одесі почала видаватися яскрава та ворожа Добровольчій армії газета «Нові шляхи» [3].

Командувач французькими військами на Сході Європи генерал Бертеlem взагалі вважав білогвардійців досить реакційними та зазначав, що було б набагато краще, якби місцевий уряд складався з «робочих сорочок». Ось тому французи вели переговори не тільки з Білою гвардією, але й з керівництвом новостворених Української Народної Республіки, Білоруської Народної Республіки, Кубанської Народної Республіки, Великого Війська Донського.

Делегації цих країн прибули у лютому 1919 року до Одеси та підписали з представниками Антанти меморандум щодо співпраці в боротьбі з більшовиками.

На нашу думку, підписання такої офіційної угоди – стратегічно-тактичний розрахунок з боку України та Білорусі. І ось чому. У меморандумі зазначалося, що сторони є прихильниками розбудови колишньої імперії на федеративних принципах (виділення наше – О.З.). Проте після більшовицького перевороту виникли перешкоди для створення так званої «федерації зверху». На думку сторін, зокрема України й Білорусі, країни із зразковим федеративним устроєм, такі, наприклад, як Швейцарія та США, прийшли до федерації саме шляхом «знизу», тобто шляхом

.....
добровільного об'єднання кантонів та штатів. Тому представники України, Білорусі, Кубані та Дону констатують необхідність утворення власних держав і просять допомоги в Антанти. При цьому вони наголошують: відразу після повалення більшовизму та анархізму населення кожної з цих держав буде вирішувати чи варто об'єднуватися знову на федеративних засадах (виділення наше –О.З.). А поки що увага усіх сторін має бути звернена на створення боєздатної армії.

Білорусь, яка до цього часу практично не мала добре укомплектованого війська (за винятком окремих загонів генерала Станіслава Булак – Булаховіча, котрі після лютого 1918 року долучилися до лав червоноармійців) «взялася» негайно до роботи. Вже 2 травня 1918 року в протоколі за № 18 засідання Одеського комісаріату зазначалося: «Слушали: 1) Об исходатайствовании 10.000 рублей для выдачи пособий офицерам, уезжающим на Белоруссию. Постановили: 1) По означенному вопросу разбудить ходатайство перед уездным (повитовым) Комендантом. Комиссар Трофимов. Секретарь Печёнкин» [4, с.17].

Перед офіцерами, які виїздили на Батьківщину, стояло завдання віднайти якомога більше «бажаючих», котрі б зі зброєю в руках боронили незалежність. У цілому, розбудова білоруських боєздатних частин проводилася мляво. Давалася взнаки соціальна незрілість населення країни. Ситуація ускладнювалася і тією обставиною, що для самої Білорусі дуже погіршилася геополітична ситуація.

Ще влітку 1918 року німецька газета «Kölne Zeitung» проінформувала світову громадськість про пропозицію Радянського керівництва у формі побажання щодо того, аби Німеччина не визнавала нових держав, які могли бути проголошені на території колишньої Російської імперії, за винятком вже визнаних. Статс-секретар закордонних справ Хінце на нараді з представниками німецьких партій оголосив, що вважає умови Брестського мирного договору беззаперечною основою політики країни на Сході. Така позиція німецького керівництва знайшла логічне продовження. 27 серпня 1918 року Німеччина та Радянська Росія уклали Додатковий договір. Четвертий параграф цього договору підкреслював, що Німеччина не буде втручатися у взаємовідносини між Радянською Росією та БНР. Крім того, вона зобов'язувалася вивести свої війська на схід від річки Березина.[5, с. 30-36]

Зауважимо, в серпні 1918 року Білнацком працював у звичному робочому режимі. Так 6 серпня 1918 року ним надіслано до Народного Секретаріату БНР робочу депешу:

Белорусский национальный комиссариат в Одессе

Августа 6 дня, 1918 г.

№ 373

Одесса, Тираспольская, 20

Получено 24 августа 1918 г.

ВХ № 509

Народный Секретариат БНР

В Народный Секретариат Белорусской Народной Республики

Работа Белорусского Национального Комиссариата за истекший месяц. Равно как и за предыдущие месяцы, может характеризоваться, как работа государственного характера, и как работа местной белорусской общины....

Согласно представленному Народным Секретариатом праву, Национальная рада два раза рассматривала вопрос о выборе консула. На пост консула выдвинуты следующие кандидатуры: Некрашевич – местный белорусский деятель; Карташов – бывший председатель Витебской губернской земской управы; Трофимов и Балицкий – местные белорусские деятели. Окончательные выборы назначены на 10 августа[6, с. 31].

На осінь 1919 року формування білоруських боєздатних загонів захлинулося. Під «прапором Пагоня» вдалося зібрати лише 40 тисяч осіб. БНР так і не змогла домогтися міжнародного визнання.

По-перше, давалося взнаки те, що незалежна Білорусь не знайшла реальних й виважених шляхів порозумітися як з Німеччиною, так і з Радянською Росією.

Спроби знайти спільну мову з Німеччиною були здійснені 20 жовтня 1918 року та 24 листопада 1918 року. Проте білоруські дипломати вкотре переконалися в тому, що «німецький» політичний курс залишився попереднім.

У листопаді того ж 1918 року не принесли бажаних результатів діяхам БНР й переговори з Радянською Росією. Т.Гриб і Й.Сталін відстоювали діаметрально протилежні позиції.

По-друге, без відповіді залишилося й звернення білорусів до президента США

В. Вільсона від 20 жовтня 1918 року, в якому Рада БНР просила «врятувати беззахисну Білорусь».

По-третє, 22 листопада 1918 року зазнало реорганізації саме керівництво БНР. Місце Народного Секретаріату заступила Рада міністрів на чолі з А.Луцкевичем.

Восени та взимку 1918 – 1919 років ситуація в Україні також була не з кращих. У грудні 1918 року на зміну гетьманському режиму П.Скоропадського прийшла Директорія. Акт Злуки продемонстрував проблематичність перспективи існування УНР та ЗУНР. На Східну Галичину в котрій раз претендувала Польща. Водночас на території України вже точилася запекла боротьба протилежних сил за владу. Про підтримку Рад оголосила одна з найбільших повстанських груп отамана М.Григор'єва. На бік більшовиків перейшли загони Н.Махна та Дніпровська дивізія під командуванням отамана Д.Терпила (Зеленого). У С.Петлюри залишалися на той час тільки Запорізький корпус на чолі з отаманом П.Болбочаном та корпус Січових стрільців Є.Коновальця. Серед самих керівників УНР почалися суперечки щодо лінії поведінки, яка склалася. Врешті-решт гору взяли ті, хто прагнув війни з Радянською Росією при опорі на країни Антанти. Переговори з останньою Директорія розпочала у Вінниці, куди переїхала у лютому 1919 року під тиском більшовицьких військ. В обмін на підтримку союзники висунули ультимативні вимоги: 1) Усунути від влади в Україні соціалістичні партії та їх представників. (За таких умов Винниченко змушений був подати у відставку; склав свої повноваження і Чехівський, а сам Петлюра вийшов з партії соціалістів-демократів, щоб покласти на себе обов'язки голови Директорії). 2) Передати союзникам контроль над фінансами УНР та українськими залізницями. 3) Підпорядкувати українську армію французьким інструкторам. 4) Розв'язати аграрну проблему шляхом надання великим землевласникам компенсаційних виплат. Натомість українцям дозволялося взяти участь в роботі Паризької мирної конференції та отримати у своє розпорядження Чорноморський флот.

Навіть за таких обставин, коли фактично йшлося про французький протекторат над Україною, Білнцом здійснив чергову спробу розіграти «білоруську карту». У січні 1919 року генерал Бертелем отримує від «одеських білорусів» такого листа: (оригінал якого був написаний французькою мовою, дублікат – білоруською. - О.З.)

Беларускі Нацыянальны Камісаріят у Адэсе

13 студзеня 1919 г.

Адэса, Тираспольская, 20

Гэнэралу Бэрталё, Галаўнакамандуючаму Саюзнымі Арміямі на Поўдні Расеі

Гэнэрал!

Я Вас вітаю ад імя Нацыянальнага Цэнтру Беларусі, як Галаўнакамандуючаму Саюзнымі Сіламі на Поўдні Расеі, якія прыносяць нам ня колькі надзею, але я-б сказаў, пэўнасьць хуткага звальненьня ад гвалту большавікоў, якія ў працягу больш як 15 месяцаў зьнішчаюць наш край. Беларускі Нацыянальны Цэнтр, сфармаваны з большасьці грамадзскіх і нацыянальных арганізацыяў Беларусі, узяў на сябе ў гэты цяжкі млімант фармаваньне тутэйшага ўраду, таксама і арганізацыю Беларускай Арміі (Заходняя Армія), маючую на мэце як і Ахвотніцкая Армія, змаганьне з большавікамі. Я лічу абсалютна патрэбным пазнаёміць Вас з нашымі мэтамі і працай, з цьвёрдай пэўнасьцю, што Вы не адмовіце ў Вашай дапамозе, гэтак каштоўнай у момэнт агульнага хаосу ў Расеі.

Беларусь складаецца з шасьці губэрніяў былой Расейскай Імпэрыі: Горадзенскай, Віленскай, Менскай, Вітэбскай, Магілёўскай і Смаленскай (апошняя колькі частка). Гэтыя губэрніі, з насяленьнем каля 10,000.000 амаль што цалком (каля 2/3) заняты большавікамі, якія ўсе захопліваюць нашы родныя землі, у надзеі аб'яднаньня з падобнымі сабе ў Нямеччыне. Апрача грубункаў, зьдзекаў і іншых эксцэсаў, гэты Рух нам здаецца яшчэ больш небясьпечным дзеля таго, што мы бачым фатальныя наступствы магчымага аб'яднаньня большавікоў расейскіх з большавікамі нямецкімі і, жадаючы папярэдзіць выкананьне гэтага адважнага projektu, мы, як адзін, кіруемся да прыняцьця найхутчэйшых захадаў.

Беларусь, аддзеленая Ўкраінай ад прыязных сілаў Ахвотніцкай Арміі, зусім адрэзана ў сваім змаганьні з большавіцкімі бандамі, якія яе зьнішчаюць. Аднак, жменька людзей, каля 5-6 тысячаў, арганізаваных і ўзброеных Цэнтральным Горадзенскім Камітэтам грамадзкіх арганізацыяў, яшчэ змагаецца з ворагам усіх правоў. Мы жадаемо Прісьці ім. на дапамогу, і вось дизеля чаго мы пачалі пад высокім загадам французскай арміі ў Адэсе фармаваньне беларускіх збройных сілаў, маючы на ўвазе прысутнасьць тутука некаторага ліку ўцекачоў з Бацькаўшчыны. Галаўнакамандуючы Ахвотніцкай Арміяй, гэнэрал Денікін, назначаю

камандуючым Заходняй Арміяй гэнэрала Альфатэра, які прыехаў у Адэсу дизеля фармаваньня сваёй арміі. Ведаючы, што без магутнай дапамогі Францыі, мы ня здолеем ніколі прыйсьці да канца гэтай цяжкай задачы, якая належана на нас нашымі абавязкамі ў адносінах да будучай адбудаваанай Расеі, цяпер-жа кіраванай незаконнай уладай і ў адносінах да Беларусі, як яе аўтаномнай часткі, я, ад імя Нацыянальнага Цэнтру Беларусі, зваччу Вас, Гэнэрал, і выкладаю вам тое, да чаго ён імкнецца ў сучасны момэнт:

Ваша дапамога, перад тым, як абысьці магчымыя перешкоды пры фармаваньні ў Адэсе Беларускай арміі (заводняй);

Безакладный аванс патрэбных сродкаў на фармаваньне заходняй арміі згодна каштарысаў, якія Вам будуць прадстаўлены;

Аружжа і патрэбныя матэрыялы для заходняй арміі;

Арганізацыя транспарту гэтых войскаў на Беларусь, дзе 40 тысяч чалавек будуць у гатоўнасцы стаць у яе шэрагі;

Дапамога Францыі ў тым, каб Польшча дазволіла нашым войскам арганізаваць на польскай тэрыторыі базу;

Рэальная дапамога французскіх войскаў, якія ў невялікім ліку павінны юць разьмешчаны ў нашай арміі, каб паказаць беларускаму народу сілу нашага аб'яднаньня.

За старшыню Нацыянальнага Беларускага Цэнтру, віцэ –Старшыня С.Некрасевіч

Агульны Сэкрэтэр Б.Ігнацьеў [6,с28]

На жаль, адпаведзі на яго «одесити» не дочекаліся, што пояснювалася декількома прычынамі. По-першае, більшовікі та анархісты вельмі не толькі потужную агітацыю сярод французскіх марыянаў, але й відстрэлювалі останніх. Внаслідок цього французські солдати просто відмовлялися воювати. По-друге, французам довелося рахуватися й з тією обставиною, що вже на кінець лютого 1919 року у Петлюри фактично не залишилося війська. Армія УНР із 100 тисяч вояків зменшилася до 25 тисяч. Українське військо розбігалось «по домівкам» або переходило на бік «червоних». По-третє, спроба французького десанту порозумітися з білогвардійцями теж зазнала поразки. Як відзначав згодом у еміграції Арнольд Марголін, один із членів української делегації під час підписання меморандуму з Антантою в лютому 1919 року: «Падіння Колчака, Денікіна, Юденича та Врангеля виразно засвідчило Антанті безрезультатність загальноросійських лозунгів» [3]. Тому на початку квітня того ж таки 1919 року війська Антанти були евакуйовані з Одеси.

Квітень 1919 року – рубіжна дата в історії Одеського Білоруського. Жодних даних щодо подальшої його роботи не зафіксовано.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, вкотре переконуємося: «білоруський човен», простуючи тим же політичним фарватером незалежності, яким користувалися й українці, зачепив міни та потонув. Білорусь в 1918 - 1919 роках так і не стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мазец В.Г. Геополитическое аспекты становления белорусской государственности в конце 1917 – 1918 гг. [Електронний ресурс] Советские исследования. Взгляд из XXI века. // Режим доступу: <http://www.soviethistory.ru/histpace/a-13.html>
2. ЦДАВОВ України – Ф. 2592 – Оп.1. – Спр. 20.
3. Шурхало Д. 90 лет назад в Одессе решали, как обустроить Россию. [Електронний ресурс] Gazeta.ua 12 травня 2010 року // Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=283861&lang=ru>
4. За дзяржаўную незалежнасць БЕЛАРУСІ. (For National Independence Of Byelorussia). Дакументы і матэрыялы сабраныя і падрыхтаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўскага. – Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лёндан, 1960. – Printed in Great Britain «Ukrainian publishers Ltd.» – С. 17.
5. Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. – Ministerstwo Kultury I Sztuki RP. – Беласток, 1999. – С. 30 – 36.
6. За дзяржаўную незалежнасць БЕЛАРУСІ. (For National Independence Of Byelorussia). Дакументы і матэрыялы сабраныя і падрыхтаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўскага. – Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лёндан, 1960. – Printed in Great Britain «Ukrainian publishers Ltd.» - С. 21.

Зубко О. БЕЛОРУССКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОММИСАРИАТ В ОДЕССЕ (1918 - 1919 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность Белорусского национального комиссариата в Одессе в 1918 – 1919 годах – одного из консульских учреждений Белорусской Народной Республики.

Ключевые слова: дипломатическое учреждение, консульский отдел.

Zybko O. BELARUSIAN NACTSYIONALNOGO COMMISARIAT IN ODESSA (1918 – 1919)

Article deals activities of the Belarusian nactsyionalnogo Commisariat in Odessa - Consular Section of Belarussian National Republic in 1918-1919.

Key words: legations, Consular Section.

УДК 94 (477) «1918/1920»:336

В.А. Іващенко

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)**

У представленій праці автор торкається питання податкової політики в українському селі. У статті розкривається механізм нарахування та стягнення податків в українському селі.

Ключові слова: Рада міністрів, податкова політика, українське село.

Економічне процвітання будь-якої держави не можливе без виваженої й продуманої податкової політики. Тому здобутий історичний досвід є важливим у вдосконаленні податкової системи сучасної України. Українські та зарубіжні науковці періодично зверталися до даної тематики [1; 11]. Однак окремого дослідження з податкової політики Директорії УНР в українському селі поки що не має. Цим і зумовлюється актуальність обраної нами тематики.

Автор статті ставить за мету висвітлити податкову політику Директорії УНР в українському селі у вересні 1919 – листопаді 1920 рр. Об'єктом вивчення є внутрішньо-економічна діяльність урядів УНР часів Директорії, предметом – податкова політика в українському селі.

Восени 1919 р. внутрішня соціально-економічна та суспільно-політична ситуація для Директорії УНР різко загострилася. Насамперед скоротилася територія, на яку поширювалася чинність влади Директорії; по-друге, армія УНР зазнавала поразок від Червоної Армії та Збройних сил Півдня Росії; по-третє, 15 листопада 1919 р. за кордон виїхали А. Макаренко та Ф. Швець. Все це засвідчувало, що лідери Директорії практично не контролювали ситуацію. За таких умов не доводиться говорити про виважену державну податкову політику на селі.

На фоні зазначених вище негараздів розпочалися деморалізація Армії УНР, її солдати незаконні реквізиції сприймали як легітимний шлях продовольчого самозабезпечення [11, 358 – 359]. Реквізиції військових підривали авторитет української влади в очах селянства. Органи місцевої влади розуміли це як ніхто, бо вони безпосередньо контактували з селянами. Так у доповіді Ямпільської повітової земельної управи йшлося про те, що «останні події, а також реквізиції, котрих допускається військова влада в останній час, а особливо галицькі частини, котрі населення все-таки вважає австрійцями, дуже нервово відбивається на поглядах селянства до влади» [4, арк. 329]. Існувала і проблема реквізицій хліба польськими військовими, які діяли в інтересах попередніх власників. Так 23 серпня 1919 р., за згодою власниці маєтку Демковець, спадкоємниці Новацького, 12 польських жовнірів реквізували близько 200 пуд. збіжжя на потреби польської армії [4, арк. 149]. Подібні випадки траплялись і в інших повітах та волостях. Бувало, що за невиконання наказів польської армії селян катували, а іноді навіть розстрілювали [4, арк. 171]. Саме на прилеглих до кордону територіях випадки реквізицій і конфіскацій у селян були явищем непоодиноким.

Голови волосних земельних управ, слідкуючи за ситуацією, нічим зарадити не могли. Не маючи реальної збройної сили, вони тільки й могли відправляти телефонограми у владні інстанції. Показовою у цьому є телефонограма до Кам'янець-Подільської повітової земельної управи від голови Лянцкорунської волземуправи: «У с. Мар'янівка прибув польський

Зубко О. БЕЛОРУССКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОММИСАРИАТ В ОДЕССЕ (1918 - 1919 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность Белорусского национального комиссариата в Одессе в 1918 – 1919 годах – одного из консульских учреждений Белорусской Народной Республики.

Ключевые слова: дипломатическое учреждение, консульский отдел.

Zybko O. BELARUSIAN NACTSYIONALNOGO COMMISARIAT IN ODESSA (1918 – 1919)

Article deals activities of the Belarusian nactsyionalnogo Commisariat in Odessa - Consular Section of Belarussian National Republic in 1918-1919.

Key words: legations, Consular Section.

УДК 94 (477) «1918/1920»:336

В.А. Іващенко

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 РР.)**

У представлений праці автор торкається питання податкової політики в українському селі. У статті розкривається механізм нарахування та стягнення податків в українському селі.

Ключові слова: Рада міністрів, податкова політика, українське село.

Економічне процвітання будь-якої держави не можливе без виваженої й продуманої податкової політики. Тому здобутий історичний досвід є важливим у вдосконаленні податкової системи сучасної України. Українські та зарубіжні науковці періодично зверталися до даної тематики [1; 11]. Однак окремого дослідження з податкової політики Директорії УНР в українському селі поки що не має. Цим і зумовлюється актуальність обраної нами тематики.

Автор статті ставить за мету висвітлити податкову політику Директорії УНР в українському селі у вересні 1919 – листопаді 1920 рр. Об'єктом вивчення є внутрішньо-економічна діяльність урядів УНР часів Директорії, предметом – податкова політика в українському селі.

Восени 1919 р. внутрішня соціально-економічна та суспільно-політична ситуація для Директорії УНР різко загострилася. Насамперед скоротилася територія, на яку поширювалася чинність влади Директорії; по-друге, армія УНР зазнавала поразок від Червоної Армії та Збройних сил Півдня Росії; по-третє, 15 листопада 1919 р. за кордон виїхали А. Макаренко та Ф. Швець. Все це засвідчувало, що лідери Директорії практично не контролювали ситуацію. За таких умов не доводиться говорити про виважену державну податкову політику на селі.

На фоні зазначених вище негараздів розпочалися деморалізація Армії УНР, її солдати незаконні реквізиції сприймали як легітимний шлях продовольчого самозабезпечення [11, 358 – 359]. Реквізиції військових підривали авторитет української влади в очах селянства. Органи місцевої влади розуміли це як ніхто, бо вони безпосередньо контактували з селянами. Так у доповіді Ямпільської повітової земельної управи йшлося про те, що «останні події, а також реквізиції, котрих допускається військова влада в останній час, а особливо галицькі частини, котрі населення все-таки вважає австрійцями, дуже нервово відбивається на поглядах селянства до влади» [4, арк. 329]. Існувала і проблема реквізицій хліба польськими військовими, які діяли в інтересах попередніх власників. Так 23 серпня 1919 р., за згодою власниці маєтку Демковець, спадкоємниці Новацького, 12 польських жовнірів реквізували близько 200 пуд. збіжжя на потреби польської армії [4, арк. 149]. Подібні випадки траплялись і в інших повітах та волостях. Бувало, що за невиконання наказів польської армії селян катували, а іноді навіть розстрілювали [4, арк. 171]. Саме на прилеглих до кордону територіях випадки реквізицій і конфіскацій у селян були явищем непоодиноким.

Голови волосних земельних управ, слідкуючи за ситуацією, нічим зарадити не могли. Не маючи реальної збройної сили, вони тільки й могли відправляти телефонограми у владні інстанції. Показовою у цьому є телефонограма до Кам'янець-Подільської повітової земельної управи від голови Лянцкорунської волземуправи: «У с. Мар'янівка прибув польський

..... батальйон з бувшим фундатором маєтку Котовичем ... поляки наклали на селян контрибуцію і заставляють селян видати для власника половину ярного хліба. Коли розпорядження не буде виконано, то його зроблять примусово...» [4, арк. 385]. Характерним є те, що реквізувався не тільки хліб, а й сільськогосподарський інвентар [4, арк. 386]. Проілюстрована ситуація вказує на неспроможність уряду Директорії УНР врегулювати ситуацію, яка склалася на селі. Враховуючи, що на вересень 1919 р. УНР контролювала незначні території, а уряд перебував у Кам'янець-Подільську, констатуємо, що ситуація з реквізиціями, яка склалася в Кам'янецькому повіті, наочно демонструє відсутність авторитету влади як в очах населення, так і Польської держави.

У вересні 1919 р. року Директорією було ухвалено закон «Про встановлення підводної натуральної повинності для формування військових транспортів» [6, арк. 21зв]. Фактично було узаконено реквізицію у селян тяглової худоби та возів, без яких ведення господарства, засів землі були неможливими. Такі заходи, на нашу думку, носили вимушений характер. Вони зумовлені не стільки економічною доцільністю, скільки обставинами військово-революційного часу.

Для організації збору хоч якихось податків Міністерством фінансів 5 листопада 1919 р. було видано звернення до всіх державних і громадських інституцій, але цей заклик має здебільшого формальний характер [10, арк. 1]. Формально контролюючи територію України, Директорія здійснювати владні функції повною мірою не могла. У революційний час селяни, як і все населення, на деякий час забули про те, що таке платити податки, тому державні видатки покривалися за рахунок друкарського верстату [1, 153].

Фінансова та економічна скрута, військові потреби армії призвели до того, що уряд знову вдається до запровадження одноразових податків. Так 31 травня 1920 р. С. Петлюра затвердив закон «Про одноразовий надзвичайний податок». Він був необхідний для покриття витрат на бойові дії і встановлення ладу та спокою на території УНР [8, арк. 1]. Оподаткуванню підлягали усі фізичні і юридичні особи, що користувалися землею в сільській та іншій місцевостях. Ставка податку для селян залежала від кількості десятин землі. Селяни, які мали земельний наділ до 3-х дес., сплачували по 480 грн. за кожен десятина. Зі збільшенням земельного наділу зростала й сума податку. Так земельний наділ у розмірі 3,5 дес. оподатковувався по 960 грн. за дес., 5-10 дес. – 1440 грн., більше 10 дес. – 1920 грн. з дес. Існувала категорія осіб, які звільнялися від одноразового надзвичайного податку. До неї належали колишні та діючі козаки армії УНР, а також цивільні, що перебували в дієвій армії [8, арк. 1-2]. За невиконання норм закону встановлювалася пеня у розмірі 5 % на місяць від суми заборгованості. На тих, хто ухилявся від сплати податку або вносив його неповністю, накладався штраф, що дорівнював 50 % від суми встановленого податку. Контроль за виконанням цього закону здійснювався Міністерством фінансів, внутрішніх справ та військовими [8, арк. 2]. Однак кризовий стан справ на фронтах та відсутність осіб, які могли б упроваджувати закон в дію, не дозволяли реально збирати податки з населення УНР.

Зважаючи на нагальні потреби воєнного часу у продовольстві і скрутне становище, 5 листопада 1920 р. С. Петлюра запроваджує одноразовий податок харчовими продуктами для забезпечення потреб армії та примусове вилучення цих продуктів за окрему плату. Податок стягувався з усіх категорій земель, на яких було зібрано урожай 1920 р., та працюючих підприємств й інших організацій. «Одноразовий натуральний безоплатний податок» сплачувала кожна селянська громада. Їй на користь держави належало здати 1 фунт зерна, 10 фунтів картоплі, 10 фунтів сіна, 10 фунтів соломи з кожної десятини від кількості землі, яка числилася в межах громади в користуванні громадян [7, арк. 1зв]. Окрім цього, примусово за плату вилучалося по одному пуду зерна, картоплі, соломи, сіна з кожної десятини. П'ять відсотків загальної кількості худоби також вилучалося як натуральний податок. Слабкою втіхою для селян мали стати «спеціальні квитки, в яких зазначалося, що саме і в якій кількості взято у громадянина в натуральний податок і яка сума належить до виплати» [7, арк. 2].

Цей податок абсолютно підривав довіру селянства до Директорії. Його суми хоч і не були досить значними, але, враховуючи складне соціально-економічне становище селянських господарств, можна цілком впевнено констатувати, що для них він був великим тягарем.

У питаннях оподаткування селян земськими податками та зборами також мали місце проблеми. Ефективно збирати не тільки загальнодержавні, а й земські податки в українському селі було складно. Громадянська війна, отаманщина заважали збору податків з населення. На користь місцевого самоврядування запроваджувався «одноразовий надзвичайний» податок. Він

.....
стягувався у разі оголошення певної території небезпечною, або ж у разі епідемії з дозволу МВС за відома Міністерства фінансів [5, арк. 1–2].

Якщо у 1919 р. місцева влада хоч якось працювала, то через кілька місяців ситуація змінилася на гірше. Становище, в якому опинилася місцева влада і податковий апарат у травні 1920 р., яскраво описує одна з місцевих Вінницьких газет «Хвиля»: «... становище народного самоврядування стало ще гірше... Поступлення місцевих податків стало млявим і незначним, якби не дотації та допомога уряду і кредитних установ, то земство до цього часу не дотягло. Фінансове становище вінницького повітового самоврядування найсумніше: кошторису на біжучий рік складено не було.....недоплат попередніх років 7 000 000 крб. зараз ніяких платежів не поступало....» [3].

Скрутне матеріальне становище в державі не дозволяло ефективно збирати податки. На Поділлі кількість податкових інспекторів була зменшена до 65, а утримання – збільшено з 375 до 525 крб. на міс., але за гроші працювати мало хто погоджувався [2].

Розуміючи скрутне економічне становище податкових інспекторів, місцева влада неодноразово справедливо наголошувала на важливості фінансування податкового апарату як головної артерії надходження коштів у державний бюджет. Представники Подільської губернської влади в кінці 1919 р. стосовно цього зазначали: «...При сучасних умовах збирання яких би то не було податків з населення можливе тільки тоді, як влада пошле в допомогу місцевим працівникам, селянським та волосним зборщикам озброєну силу» [9, арк. 18 зв.].

Отже, період з вересня 1919 по листопад 1920 рр. характеризується спробою здобути якомога більше коштів за рахунок введення практики надзвичайних і одноразових податків. При цьому можливості платника не враховувалися. Для періоду перебування при владі Директорії стає характерним перехід від грошової до натуральної форми оподаткування. Це відіграло свою роль у падінні популярності Директорії в масах, найголовніше – селянських, які були її основною соціальною опорою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стахів М. Україна в Добі Директорії УНР: У 7 т. Т1. – Скрантон, 1962. – 272с.
2. Україна – 1919 – 14 серпня.
3. Хвиля – 1920 – 20 травня.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1062. – Оп. 1. – Спр. 76. – 419а.
5. ЦДАВОВУ. – Ф.1064. – Оп. 1. – Спр. 125.
6. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 1. – Спр. 302А.
7. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 2. – Спр. 240.
8. ЦДАВОВУ. – Ф.1065. – Оп. 9. – Спр. 65.
9. ЦДАВОВУ. – Ф.1509. – Оп. 1. – Спр. 94.
10. ЦДАВОВУ. – Ф.1509. – Оп. 1. – Спр. 96.
11. Яневський Д. Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

Іващенко В.А. НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА ДИРЕКТОРИИ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ (СЕНТЯБРЬ 1918 – НОЯБРЬ 1920 ГГ.)

В представленной статье автор останавливается на налоговой политике в украинском селе. В ней раскрывается механизм начисления и изымания налогов в украинском селе.

Ключевые слова: Совет Министров, налоговая политика, украинское село.

Ivaschenko V.A. THE DIRECTORIY POLITIC OF TAX IN UKRAINE VILLAGE (SEPTEMBER 1918 – NOVEMBER 1920)

In the presented article an author decides the tax policy in the ukrainian village. In this article also describe mechanism of accounting and taxing in the Ukrainian village.

Key words: Government, policy of taxation, Ukrainian village.

УДК 94(477) «192»:[631.11:631.3]

О.М.Дулгерова

**ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ
МАШИНАМИ В 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглядається питання забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом та сільськогосподарськими машинами в 20-х роках.

Ключові слова: нова економічна політика, сільське господарство, сільськогосподарські машини.

Усебічно аналізуючи стан селянських господарств України доби НЕПу, можна зробити висновок про те, що незважаючи на відчутний процес економічного вирівнювання селянських господарств, значною залишалася їхня майнова диференціація. Передусім, вона була зумовлена нерівномірним землезабезпеченням господарств, яке в багатьох районах, насамперед на Правобережжі, виливалось в очевидне аграрне перенаселення. Не менш яскраво майнова диференціація українських селян у добу НЕПу проявлялася у забезпеченості їх робочою худобою й сільськогосподарським реманентом.

Це, у свою чергу, призвело до того, що більша частина селянських господарств України вела своє господарство екстенсивним шляхом. Слабка продуктивність виробництва, особливо незаможницьких господарств, забезпечувала значній частині селянських сімей лише прожитковий мінімум. Навіть середняцькі господарства, дотримуючись традиційних екстенсивних форм і прийомів виробництва, не могли добитись на цьому шляху значних економічних зрушень.

Щодо сільськогосподарського реманенту, то в 20-х рр. склалася суперечлива ситуація, коли одночасно існував високий відсоток безреманентних господарств, у той час як інша частина господарств мала його у надлишку.

У цілому сільське господарство України досліджуваного періоду характеризується значною недостатчею всіх видів сільськогосподарського інвентарю та причіпних машин, і не лише складних (молотарок, косарок, снопов'язалок), а й найпростіших: плугів, борін, культиваторів.

Машинопостачання села на початку НЕПу впало до критичної межі. Адже в роки військових лихоліть сільське господарство України функціонувало практично без поновлення сільгоспмашин та інвентарю, які через різні причини безповоротно виходили з ладу. Тому й не дивно, що ручна праця відігравала вирішальну роль у виробництві всіх сільськогосподарських культур. Лише в середині 20-х років забезпеченість сільського господарства сільськогосподарськими машинами й механізмами поліпшилась. Про це свідчать такі факти. За даними ЦСУ 1926 року, в Україні було: молотарок механічних – 8 тис., молотарок кінних – 70 тис., віялок – 546 тис., жниварок та снопов'язалок – 248 тис., сівалок різних – 250 тис., плугів, борін – 4 млн., возів – 2 млн.

Вирощування технічних культур вимагало більшого застосування ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Усталена практика господарювання свідчила, що прибуток селянського двору від вирощування цукрових буряків на одній і тій же ділянці земельної площі був вдвічі вищим, ніж від вирощування зернових. Проте лише більш забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, безреманентна й безкінна, буряку майже не сіяла [2, 24-25].

У Степу, що вирізнявся з-поміж інших регіонів найбільшою товарністю господарств, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності в різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рілляництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від вирощування городніх культур. Це не вимагало складного реманенту й давало більше продукції в ґрунтовному обчисленні з одиниці площі. Вищі групи, навпаки, займалися переважно рілляництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що, за винятком окремих місцевостей, господарства яких спеціалізувалися на городництві, призначався лише для

.....
задоволення потреб сім'ї. Щодо складу основних зернових культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита – культури переважно споживчої й такої, що вимагала меншої затрати праці й була простішою у виробництві, порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів праці й вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була переважно товарною культурою [3, 36-37]. Подібна ситуація склалася й у лісостеповій зоні України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [5, 17].

Загалом же в сукупному посівному кліні України господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі – на 36,7%, а вищі – на 20,6%. Так само й серед нехлібних культур – у незаможників переважала значною мірою така споживча культура як картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, переважно середняками [6, 9 зв.].

Показники забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом свідчать про незабезпеченість виробничим реманентом та сільськогосподарськими машинами більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства.

Збільшення кількості безреманентних господарств пояснюється, переважно, економічною слабкістю малоземельних груп населення. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не міг утримувати робочу худобу, не мав і належного мінімуму сільськогосподарського реманенту.

Поступове зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалось, насамперед, його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки. Купівля нового плуга, борони, культиватора, не кажучи вже про складніший реманент, як-от: сівалки, жниварки, віялки – у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність необхідних коштів. Головним покупцем як щодо кількості машин, так і стосовно суми їхньої вартості, були знову ж таки заможні господарства, до того ж вони купували складніші й високопродуктивні машини [7, 116].

Слід зазначити, що посуха 1921-1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі посівного матеріалу продавати, крім худоби, й реманент. Так, за даними спеціальних анкетних обстежень ситуації, що склалася навесні 1922 р. у Степу, серед джерел отримання незаможними господарствами коштів і засобів для проведення посівних робіт у 42% випадків вказувався продаж худоби, реманенту та іншої власності [4, 24].

Із відновленням роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшенням вартості машин і налагодженням роботи системи кооперативного сільськогосподарського кредиту проблема відсутності в господарстві землеробського реманенту вирішувалась шляхом його купівлі в кооперації, використання інвентарю та сільськогосподарських машин кооперативних прокатних пунктів й оренди їх у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалась шляхом супряги.

Зазначимо також, що найбільш поширеною формою оплати найму знарядь праці стала оплата відробітками [8, 55]. Таким чином, малопосівні, а отже, безреманентні господарства реалізовували свій надлишок вільної робочої сили, а для здавачів це стало засобом відшкодувати певну частину вартості реманенту через підвищення продуктивності власних господарств.

Зрозуміло, що в разі прямої грошової чи більш натуральної оплати, задача в найм інвентарю та сільгоспмашин ставала джерелом додаткового заробітку. Матеріали свідчать про високий відсоток (40%) селянських господарств України, що мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Обробіток землі найманим реманентом був найбільш поширеним на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарствах Лівобережної України.

Стулювання «ножиць цін», кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, нагромадження певних коштів у селянських господарствах у другій половині 20-х років призвели до відчутного зменшення питомої ваги безреманентних господарств. Але вже в травні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що вимагала заборонити продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селянські господарства надалі не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку й в останню чергу, коли на нього не було

покупців із інших соціальних груп [1, 65]. Крім того, брутальний адміністративний та економічний тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928-1929 рр. призвів до різкого погіршення його матеріального становища. Наслідком, зокрема, стало й збільшення кількості безреманентних господарств на селі. Їхня кількість переважно зросла за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося не лише складного, але й вкрай необхідного простого реманенту, як-от: плуг, культиватор, букер, борона – лише для того, щоб не потрапити до категорії «куркулів», яка вже набула зловісного відтінку. На основі цього матеріалу можна прослідкувати як кількісний, так і вартісний перерозподіл сільськогосподарського реманенту. У відсотковому відношенні приріст інвентарю спостерігався в бідняцьких, незаможницьких та середняцьких групах селянства. Водночас, видно різке падіння забезпеченості реманентом заможних і багатих груп.

На перший погляд матеріали наведеної таблиці начебто свідчать про те, що партійні директиви, зокрема згадана вище резолюція Політбюро ЦК КП(б)У, сприяли полегшенню соціально-економічної напруги на селі, вели до більш рівномірного розподілу сільгоспмашин та інвентарю, однак це не відповідає дійсності. Справа в тому, що було загальмовано основний процес – забезпечення сільського господарства технікою в цілому. Збільшення відсотка забезпеченості реманентом незаможницьких та бідняцьких господарств відбулось не за рахунок купівлі селянами нових сільгоспмашин та інвентарю, а фактично за рахунок внутрішньоселянського перерозподілу, переходу його від більш заможних до менш заможних господарів. Загалом для підвищення продуктивності сільського господарства це нічого не давало, окрім того, часто навпаки негативно впливало на розвиток сільського господарства. Приваблені значною знижкою, яку давали заможні господарі на свій інвентар, незаможницькі господарства купували його, сплачуючи хоч і знижену, однак непомірну для їх господарства ціну залазячи заради цього в борги.

Отже, у 20-ті роки ручна праця, в основному, продовжувала домінувати в сільському господарстві, що значною мірою визначало як в цілому низький рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва, так і його переважно споживчий характер. Затрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки разів перевищували затрати праці, здійснюваної за допомогою техніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
2. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 24–34.
3. Рвач И.Ф. Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. – 1928. – № 8. – С. 32–47; ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
5. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 39 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5729. Доповіді Держплану УРСР про стан сільського господарства України та перспективи його розвитку в 1927/28 – 1932/33 рр. (1927). – 87 арк.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6948. Звіт Наркомзему УРСР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього (1928). – 256 арк.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1441. Місячні кон'юнктурні огляди стану сільського господарства України за січень-жовтень 1924 р. (1924). – 112 арк.

Дулгерова О.М. ОБЕСПЕЧЕНИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ОРУДИЕМ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ МАШИНАМИ В 20-Х ГГ. XX СТ.

В статье рассматривается вопрос обеспечения крестьянских хозяйств Украины сельскохозяйственным орудием и сельскохозяйственными машинами в 20-х гг. XX ст.

Ключевые слова: новая экономическая политика, сельское хозяйство, сельскохозяйственные машины.

Dulgerova O.M. THE SOFTWARE OF FARMS BY AGRICULTURAL TOOLS AND AGRICULTURAL MACHINES IN UKRAINE IN THE 20'S. XX CENTURY.

The article discusses the issue of Ukraine's farms of agricultural implements and agricultural machines in the 20-s. century.

Key words: new economic policy, agriculture, agricultural machinery.

УДК 94(477):321.64+323.325

А.В. Фільваркова

**ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1928-1933 РР.)**

У статті розглядаються основні засоби та методи роботи радянського керівництва під час колективізації та голодомору в Україні (1928-1933 рр.); роль і діяльність політичної еліти у проведенні хлібозаготівельної кампанії в українському селі; наслідки роботи уповноважених та активістів.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, бригада, уповноважені, Постишев, Хатаєвич, Молотов, Вегер, «заслонні загони».

Дослідження політики і практики тоталітарних режимів нині викликає особливу увагу дослідників. Не є винятком і радянська система, яка підпорядкувала собі всі сфери суспільного життя країни. Більшовицька партія була зацікавлена у знищенні та утаємниченні фактів, що суперечили офіційному трактуванню історії. У цьому контексті актуальним є дослідження проблеми політики колективізації, розкуркулення і як наслідок – голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У вітчизняній історіографії ця проблема висвітлена у працях Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова [1], В. Петренка [2], Г. Костюка [3], В. Сергійчука [4] та інших істориків. У своїх публікаціях дослідники аналізують репресивну діяльність сталінського уряду в проведенні реформування українського села. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки. Однак, незважаючи на вищесказане, й надалі залишається велика кількість білих плям у вивченні цієї проблеми, які через появу нових архівних документів потрібно вивчати.

Наприкінці 20-х років більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. 1928 рік став роком повернення до примусових хлібозаготівель. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за часів кріпосного права.

1929 р. тоталітарним режимом були запроваджені нові методи хлібозаготівель, які передбачали реалізацію хлібозаготівельних планових завдань у такий спосіб. У кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом з сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», партактивом села, частиною зацікавлених незаможників. Також на допомогу їм надсилалася робітнича бригада з міста. Уповноважений отримував у сільській раді списки боржників (списки затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними того чи іншого зобов'язання. Списки складалися в двох примірниках. Один вручався старшому сільської хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (кожному великому селі з 1929 р. діяло 2 – 3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі, до ліквідації селянами заборгованості [2, с. 273].

Уряд УРСР одержав завдання з Москви – заготовити 434 млн. пудів хліба, потім його знизили до 356 млн. пудів, але воно було нездійсненним... Для його виконання були створені «надзвичайні заготівельні комісії», наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолив Молотов. Вона приступила до викачки хліба. 22 жовтня 1932 р. колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом, а в області і районі були відряджені члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями [5, с. 14].

Dulgerova O.M. THE SOFTWARE OF FARMS BY AGRICULTURAL TOOLS AND AGRICULTURAL MACHINES IN UKRAINE IN THE 20'S. XX CENTURY.

The article discusses the issue of Ukraine's farms of agricultural implements and agricultural machines in the 20-s. century.

Key words: new economic policy, agriculture, agricultural machinery.

УДК 94(477):321.64+323.325

А.В. Фільваркова

**ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1928-1933 РР.)**

У статті розглядаються основні засоби та методи роботи радянського керівництва під час колективізації та голодомору в Україні (1928-1933 рр.); роль і діяльність політичної еліти у проведенні хлібозаготівельної кампанії в українському селі; наслідки роботи уповноважених та активістів.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, бригада, уповноважені, Постишев, Хатаєвич, Молотов, Вегер, «заслонні загони».

Дослідження політики і практики тоталітарних режимів нині викликає особливу увагу дослідників. Не є винятком і радянська система, яка підпорядкувала собі всі сфери суспільного життя країни. Більшовицька партія була зацікавлена у знищенні та утаємниченні фактів, що суперечили офіційному трактуванню історії. У цьому контексті актуальним є дослідження проблеми політики колективізації, розкуркулення і як наслідок – голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У вітчизняній історіографії ця проблема висвітлена у працях Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова [1], В. Петренка [2], Г. Костюка [3], В. Сергійчука [4] та інших істориків. У своїх публікаціях дослідники аналізують репресивну діяльність сталінського уряду в проведенні реформування українського села. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки. Однак, незважаючи на вищесказане, й надалі залишається велика кількість білих плям у вивченні цієї проблеми, які через появу нових архівних документів потрібно вивчати.

Наприкінці 20-х років більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. 1928 рік став роком повернення до примусових хлібозаготівель. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за часів кріпосного права.

1929 р. тоталітарним режимом були запроваджені нові методи хлібозаготівель, які передбачали реалізацію хлібозаготівельних планових завдань у такий спосіб. У кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом з сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», партактивом села, частиною зацікавлених незаможників. Також на допомогу їм надсилалася робітнича бригада з міста. Уповноважений отримував у сільській раді списки боржників (списки затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними того чи іншого зобов'язання. Списки складалися в двох примірниках. Один вручався старшому сільської хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (кожному великому селі з 1929 р. діяло 2 – 3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі, до ліквідації селянами заборгованості [2, с. 273].

Уряд УРСР одержав завдання з Москви – заготовити 434 млн. пудів хліба, потім його знизили до 356 млн. пудів, але воно було нездійсненним... Для його виконання були створені «надзвичайні заготівельні комісії», наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолив Молотов. Вона приступила до викачки хліба. 22 жовтня 1932 р. колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом, а в області і районі були відряджені члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями [5, с. 14].

Колгоспи, які не виконували плану хлібозаготівель, обкладали 15-кратним натуральним штрафом здачі м'яса. Нарком'юст (народний комітет юстицій) УРСР 25 листопада 1932 р., виконуючи цю постанову, наказав прокурорам усіх рівнів «забезпечити ефективні репресії в цих справах для того, щоб вони могли дати перелом і рішуче усунути всі елементи, які зривають виконання плану хлібозаготівель» [5, с. 14].

У постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. підкреслювалось, що ЦК КП(б)У й українська партійна організація в цілому з поставленими завданнями не впоралася. Особливо «великий прорив» відбувся у сфері керівництва сільським господарством і хлібозаготівлею. «ЦК вважає установленим, – йдеться в постанові, – що парторганізації України не впоралася з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівлі й виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення й без того скороченого плану. ЦК вважає, що основні області, які вирішують долю сільського господарства України і які треба зміцнити насамперед, – це Одеська, Дніпропетровська і Харківська області. ЦК ВКП(б) постановляє: 1) намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева; 2) намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаєвича, з тим, що він залишається одним із секретарів ЦК КП(б)У; 3) намітити першим секретарем Одеського обкому тов. Вегера; 4) звільнити т.т. Майорова, Строганова і Теренова від посад, що вони займають, і направити їх в розпорядження ЦК; 5) товаришам Постишеву, Хатаєвичу і Вегеру приступити до виконання своїх обов'язків на новій роботі не пізніше як 30 січня» [3, с. 137].

Хлібозаготівельна кампанія супроводжувалась грубими порушеннями зі сторони її виконавців. Так зі звіту Миколаївського окрвиконкому ВУЦВКу про примусові методи хлібозаготівлі й наступ на заможних селян 2 лютого 1929 р.: «Мали місце по окремих районах випадки масових обходів дворів та трусів куркульських господарств з метою виявлення наявних хлібних ресурсів, і коли останні знаходились, то ці лишки вилучались в розмірі, який визначався уповноваженими РВКів (районних виконавчих комітетів) та сільрад, які проводили цю роботу, причому в зазначеній операції брали участь біднота та батрацтво села. Були випадки, коли міліція за допомогою бідноти виявляла лишки хліба у куркулів, які відправлялись на зсипні пункти, залишивши власнику необхідну частину зерна для засіву та харчування. В окремих районах були випадки, коли уповноважені із хлібозаготівлі відбирали від заможного селянства, зокрема куркулів, спеціальні підписки про обов'язкову здачу ними лишків хліба державі, з оголошенням, що в випадку нездачі будуть вважатися ворогами радвлади. Такі підписки підписувались, і хліб вивозився. Були випадки арештів та затримання під стражем по декілька днів тих куркулів, які відмовлялись від здачі хліба. В окремих місцях уповноважені споживчої кооперації скликали загальні зібрання членів і під загрозою виключення з кооперації, а також припинення крампостачання примушували пайщиків розібрати мішки під хліб, які тут же були заготовлені» [6, с. 48-49].

Для прискорення хлібоздачі широко практикувалось посилення уповноважених: з Москви в Україну, з Харкова – в області, з областей – в райони, з районів – по селах. За постановою бюро Київського обкому КП(б)У від 7 листопада 1932 р. було мобілізовано на хлібозаготівлі в райони області 200 осіб керівного партапарату. З міста уповноважених розсилали в села району, де вони на чолі створених з місцевих активістів бригад вичищали колгоспні комори та погребі селян. Практика «заготівель» була простою: селян викликали в контору та погрозами й тортурами примушували віддавати зерно або бригади влаштовували масові труси – обходи селянських обійсть з обшуками та примусовим вилученням харчових запасів у населення. Про такі дії цих бригад активістів, про їхні знущання над людьми й жорстокість щодо односельців розповідають майже всі очевидці голодомору 1932-1933 рр. Такі методи хлібозаготівель були типовими для всієї України, про що свідчить проект постанови РНК і УК КП(б)У стосовно революційної законності, підготовлений наркоматом юстиції в квітні 1932 р. Покарання за такі перегини було досить м'яке, так, наприклад, активістів на чолі з уповноваженим, головою Переяславської райпрофради Дроздовичем, змусили заплатити партстягнення, самого Дроздовича лише виключили з партії, до суду ж віддали кількох безпартійних членів бригади [7, с. 32].

Сумлінно виконували свою роботу так звані «заслонні загони», в їхні обов'язки входило відбирання у селян хліба. Про це яскраво свідчить витяг з протоколу засідання РНК УСРР з приводу заборони заслонних загонів із відбирання хліба у колгоспників: «...6. Зважаючи на відомості, що надійшли з місць проведення низкою районів обмежень у перетоці невеликої

.....
кількості хліба-насіння, встановлення заслонних загонів та ін., запропонувати облоргокомітетам негайно усунути це обмеження, безумовно, знявши всілякі заслонні загони» [8, с. 107].

Велику роль у проведенні хлібозаготівель відігравали активісти, які разом з місцевими представниками влади виконували вказівки Москви. Термін «активіст» не обмежувався агентами чи держслужбовцями, які відзначались особливим прагненням працювати. Він стосується передусім людей, чия відданість більшовицькій справі сприяла підтримці влади на її шляху до соціалізму. З врахуванням обставин, в яких діяли активісти, їх потрібно вважати агентами України, тому й СРСР. Звідси випливає відповідальність, незважаючи на те, що цих активістів офіційно ніхто не призначав. Активістам було дозволено від імені Радянської держави здійснювати прерогативи, які належали суспільній владі, наприклад, обшуки чи проведення депортації. Активісти-двадцятип'ятитисячники були, передусім, покликані центром з ціллю сприяння наступу комуністів на сільську місцевість. З цієї причини радянська влада не може заперечувати відповідальність за дії цих активістів на основі того, що вони не мали офіційного статусу. Якою б значною не була роль місцевої влади в проведенні визначеної політики, виявляється очевидним, що головну відповідальність несе центральна влада [9, с. 62].

Спеціально створені бригади, до яких входили й місцеві активісти, діяли у кожному селі, відбираючи у людей не тільки зерно, овочі, посівне насіння, а навіть варену їжу, прирікаючи їх на голодну смерть. Щоб не дозволити голодним селянам зрізати колосся й таємно скошувати зелені посіви, організовувались команди озброєних вартових, які чергували цілодобово. На колгоспних полях споруджували вежі для спостереження. Всіх помічених у крадіжках осіб передавали судово-слідчим органам, які розглядали їх справи протягом 3-5 днів [10, с. 8].

Сільські активісти ділилися на ударні бригади, кількість учасників могла коливатись від 3 до 20 чоловік [11, с. 60]. У кожній бригаді був росіянин. Ударні бригади, оснащені гострими металевими вилами, такими, що заготовляють сіно, ходили від хати до хати, проштрикуючи стіни, обшукуючи хліви й двори й забираючи геть усе, навіть спечений хліб. Бригади приходили до власників індивідуальних господарств, яких вони охрестили індусами. Двадцятип'ятитисячники, названі так внаслідок офіційної кампанії, спрямованої на мобілізацію 25 тисяч міських робітників для постійної роботи на селі, призначили до кожної бригади по одному вчителю. Учителів примушували записувати кількість зерна, конфіскованого зерновими бригадами, і прізвище жертви.

Велику роль у проведенні хлібозаготівельної кампанії відігравала молодь. Щоб її залучити, більшовицька партія спиралася, насамперед, на свою молодіжну спілку – комсомол. Збиральна та хлібозаготівельна кампанії були в центрі уваги II Всеукраїнської комсомольської конференції, що проходила у червні 1932 р. 30 жовтня 1932 р. на селі починає діяти надзвичайна хлібозаготівельна комісія, роботою якої керував В.Молотов. До проведення надзвичайних заходів, запроваджених цим органом, залучався й комсомол. 2 листопада 1932 р. пройшло закрите засідання бюро ЦК ЛКСМУ (Ленінська комуністична спілка молоді України), де було затверджене рішення про зміну генерального секретаря ЦК ЛКСМУ. Замість О.Бойченка ним став присланий з Москви С.Андрєєв. 21 листопада була прийнята ще одна постанова про участь молоді у хлібозаготівлі [12, с. 298-299].

Відібраний у селян хліб часто гинув, а не потрапляв за кордон. Про складну ситуацію з відправкою зерна свідчила також постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про підсумки заготовчої кампанії й заходи по підсиленню хлібозаготовок» від 21 вересня 1929 р. Вона зобов'язувала: «У зв'язку з переповненням складських приміщень вважати необхідним в округах, де особливо обмежена складська площа, допускати залишення частини заготівель ячменю і проса на селі в громадських амбарах... Констатувати, що становище з перевезенням хліба погіршується через довготривале повернення північчю відвантажених за межами України вагонів і величезним переповненням складів хлібом...». Така ж ситуація спостерігалась у період 1932 – 1933 рр., коли зерно пріло і проростало на елеваторах, але його було заборонено повертати вмираючим від голоду селянам [2, с. 274].

За невиконання хлібозаготівельних завдань тоталітарна влада штрафувала селян грішми та продовольством, позбавляла земельних наділів, притягувала до судової відповідальності, застосовувала арешти. Політбюро ЦК КП(б)У 9 серпня 1932 р. видає постанову, якою до 15 січня 1933 р. забороняє торгівлю хлібом на ринках [15, с. 227]. Винні у порушенні цього розпорядження притягуються до судової відповідальності. Але був наказ діяти тихо, таємно, щоб не викликати обурення у населення: «Репресії (арешт, конфіскація) не повинні

.....
проводитися на базарах. Але на базарах ми повинні передусім через фінінспектуру встановити прізвище того, хто продає хліб, з якого він села і колгоспу» [13, с. 230].

Упродовж 1929 – 1932 рр. руїна українського села посилилась: виконати непомірні фінансові та продовольчі завдання ставало неможливим, а це неодмінно призводило до штрафів, конфіскації майна, розорення і зубожіння селянства; з кожним днем бажання продуктивно працювати втрачалось. Низькі закупівельні ціни, за якими держава примусово викупляла у селян хліб, у поєднанні із завищеними цінами на промислові товари підривали економічну доцільність хліборобської праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 2007. – 608 с.
2. Петренко В.І. Тоталітарні реквізиції продовольства в українських селах впродовж 1928-1933 рр. / Володимир Іванович Петренко / Третя Могилів – Подільська науково – краєзнавча конференція. – Могилів – Подільський, Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2009. – 428 с.
3. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. / Григорій Костюк – К.: Смолоскип, 1995. – С.137.
4. Український хліб на експорт: 1932 – 1933 / В.Сергійчук (заг. ред.); Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Центр українознавства, Київська міська організація Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 432 с.
5. Злочин / П.Кардаш (упоряд.). – Мельбурн – Київ: Фортуна, 2003. – 555 с.
6. Колективізація і колгосп на Україні: 1929 – 1933: 36. Документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.; Упоряд. Г.М. Михайличенко, с. П. Шаталіна; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
7. Голодовка: 1932 – 1933 рр. на Переяславщині: Свідчення / Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк (упоряд.); О.М. Веселова, В.С. Недбайло (ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Укр., Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – Переяслав-Хмельницький та ін.: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 444 с.
8. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / [упоряд. Р.Я. Пиріг]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
9. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 – 1933 гг.: Итоговый отчет 1990 года; Пер. с англ. – К., 1992. – 190 с.
10. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Одеська область. – Одеса: Астропринт, 2008; Ч.1 / М.Д. Сердюк, М.Л. Скорик. – 2008. – С.8.
11. Злочин століття. Голодомор 1932 – 1933 років в Обухівському районі на Київщині / [упоряд. О.В. Артюшенко, В.В. Дзюба]. – К.: Видавництво «Задруга», 2008 р. – 1008 с.
12. Прилуцький В. Молодь УСРР в період голодомору (1932 – 1933 рр.) / Віктор Прилуцький / Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / С. Кульчицький (відп. ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Інститут історії Укр. НАН України. – К.; Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць, 2000. – С.298 – 299.
13. Голод 1932 – 1933 рр. на Укр.: очима істориків, мовою документів / Інститут історії партії при ЦК Компартії Укр. та ін.; Ред. кол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін.; Упоряд. Р.Я. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

Фильваркова А.В. ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

В статье рассматриваются основные средства и методы работы советского руководства во время коллективизации и голодомора в Украине (1928 – 1933 гг.). Роль и деятельность политической элиты в проведении хлебозаготовительной кампании в украинском селе. Последствия работы уполномоченных и активистов.

Ключевые слова: коллективизация, раскулачивание, хлебозаготовки, бригада, уполномоченные, Постишев, Хатаевич, Молотов, Вегер, «засланные отряды».

Filvarkova A.V. KHLIBOZAGOTIVELINA POLICY AND MANAGEMENT BASIC METHODS OF THE TOTALITARIAN MODE

The article considers basic means and work methods of soviet guidance during collectivization and holodomor in Ukraine (1928-1933). A role and activity of leadthrough political elite and khlibozagotivelinoy campaign in the Ukrainian village. Consequences of upovnovazhenikh and activists work.

Key words: collectivization, rozkurkulennya, khlibozagotivli, brigade, upovnovazheni, Postishev, Khataevich, Molotov, Veger, «zaslonni detachments».

УДК 94(477) «1927/1928»:336.228-058.244

О.А. Білик

**ГРОШОВІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН УСРР В УМОВАХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ
(1927 – 1928)**

У статті розглядаються основні грошові повинності селян України в умовах хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр.

Ключові слова: селяни, грошовий податок, сільське господарство, хлібозаготівельна криза.

Розгортання соціалістичного будівництва в 20-х роках ХХ ст. поставило перед радянським урядом низку питань, що стосувалися не лише забезпечення умов виробництва, а й фінансування та методів проведення індустріалізації. Закономірним явищем у зазначений період стало особливе ставлення керівництва СРСР, УСРР до аграрного сектору. Не випадково у 1925–1926 господарському році держава запланувала збільшення заготівель сільгосппродукції, зокрема, зернових до 780 млн. пудів, що давало можливість додатково вкласти у розвиток промисловості 1 млрд. крб.

Відмежування радянських лідерів від проблем, які виникли в аграрному секторі у 1920-х роках, поглиблення кризи в економічному житті, віддзеркалюють ту ситуацію, яка, на жаль, є схожою із сучасною, а тому викликає неабияке занепокоєння серед дослідників історії українського селянства. Циклічність явищ у розвитку людської цивілізації загалом і України зокрема посилюють актуальність нашої розвідки, оскільки неправильно розроблена методика впровадження у життя політично-важливих заходів, зокрема економічного характеру, може призвести до нечуваних наслідків та сприяти поглибленню руйнівних явищ у суспільстві.

Питання аграрної історії України періоду хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. достатньо досліджені в наш час [1 – 6], проте деякі моменти, наприклад, поєднання грошових та натуральних повинностей доколгоспного українського селянства в зазначений період, залишилися поза увагою багатьох дослідників.

Форсовані темпи промислового будівництва, фінансування яких відбувалося переважно за рахунок аграрного сектору, викликали негативні явища не лише на селі, але й по всій Україні. По-перше, поглибилися продовольчі труднощі, що викликало необхідність введення нормативної торгівлі хлібом. По-друге, відбулася відмова від контрактації, на селі повернулися до принципів продовольчої диктатури, тобто цілеспрямованої політики насильницького вилучення продовольства у селян. По-третє, було застосовано адміністративні методи у залученні селян до виробничих колективних господарств, що стало особливо помітно в другій половині 1920-х рр.

Криза хлібозаготівель 1927–1928 господарського року виникла як результат ринкових коливань, а не була відображенням кризи сільськогосподарського виробництва, тим більше соціальною кризою.

Напередодні Першої світової війни половина зерна з Півдня України надходила від поміщицьких і заможних селянських господарств. У них вироблялося понад 71 % зерна на внутрішній і зовнішній ринок. Із конфіскацією поміщицького землеволодіння, експорт зерна фактично припинився. Дрібні селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна. Основна маса товарного зерна, як і раніше, зосереджувалася у заможних та середняцьких господарствах. Диспропорції в ціноутворенні на користь промисловості спричинили падіння закупівельних державних цін на зерно, між містом та селом виникли т. зв.

Filvarkova A.V. KHLIBOZAGOTIVELINA POLICY AND MANAGEMENT BASIC METHODS OF THE TOTALITARIAN MODE

The article considers basic means and work methods of soviet guidance during collectivization and holodomor in Ukraine (1928-1933). A role and activity of leadthrough political elite and khlibozagotivelniny campaign in the Ukrainian village. Consequences of upovnovazhenikh and activists work.

Key words: collectivization, rozkurkulennya, khlibozagotivli, brigade, upovnovazheni, Postishev, Khataevich, Molotov, Veger, «zaslonni detachments».

УДК 94(477) «1927/1928»:336.228-058.244

О.А. Білик

**ГРОШОВІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН УСРР В УМОВАХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ
(1927 – 1928)**

У статті розглядаються основні грошові повинності селян України в умовах хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр.

Ключові слова: селяни, грошовий податок, сільське господарство, хлібозаготівельна криза.

Розгортання соціалістичного будівництва в 20-х роках ХХ ст. поставило перед радянським урядом низку питань, що стосувалися не лише забезпечення умов виробництва, а й фінансування та методів проведення індустріалізації. Закономірним явищем у зазначений період стало особливе ставлення керівництва СРСР, УСРР до аграрного сектору. Не випадково у 1925–1926 господарському році держава запланувала збільшення заготівель сільгосппродукції, зокрема, зернових до 780 млн. пудів, що давало можливість додатково вкласти у розвиток промисловості 1 млрд. крб.

Відмежування радянських лідерів від проблем, які виникли в аграрному секторі у 1920-х роках, поглиблення кризи в економічному житті, віддзеркалюють ту ситуацію, яка, на жаль, є схожою із сучасною, а тому викликає неабияке занепокоєння серед дослідників історії українського селянства. Циклічність явищ у розвитку людської цивілізації загалом і України зокрема посилюють актуальність нашої розвідки, оскільки неправильно розроблена методика впровадження у життя політично-важливих заходів, зокрема економічного характеру, може призвести до нечуваних наслідків та сприяти поглибленню руйнівних явищ у суспільстві.

Питання аграрної історії України періоду хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. достатньо досліджені в наш час [1 – 6], проте деякі моменти, наприклад, поєднання грошових та натуральних повинностей доколгоспного українського селянства в зазначений період, залишилися поза увагою багатьох дослідників.

Форсовані темпи промислового будівництва, фінансування яких відбувалося переважно за рахунок аграрного сектору, викликали негативні явища не лише на селі, але й по всій Україні. По-перше, поглибилися продовольчі труднощі, що викликало необхідність введення нормативної торгівлі хлібом. По-друге, відбулася відмова від контрактації, на селі повернулися до принципів продовольчої диктатури, тобто цілеспрямованої політики насильницького вилучення продовольства у селян. По-третє, було застосовано адміністративні методи у залученні селян до виробничих колективних господарств, що стало особливо помітно в другій половині 1920-х рр.

Криза хлібозаготівель 1927–1928 господарського року виникла як результат ринкових коливань, а не була відображенням кризи сільськогосподарського виробництва, тим більше соціальною кризою.

Напередодні Першої світової війни половина зерна з Півдня України надходила від поміщицьких і заможних селянських господарств. У них вироблялося понад 71 % зерна на внутрішній і зовнішній ринок. Із конфіскацією поміщицького землеволодіння, експорт зерна фактично припинився. Дрібні селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна. Основна маса товарного зерна, як і раніше, зосереджувалася у заможних та середняцьких господарствах. Диспропорції в ціноутворенні на користь промисловості спричинили падіння закупівельних державних цін на зерно, між містом та селом виникли т. зв.

«ножиці цін» [4, 155-156].

Головна причина становища, в якому опинилося місто та село, полягала в тому, що промисловість, недовиконавши в першому кварталі взяті на себе зобов'язання, недопостачала в товаропровідну мережу необхідних товарів. Ринок прореагував на це стриманістю та значним підвищенням цін. В умовах, що склалися, пропозиція хліба з боку селянства зменшилася, а хлібозаготівельна політика держави опинилася на межі зриву.

Винуватцем кризової ситуації Й. Сталін та його оточення зробили т. зв. «куркулів». Під це економічно невизначене поняття потрапила значна частина середняків. Щоб не змушувати заможних селян поодиночки здавати за нееквівалентними цінами зерно, радянські керманічі обрали шлях масової колективізації. Провал хлібозаготівлі 1927–1928 р. уряд вирішив компенсувати за рахунок натиску – т. зв. «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель, що був розроблений генсеком за результатами його поїздки Сибіром. Маскуючись надуманою загрозою від «куркулів», радянська влада у січні – лютому 1928 р. морально виправдовувала брутальний тиск на селянство СРСР у цілому, УСРР зокрема.

Від початку 1928 р., під час запровадження надзвичайних заходів, у більшості українських сіл спостерігалось фактичне відновлення продрозверстки, адміністративної сваволі з боку органів радянської влади на місцях, мало місце відверте порушення законності, насильство як над заможними, так і над бідняцько-середняцькими верствами селянства. Податкова політика радянської влади, в поєднанні з адміністративними заходами, перетворилася в окреслений період у головну зброю придушення «непманів». Вона набула яскраво вираженого фіскального характеру [1, 89]. За допомогою податкового тиску планувалося вилучити не лише збіжжя, а й грошові заощадження у селян (адже із проведенням грошової реформи значна частина стягнень була переведена на грошовий еквівалент).

«Надзвичайні заходи», запроваджені радянським керівництвом у січні 1928 р., передбачали репресивний характер проведення хлібозаготівель, що стало доказом існування системи державних повинностей. Державний план заготівель розподілявся подвірною шляхом розверстки і доводився до двору. Власне, таке доведення означало втрату будь-яких ознак добровільності й запровадження обов'язкового виконання обсягів заготівель.

Грошова форма повинностей, що набула виразних фіскальних ознак під час хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр., мала такі складові: єдиний сільськогосподарський податок, самооподаткування, стягнення кредитів, селянська позика, одноразовий податок, страховий збір тощо.

У постанові про сільськогосподарський податок від 29 лютого 1928 р. йшлося про зростання доходів та рентабельність сільського господарства. У такий спосіб радянське керівництво обґрунтовувало необхідність підвищення загального обсягу сільськогосподарського податку в Україні у середньому на 35% [5, 177]. Таке збільшення податку планувалося провести шляхом більш повного виявлення доходів окремих господарств і посилення обкладання заможної частини села.

Крім єдиного сільськогосподарського податку, відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР, прийнятої в січні 1928 р. «Про самооподаткування людної на задоволення її громадських потреб», було запроваджено ще один податок. Його розмір сягав понад 35 % від загальної суми сільськогосподарського податку. На «куркулів» накладався підвищений сільськогосподарський податок, а отже, і середній розмір самооподаткування на заможне селянське господарство було підвищено на 58%.

Такі рішучі кроки уряду викликали опір та невдоволення селян: «Селяни негативно сприйняли новий податок, оскільки і так були придушені низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і коли довелося проводити кампанію, то всі як один були проти самообкладання» [3, 73].

Після повернення до України, 25 січня 1928 р., В. Молотов у своїй доповіді обґрунтував правильність та необхідність запровадження самооподаткування сільського населення. Він наголосив на тому, що в Україні й до декрету практика самооподаткування була поширеним явищем і досягла в окремих випадках 100% і вище відносно суми сільськогосподарського податку. «За наявності низького обсягу сільськогосподарського податку й величезній потребі селян у розвитку культурних та господарських заходів не лише можливо, а й необхідно зараз натиснути на кермо самооподаткування. Підкреслимо, що в декреті про самооподаткування ЦК КПУ зробив важливий крок вперед по лінії посилення прогресивності в оподаткуванні сільської верхівки. Це видно з того, що ця прогресивність за декретом про самооподаткування

на Україні приблизно в три рази більша за відповідні норми сільгосподатку», – зазначав В. Молотов [7, 177–178].

Отже, в апогей застосування т. зв. надзвичайних заходів самооподаткування нарівні із сільськогосподарським податком стали основними елементами адміністративного тиску.

Положенням про єдиний сільськогосподарський податок на 1928 р. проголошувався принцип індивідуального оподаткування шляхом експертного виявлення стану господарства. Визначення норм податку не за господарськими нормами, а експертними окрфінвідділами та сільськими радами, підлягало обов'язковому виконанню і вважалося твердим завданням. Податок вилучали з кожного окремого господарства за гуртовим доходом, одержаним грішми чи натурпродуктами. Принципове значення для розміру податку мало визначення рівня прибутку з однієї десятини посіву, робочої та продуктивної худоби. Всі господарства, що сплачували відсоткові надбавки та оподатковувалися в індивідуальному порядку, були зараховані до заможних (т. зв. куркульських) господарств. Прибуток таких господарств, що склалися з 6 – 7 осіб, у середньому становив 400 – 600 крб. [6, 30].

Класовий принцип оподаткування, запроваджений відповідно до постанови про єдиний сільськогосподарський податок від 21 квітня 1928 р., у ст. 28 передбачав оподаткування «одноосібних господарств, що вирізнялися від загальної селянської маси даної місцевості своєю прибутковістю і до того ж нетрудовим характером своїх прибутків» не за чітко встановленими нормами, а за наявним прибутком у них.

Не враховуючи складного становища, в якому опинилося селянство УСРР, радянська влада у секретних директивах наголошувала на негайному включенні селян у фінансову схему країни: «Незважаючи на те, що настали терміни виплат державі, не стягнуті ще сільгосподаток, страховий збір, семсуди і термінові платежі сільськогосподарського кредитування, що свідчить про незібраність партійних, радянських і кооперативних органів і слабкість їх впливу на селі» [7, 136].

Паралельно із податковими виплатами, ВУЦВК і РНК УСРР у січні 1928 р. оголосив про підписку на 100 млн. крб. державної позики, яку урядовці називали «позикою для зміцнення сільського господарства». Доказом фіскальних ознак повинності стало примусове зобов'язання селян купувати облігації позики.

Отже, ряд фінансово-адміністративних заходів, запроваджених керівництвом СРСР під час хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр., мав відіграти вирішальну роль в питанні посилення хлібозаготівель. За підрахунками НКФ УСРР, протягом трьох місяців залучення селянських коштів до держбюджету мало надійти близько 65 млн. крб., а за тими ж підрахунками НКФ вільна грошова маса в українському селі становила приблизно 130–150 млн. крб.

Отже, низькі ціни на сільськогосподарські товари, що вироблялися переважно для ринку, були передумовою кризової ситуації в економіці країни. Помилкова практика ціноутворення, не скоординована з планами зернового експорту, призвела до хлібозаготівельної кризи 1927–1928 р., а також до застосування радянським керівництвом надзвичайних заходів щодо селян, зокрема, посилення податкового тиску і як наслідок цього – насильницької колективізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002.
2. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004.
3. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.
4. Панченко П. П. Аграрна історія України. – К., 2000.
5. Панченко П., Словов В., Шрамчук В. Аграрна історія України. – К., 1996.
6. Тепцов Н. В. Аграрная политика: на крутых поворотах 20 – 30-х годов. – М., 1990.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Манниг, Л. Виолы. – М., 1999.

Билык О.А. ДЕНЕЖНЫЕ НАЛОГИ КРЕСТЬЯН УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНОГО КРИЗИСА 1927-1928 ГГ.

В статье рассматриваются денежные налоги крестьян Украины во время хлебозаготовительного кризиса 1927-1928 гг.

Ключевые слова: крестьяне, денежный налог, сельское хозяйство, хлебозаготовительный кризис.

Bilyk O. A. THE CASH TAXES OF PEASANTS IN UKRAINE DURING THE GRAIN PROCUREMENT CRISIS IN 1927-1928

The article deals with cash taxes of the peasants of Ukraine during the grain procurement crisis (1927-1928).

Key words: farmers, cash taxes, agriculture, grain procurement crisis.

УДК 94 [339.564+338.45:620.2 (477)](4)»192»

О.В. Даниленко

УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена особливостям зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: промисловість, промислова сировина, зовнішня торгівля, експорт, УСРР.

Становлення та розвиток зовнішньої торгівлі державних господарських об'єднань УСРР у 1920-х рр. є актуальним напрямком науково-історичних досліджень з оглядом на сучасні євроінтеграційні процеси і, водночас, на серйозні прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, оскільки архівні документи були під забороною, а офіційна статистика обмежувалася висвітленням загальних цифр про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла науковцям конструювати економічні моделі відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед західноєвропейськими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів тих років («Хозяйство Украины», «Народное хозяйство Украины», «Плановое хозяйство», «Торговля Украины с Востоком»), бібліографічні огляди та рецензії на іноземні праці з економіки. У 1926 р. вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східну Торгову Палату [1], де висвітлювалася історія становлення торгових відносин України зі Сходом – Персією, Афганістаном, Туреччиною, Японією. Того ж року видано перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [2]. Книги О.Попова і А.Альтермана [3] розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, порівнюючи його з довоєнним вивозом. Хлібного експорту торкалися М.Жирмунський, М.Огановський, статті яких з'являлися на сторінках журналу «Экономическое обозрение» у 1928 р. [4, 5] Перспективи українського експорту та імпорту, спираючись на матеріали митної статистики та окремих державних органів, з'ясовували О.Новська, М.Демченко [6, 7]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту українського лісу висвітлив М.Айнгорн [8], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу вивчали А.Кактия, Л.Хейфец [9, 10]. Траплялися статті, які стосувалися критики «буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі» [11], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішні економічні відносини, починаючи з їхнього перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку, про промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була заборонена цензурою, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами. Існувала ще одна проблема, яка унеможлилювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно, без посередників, займатися

Ключевые слова: крестьяне, денежный налог, сельское хозяйство, хлебозаготовительный кризис.

Bilyk O. A. THE CASH TAXES OF PEASANTS IN UKRAINE DURING THE GRAIN PROCUREMENT CRISIS IN 1927-1928

The article deals with cash taxes of the peasants of Ukraine during the grain procurement crisis (1927-1928).

Key words: farmers, cash taxes, agriculture, grain procurement crisis.

УДК 94 [339.564+338.45:620.2 (477)](4)»192»

О.В. Даниленко

УСРР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ (20-ТІ РР. XX СТ.)

Стаття присвячена особливостям зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами у 20-х рр. XX ст.

Ключові слова: промисловість, промислова сировина, зовнішня торгівля, експорт, УСРР.

Становлення та розвиток зовнішньої торгівлі державних господарських об'єднань УСРР у 1920-х рр. є актуальним напрямком науково-історичних досліджень з оглядом на сучасні євроінтеграційні процеси і, водночас, на серйозні прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, оскільки архівні документи були під забороною, а офіційна статистика обмежувалася висвітленням загальних цифр про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла науковцям конструювати економічні моделі відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед західноєвропейськими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів тих років («Хозяйство Украины», «Народное хозяйство Украины», «Плановое хозяйство», «Торговля Украины с Востоком»), бібліографічні огляди та рецензії на іноземні праці з економіки. У 1926 р. вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східну Торгову Палату [1], де висвітлювалася історія становлення торгових відносин України зі Сходом – Персією, Афганістаном, Туреччиною, Японією. Того ж року видано перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [2]. Книги О.Попова і А.Альтермана [3] розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, порівнюючи його з довоєнним вивозом. Хлібного експорту торкалися М.Жирмунський, М.Огановський, статті яких з'являлися на сторінках журналу «Экономическое обозрение» у 1928 р. [4, 5] Перспективи українського експорту та імпорту, спираючись на матеріали митної статистики та окремих державних органів, з'ясовували О.Новська, М.Демченко [6, 7]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту українського лісу висвітлив М.Айнгорн [8], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу вивчали А.Кактия, Л.Хейфец [9, 10]. Траплялися статті, які стосувалися критики «буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі» [11], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішні економічні відносини, починаючи з їхнього перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку, про промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була заборонена цензурою, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами. Існувала ще одна проблема, яка унеможлилювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно, без посередників, займатися

зовнішньою торгівлею. Публікувались тематичні збірники документів, які стосувалися дипломатичних стосунків УСРР з європейськими країнами до 1923 р. [12], але в збірниках документів про індустріалізацію та розвиток промисловості, які упорядковувалися радянськими архівістами та істориками [13], майже відсутні документи і матеріали про експорт та імпорт промислової продукції.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія, отримавши доступ до архівних джерел і позбувшись стереотипів минулого, поступово схиляється до вивчення зовнішньоторговельних відносин радянської держави з «капіталістичним оточенням». Наприклад, українська дослідниця Н.В. Кривець вивчає економічний аспект стосунків з Німеччиною [14]. Російські історики виокремлюють проблему перебування іноземців в радянській Росії у 1920-30-х рр., але розглядають її в контексті методології дослідження джерел [15]. Монографія Л.М. Лютова стосувалася розвитку державної промисловості в роки непу [16]. Для історіографії 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. притаманна деідеологізація науки і концентрація на соціально-політичних фактах, подіях і явищах радянської історії. Хоча міжнародні економічні зв'язки, які недостатньо досліджувалися протягом попередніх років, не стали пріоритетними і тепер. Відлякує вчених не історично-економічна сторона справи, а насамперед певні історіографічна інерція та відсутність методики соціально-економічного підходу до цієї міждисциплінарної проблематики.

Дослідження промислового експорту України до європейських країн можна висвітлювати в контексті економічної науки, але буде втрачено можливість з'ясування реального впливу української промисловості на міжнародних ринках, виявлення її фізичної присутності. Товари маркувалися, проходили через митниці кількох країн, потрапляли до роздрібної торгівлі, і для західних підприємств були своєрідною візитною карткою продукції Донбасу, Нікополя, Кривого Рогу. Соціально-економічний аспект експорту, на моє переконання, передбачає виявлення потенційних можливостей тієї чи іншої галузі, її реальну, а не «доцільно-вимушену» товарність. Промисловий експорт – це ключ для розуміння справжньої відбудови основних галузей народного господарства, економічний сигнал про їхню виробничу потужність. Класична формула визначення товарності, тобто частини валової продукції для її реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринках, також є актуальною, однак похідною, тому що має допомогти з'ясуванню головного завдання дослідження – реальним чи вимушеним був експорт промислової сировини в умовах 1920-х рр. Для нас є важливим не теоретично-економічна складова зовнішньої торгівлі з її цінovими індексами та фінансово-валютними тонкощами, а передусім товарно-промислове представництво України в Європі, географія його поширення, міжнародні торговельні контакти.

Початок 20-х рр. XX ст. виявився несприятливим для зовнішньої торгівлі, оскільки промисловість була зруйнована, а радянська держава не мала міжнародних торговельних угод. Для конструктивної та прибуткової зовнішньої торгівлі бракувало наявної сировини, транспорту, валютних кредитів, підтримки іноземних фірм, відповідного законодавства. До загальної економічної руїни долучилася загрозлива посуха у південних районах УСРР, що призвело до голоду 1921-1922 рр. та згорання експортних перспектив.

Промисловий експорт України 1921-1922 рр. був спорадичним. П'ять перших пароплавів, які покинули південні порти, спрямували до Лондона, Гамбурга, Константинополя, Генуї, а залізницею товари були направлені до Риги і Праги [17]. Вони були завантажені переважно сільськогосподарською сировиною – так званим «нехлібним експортом» (вовна, прядиво, шерсть, кінський волос, шкіра). Звіт Української експортно-імпоротної контори (Укрзовнішдержторгу) за жовтень-грудень 1922 р., віднайдений в архівному фонді Наркомторгу УСРР, переконливо доводить, що цей «товарний контингент» становив у 1921-1922 рр. дві третини сировинного експорту України [18, арк. 55]. Його заготівлями займався Наркомпрод, а з другої половини 1921 р. було дозволено Наркомату зовнішньої торгівлі самостійно формувати експортні товарні фонди. Відбувався експорт промислової сировини: в Італію – 50190 пудів вугілля, в Німеччину – 439200 пудів залізної руди, в Румунію – 5000 пудів каустичної соди та 17684 пудів залізної руди, в Туреччину – лісоматеріали [19, с. 31]. Це були перші пробні партії українського промислового експорту.

Для з'ясування загального зовнішнього товарообігу України у 1923-1926 рр., тобто періоду відносної стабілізації непівської економіки, звернемось до статистичних даних, поданих на сторінках журналу «Хозяйство Украины». Вони є репрезентативними, а головне, подані в абсолютних, а не у відносних величинах. Сума середньомісячного експорту у

.....
1923/24 р. становила 6,3, у 1924/25 р. – 5,4 млн. крб. Починаючи з другого кварталу 1924/25 р. відбулася зміна українського зовнішнього торговельного балансу, тобто імпорт почав переважати експорт [20, с. 251]. Україна вивезла на європейські ринки у 1923/24 р. товарів на 75,8 млн., а завезла на 11 млн. крб., у 1924/25 р. експорт становив 65,1 млн., імпорт – 78,4 млн. крб. [21, с. 50-52]. Експорт обслуговував імпорт, тобто здобував валюту для імпорту, але спостерігався кредитний дефіцит. У липні 1927 р. експорт України досяг 63 млн., імпорт – 93 млн. крб., демонструючи технологічну залежність радянської економіки від західного світу.

Зовнішня торгівля України, на переконання заступника наркомторга УСРР П.І. Коломойцева, була однією з найвідсталіших галузей, якщо зіставляти показники її розвитку з довоєнним періодом. Порівняно з 1909-1911 рр. промисловий експорт України, враховуючи переробну галузь, становив у 1923/24 р. 9,4%, у 1924/25 р. – 33,7%, у 1925/26 р. – 44,6%, у 1926/27 р. – 54% довоєнного рівня [22]. Необхідно зазначити, що товарність основних галузей народного господарства у 1924/25 р. не перевищувала 63% її показника у 1913 р. [7, с.6], отже, експорт був вимушеним. Державні фінансово-господарські установи прагнули досягнути активного балансу зовнішньоторгового обороту, тобто перевищення експорту над імпортом, сподіваючись на отримання від Заходу кредитів на імпорт європейського обладнання для радянської промисловості.

Довоєнні показники, якими користувалися аналітики й учасники зовнішньої торгівлі 1920-х рр., не є об'єктивним та цілком вичерпним критерієм її ефективності. Загальні показники товарообігу зростали, отже, відбувалося стрімке відродження обсягів торгівлі в умовах катастрофічного цінового й товарного дисбалансу двох ключових галузей народного господарства – промисловості та сільського господарства. Загальна сума вивозу товарів за межі СРСР становила у 1922/23 р. 211, у 1923/24 р. – 523, у 1924/25 р. – 568 млн. крб., у 1925/26 р. – понад 1 млрд. крб. [7, с. 84]. Частка українського експорту в загальносоюзному, якщо брати вартісні щорічні показники вивозу товарів, була незначною. Варто наголосити, що промислова продукція союзних синдикатів і трестів («Донвугілля», Південмашбудтрест, Південрудтрест, «Коксобензол», «Південсталь» тощо) вироблялася в Україні, але зараховувалася до зовнішньоторговельного балансу СРСР.

Структура експорту УСРР та СРСР була ідентичною, тобто переважала продукція сільського господарства, а не промисловості. Зовнішня торгівля радянської держави була орієнтована на максимальну мобілізацію валютних ресурсів для забезпечення обсягів і темпів індустріалізації промисловості. Так у 1925/26 р., тобто в апогей розвитку непу, промисловий експорт становив 35,8% його загальної суми в СРСР, а в УСРР – 29,2%, решту – сільськогосподарський [6, с.84]. Темпи відбудови сільського господарства та промисловості істотно вирізнялися, але формування перспектив зовнішньоторговельного обороту УСРР переважно за рахунок експорту сільськогосподарської продукції свідчило про її виняткову залежність від союзних органів влади. Виокремлення сільського господарства як основного постачальника експортної сировини та продукції вимагало від держави не його масової колективізації, а швидше інтенсифікації самого виробництва за рахунок матеріально-технічного озброєння переробної галузі, тому що місцева промисловість виявилася неконкурентноздатною порівняно з європейськими стандартами експортованої продукції.

Існувала серйозна проблема індустріалізації самої промислової інфраструктури, яка забезпечувала експорт в Україні. Модерне устаткування для неї можна було придбати на Заході, тому з середини 1923/24 р. зростає питома вага імпорту різного обладнання тощо.

Збільшення сумарного обсягу українського експорту, а він, відповідно до п'ятирічного експортно-імпортного плану, мав зрости з 118 млн. крб. у 1925/26 р. до 294 млн. крб. у 1929/30 р. [6, с.84], означало колосальне навантаження на сільськогосподарську галузь. Високі заготівельні ціни, діяльність на внутрішньому ринку України союзних та республіканських експортно-заготівельних організацій, диспропорції цін внутрішнього і зовнішнього ринків, нетотожність якості української та західної продукції, її тарово-рекламного оформлення не могли компенсувати незамерзаючих південних портів, оскільки вивіз залежав від реальних економічно-господарських можливостей аграрного сектору України, від митних тарифів, які встановлювали союзні відомства, від морського торгового флоту, зосередженого в адміністративно-функціональних рамках «Совторгфлоту», від фрахтування його та іноземних суден. Зовнішня торгівля України відбувалася через Торгпредства СРСР та систему Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, які регулювали український експорт, встановлюючи його квоти шляхом ліцензування вивозу та ввозу товарів, формуючи експортний

фонд. Будучи повноправними «господарями», вони вибудовували баланс зовнішнього товарообігу України, орієнтований на домінантне становище імпорту: у 1926/26 р. він становив 42%, а в 1929/30 р. мав скласти 62,5% загальної суми обігу, тобто мав зрости на 20% [6,84].

Південні порти України приймали іноземні кораблі, які заходили до них з пасажирами та вантажем. Так протягом 1921 р. до Одеси прибуло 53, до Миколаєва – 3, до Севастополя – 136, до Ялти – 54, Феодосії – 60, Маріуполя – 1 судно, а загалом з 307 мореходних одиниць [23, с. 28]. Їхня тонажність та кількість свідчили про початок морської торгівлі, про перші партії «заморських» товарів, які прибували в Україну, а в протилежному напрямку завантажувалися залізною чи марганцевою рудами, сировиною, хлібними культурами.

19 квітня 1922 р. на засіданні Української Економічної Народи при РНК УСРР відбулася передача південних портів в адміністративно-організаційне підпорядкування УповНаркомзовнішторгу (УпНКЗТ) [24, арк. 1]. Уряд УСРР мав звертатися до уповноваженого з проханням про перевезення того чи іншого товару за кордон. Проходження українського експорту відбувалося через чотири зовнішні митниці (Одеську, Кривинську (на кордоні з Польщею), Миколаївську та Маріупольську) та внутрішню Харківську. На початку 20-х рр. XX ст., якщо взяти за 100% весь експорт, через митниці було спрямовано до Німеччини 56,9%, до Туреччини – 24%, до Польщі – 10,7%, до Італії – 8,3%, до Латвії – 0,1% загального вивозу українських товарів [24, арк. 46]. До Німеччини надходила переважно руда, сталевий брухт, в Італію – сульфат амонію. Від митних тарифів та вартості фрахту залежала ефективність експорту. Порти (Одеський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський), за підрахунками тодішніх фахівців, виявилися рентабельними підприємствами, тобто вони існували коштом фрахту та надання інших транспортних послуг. До 1922 р. південні порти відставали за показниками вантажних перевезень порівняно з Балтикою: у 1921 р. через порти Балтійського моря було вивезено 26,3 млн., а через азовсько-чорноморські – 6,5 млн. пудів вантажів, протягом 1922 р. відповідно 75,2 та 44,4 млн. пудів, за 9 місяців 1923 р. – 44 млн. через Балтику, 70 млн. пудів через південні порти [25]. Географічне становище України дозволяло їй максимально корисно поєднувати морський та залізничний види транспорту для здійснення зовнішньої торгівлі. Три радянських пароплави «Ленин», «Чичерин», «Тобольск» забезпечували товарний зв'язок України з близькосхідними ринками.

Питома вага українського товарообігу з європейськими країнами була доволі істотною. Так з Чехословаччиною вона становила 75%, з Австрією – більше половини, з Польщею – майже половину, з Італією – п'яту частину взаємного експорту [26, арк. 55]. До Англії було спрямовано протягом першої половини 1925 р. 39% обсягу радянського експорту [26, арк. 120].

Українським промисловим експортом займалися союзні трести («Донвугілля», «Південсталь», Південрудтрест та інші), НКЗТ СРСР, українські республіканські трести через Торгпредства СРСР, Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі (Вакот), Українська державна контора з експорту та імпорту (Держторг УСРР, Укрдержторг).

Звіти Укрдержторгу та його документи і матеріали є цінним джерелом для з'ясування обсягу та географії зовнішньоторгового обороту України. Частка експорту Укрдержторгу до західних і східних країн вирізнялася відсотковими пропорціями, зумовленими різними причинами, навіть політичними обставинами. Наприклад, експорт Укрдержторгу розподілявся у такий спосіб: у 1925/26 р. на Англію припадало 36% його вартості, у 1926/27 р. – 17,4%, у 1927/28 р. – 10,3% товарообігу з нею; з Німеччиною річна динаміка мала цілком позитивну для обох країн тенденцію зростання – від 10,7% у 1925/26 р., 16,6% – у 1926/27 р. до 31,4% у 1927/28 р. [27, арк. 136] Україна в особі Укрдержторгу втратила значну частину англійського ринку, особливо сільськогосподарського, через загострення радянсько-англійських політичних відносин у 1926 р., до яких українська сторона не була причетна. Це стосується також торгівлі України з Францією. Якщо у 1925/26 р. Укрдержторг спрямовував до Франції 6,1% експорту, то наступного господарського року – майже 22%, але через конфлікти довкола відкликання радянського дипломата Х.Г. Раковського з цієї країни, вивіз України у 1927/28 р. становив лише 5,6% [27, арк. 136]. Протягом трьох років збільшився експорт Укрдержторгу до Австрії (з 3% до 8%), до Польщі (з 2,8% до 11%), до Туреччини (з 4,8% до 9,4%), до Греції (з 0,2% до 2,4%), але зменшився до Латвії (з 11,3% до 1,2%), тому що вона перестала бути важливим транзитером українських товарів, якою була протягом першої половини 1920-х рр. Загалом номенклатура експортних товарів Укрдержторгу постійно збільшувалася. У 1922/23 р. вона мала 23 назви товарів, у 1924/25 р. – 43, у 1926/27 р. – 91, у 1928/29 – 139 назв, а експортна новизна становила наприкінці 1920-х рр. майже третину реалізованих за кордоном товарів. До

них належали різні металовироби, бензол, смоли, кам'яне вугілля, динаміт, сульфат амонію, сольвент нафти, продукція харчосмакової переробної промисловості. Стара номенклатура експорту, яка мала сталих споживачів, посідала у 1925/26 р. близько 12 млн., у 1927/28 р. – 16 млн. крб., а загалом нехлібний експорт збільшився з 52 млн. крб. у 1926/27 р. до 70 млн. крб. у 1927/28 р. [27, арк. 45]. Відомча статистика ВРНГ УСРР про експорт Укрдержторгу свідчить про його вагоме місце в зовнішній торгівлі, хоча у 1925/26 р. від цієї державної контори вилучили низку потужних експортерів, особливо серед кооперативних установ. Промисловий експорт Укрдержторгу становив у 1926/27 р. 24,4%, у 1927/28 р. – 28,3% загальноукраїнського вивозу, тобто майже третину, а в його власному зовнішньоторговельному балансі промислові товари складали у 1926/27 р. більше половини. Укрдержторг мав у жовтні 1928 р. 1,4 млн. крб. іноземного кредиту, що становило 14,1% суми її власного капіталу [27, арк. 136], а загалом експортні операції цієї державної контори мали комісійний характер, тобто залежали від обсягів реалізації, а не оптового разового збуту, тому були дуже витратними, але вони стосувалися її внутрішніх справ.

Українським промисловим експортом, крім вище згаданих суб'єктів зовнішньої торгівлі, займалася Українська контора акціонерного товариства «Промекспорт», центральне правління якого перебувало в Москві. Основна функція цієї контори полягала в експорті промислових товарів на комісійних засадах, а також вивіз власних товарів з високою ліквідністю. Центральні трести також мали власні представництва за кордоном. Наприклад, в Німеччині діяло представництво Південнорудного тресту (ПРТ). Експорт залізної та марганцевої українських руд не визначав погоди на зовнішньому ринку, але їх металургійна і сировинна цінність для економіки України засвідчували факт вивозу «другого» хліба країни. Це була своєрідна важка артилерія українського експорту, тому що відвантажувалася стратегічна сировина, яка не вирощувалася, а мала незворотню тенденцію. Відновлення їх вивозу, перерваного війною 1914 – 1918 рр., розпочалося у травні 1921 р., коли пароходом «Мед-оф-Делос» до Англії було відправлено пробну партію марганцевої руди вагою 2844 тони [28, арк. 12], а експортером виявився УпНКЗТ. Протягом 1922 – 1924 рр. при ньому діяло спеціалізоване товариство «Експортруда», а постачальником був ПРТ. Товариство збувало промислову сировину через Тогпредства СРСР в Берліні, Римі, Лондоні, а з травня 1925 р. технічні та комерційні справи перейшли до ПРТ, що мав власне представництво в Німеччині. Трест «Південсталь» відвантажив для Східно-Китайської залізниці 2,2 млн. пудів сталевих рейок на суму 2,2 млн. крб., що загалом дорівнювало експортній виручці ПРТ за експортні операції з рудою у 1923/24 р. Обсяги експорту руди, незважаючи на його збитковість (32 крб. на тонні), зростали. Так у 1924/25 р. вивезли 8,8 млн. залізної та 5,6 млн. пудів марганцевої руди, а наступного року – відповідно 15 млн. залізної та 19,2 млн. пудів марганцевої руди [29, арк. 150]. За квітень 1926 р. промисловий експорт сягнув 1,3 млн. крб., з них продукція ПРТ становила половину. Через Миколаївський порт вивезли 108 тис., через Здолбуново – 116 тис. англійських тонн залізної руди, марганцевої – 106 тис. тонн через Миколаїв і 11 тис. тонн залізницею через Здолбунов [29, арк. 38].

Споживачами криворізької залізної та нікопольської марганцевої руд були провідні промислові підприємства європейських країн. Першу значущу угоду було укладено 14 січня 1925 р. між ПРТ та акціонерним товариством «Равок і Грюнфельд» на поставку 100 тис. тонн залізної та 250 тис. марганцевої руди, а другу – 22 лютого 1925 р. на 400 тис. марганцевої та 750 тис. тонн залізної руди терміном до 1 жовтня 1927 р. [28, арк. 11] Архівні документи свідчать, що протягом 1921 – 1928 рр. з України було вивезено 592515 тонн марганцевої руди першого сорту на 3,1 млн. ф. стерлінгів, другого сорту лише протягом 1924 – 1927 рр. 240483 тонн на 381706 ф. стерлінгів, а залізної руди – 1,2 млн. тонн загальною сумою 1,3 млн. ф.стерлінгів [28, арк. 13]. Їх споживачами були 90 заводів у країнах Європи, а загалом вдалося укласти 18 договорів на поставку цієї стратегічної сировини, серед яких чотири – з концерном «Ф.Крупп», два – з «Берн-Зондгаймер», один – з «Карло Россі», три – з «Фінанціарія Індустріале», по одному – з «В.Мюллер і К-о», «Бредт і К-о», «Востваг», чотири – з «Равак і Грюнфельд». Загалом протягом перших чотирьох років, тобто від січня 1925 р., 75% вивозу українських руд припадало на підприємства Німеччини та Італії, а решта розподілялася серед промислових споживачів Польщі, Чехословаччини, Голландії, Бельгії, Люксембурга у вигляді пробних партій. Основними імпортерами української залізної руди протягом 1921 – 1928 рр. були наступні країни: Польща – 612858, Чехословаччина – 254865, Німеччина – 210928, Італія – 83326, Англія – 22821 тонна, а решта країн – не більше 10 тис. тонн [28, арк. 14].

Марганцева руда також користувалася попитом на європейських ринках. Середньорічний вивіз руди першого сорту розподілявся так: у 1920/21 р. – 2844, у 1921/22 р. – 24254, у 1923/24 р. – 16006, у 1924/25 р. – 108949, у 1925/26 р. – 119845, у 1926/27 р. – 126523, у 1927/28 р. – 146984 тонни, а загальний вивіз за 8 років становив 844403 тонни, з них до Німеччини – 30,1%, до Люксембурга – 20,6%, до Польщі – 15,6%, до Франції – 15,5%, до Італії – 11,5%, тобто разом ці країни споживали близько 94% марганцевої руди з України, а 6,4% – решта країн [28, арк. 21]. Відбулося завоювання зовнішнього ринку. Наприклад, марганцева нікопольська руда становила у 1926 – 1927 рр. 26% німецького імпорту цієї корисної копалини, у Франції – 10%, для Бельгії та Люксембурга – 16%, в Італії – 28,4%, для Польщі – 48%.

Доставка залізної та марганцевої руд відбувалася морем та залізницею. За 8 років від причалів Миколаївського порту курсували 48 пароплавів («Виржиния», «Евандрос», «Матрона», «Камбанис», «Бельмор», «Мария», «Мак-Алум», «Симерс», «Титус», «Атлантис» та ін.), які перевезли 226223 тонни залізної та 638616 тонн марганцевої руди до Амстердама, Антверпена, Гамбурга, Глазго, Генуї, Роттердама, Штеттіна. Залізницею було вивезено 81,2% тоннажу залізної та 24,3% марганцевої руди. Польща отримувала залізницею близько 63% українського експорту цієї сировини [28, арк. 14]. Основним споживачем української марганцевої руди в Європі були концерн «Арбед» в Люксембурзі, «Сосьєте – де-Манганез» у Франції, акціонерне товариство «Фрідріхсхютте» в Польщі, «Ф.Крупп» і «Доннерсмаркхютте» в Німеччині, «Ільва» в Італії, які поглинали 76% марганцевого експорту з України, а на частку 60 інших заводів («Тасара і Гальтароза» в Італії, «Гомекура» у Франції, «Кенігсхютте» і «Фальвахютте» в Польщі та ін.), які також виявляли попит на руду, припадало 24% вивозу. У 1927/28 р. представництво ПРТ в Німеччині реалізувало в Європі залізної руди на 2,8 млн., а марганцевої – на 6,7 млн. крб. [28, арк. 127-131] Підсумовуючи 16 листопада 1927 р. результати українського експорту за 1926/27 р., П.І. Коломойцев підкреслив значну збитковість промекспорту, виділивши друге місце для продукції гірничої промисловості (залізна і марганцева руди, вугілля, антрацит, сіль, каолін), які становили 12,7 млн. крб. [30]

Наприкінці 1920-х рр. експорт руди з України, незважаючи на його загальну збитковість, продовжувався. Так за березень 1929 р. вдалося отримати від її продажу 103562 ф. стерлінгів, що становило 978661 крб., з них в Україну переказали 66510 ф. стерлінгів, тобто 628528 крб., а за травень виручка становила 110645 ф. стерлінгів [31, арк. 9]. Привертає увагу, крім валютних надходжень, фізичний тоннаж вивозу української руди за кордон, а також її розподіл між зарубіжними споживачами, тобто імпортерами. У 1928/29 р., судячи зі звіту правління союзного об'єднання «Сталь», було вивезено 548357 тонн, у 1929/30 р. – 429565 тонн залізної руди, з яких Польща спожила по роках відповідно 42% та 29%, Чехословаччина – 42% та 50%, Італія – 0,8% та 1,5%, США у 1929/30 р. – 7,5% [28, арк. 180]. Економічна криза вплинула на традиційних споживачів української руди, тому відбулася певна ротація, внаслідок якої основними її імпортерами наприкінці 20-х рр. ХХ ст. стали Польща та Німеччина. У 1929/30 р. було продано 726596 тонн на суму 745194 ф. стерлінгів. В умовах кризи американські заводи покривали за рахунок української марганцевої руди 45-50% власної потреби, в Німеччині – 60%, в Люксембурзі – 80-90%, в Італії – 90-100%, в Польщі – 75-80%, в Бельгії – 25%, у Франції – 20%. Вони споживали нікопольську марганцеву руду, вивіз якої становив у 1929/30 р. понад 1 млн. тонн на загальну суму 2,3 млн. ф. стерлінгів [28, арк. 191]. Валова продукція залізничної промисловості в УСРР, за даними ЦСУ СРСР, становила у 1925/26 р. 12,7 млн., у 1926/27 р. – 19,1 млн., у 1927/28 р. – 27 млн. крб. [13, с. 264]. Експортний план залізної та марганцевої руд у 1929/30 р. був розрахований на отримання 31 млн. крб. (це 3,1 млн. ф. стерлінгів), тобто покривав загальну вартість валової продукції залізничної промисловості УСРР попереднього року, а вдалося експортувати на суму 26,3 млн. крб. [28, арк. 180], що збіглося з її валовою продукцією.

Виробництво чавуну, сталі, прокату, яке щороку зростало в Україні, спрямовувалося переважно на забезпечення внутрішніх потреб, тому не належало до основної номенклатури зовнішньої торгівлі. Якщо південна металургія дала у 1921/22 р. 78300 тонн чавуну, то у 1925/26 р. – 1,5 млн. тонн, а у 1927/28 р. – 2,3 млн. тонн, а його товарна частина становила у 1923/24 р. 63 млн. крб., у 1926/27 р. – 270,1 млн. крб. [32]. Сталі виплавляли у 1923/24 р. 389,3 тис. тонн, у 1924/25 р. – 857 тонн, але реалізація продукції важкої промисловості була незначною – 427156 тис. крб. протягом 1923-1924 рр. [33]. Вона мала внутрішнього споживача, а західноєвропейські ринки були достатньо конкурентними і забезпеченими власною металургійною продукцією. Західна та Центрально-Східна Європа виявляла інтерес до

промислової сировини, а не до готової продукції важкої промисловості СРСР. Соціалістична промисловість не мала належного обладнання для виготовлення якісної продукції металообробної індустрії, яку можна було виставляти для експорту.

Для промисловості європейських країн, яка відбудовувалася та переоснащувалася після війни, важливо було мати дешеву сировину, енергетичне паливо для металургії. Такими виявилися українське вугілля та антрацит. Видобуток вугілля на Донбасі, зважаючи на скорочення кількості шахт протягом 1921 – 1927 рр. з 954 до 480, загалом зростає: у 1921/22 р. він становив 7,2, у 1922/23 р. – 8,1, у 1923/24 р. – 12,2, у 1924/25 – 12,5, у 1925/26 р. – 19,6, у 1926/27 р. – 24,5 млн. тонн, досягнувши майже рівня довоєнного видобутку – 25,3 млн. тонн при діючих тоді 1300 шахтах [13, с. 138]. За підрахунками С. Мінаєва, видобуток вугілля становив в Україні у 1925/26 р. 17,8 млн. тонн, у 1926/27 р. – 22,2 млн. тонн, а залізної руди зріс з 2,3 млн. у 1925/26 р. до 3,5 млн. тонн у 1926/27 р., марганцевої – відповідно 469 тис. тонн кожного року [34]. Отже, судячи з їх видобутку, товарна експортна частина залізної руди становила близько третини, а марганцева вивозилася повністю, навіть доводилося довозити її з інших регіонів СРСР.

Відвантаження українського вугілля до європейських країн розпочалося пробними партіями у 1921 – 1922 р., але в мізерних порціях, тобто одночасно із вивозом руд. Організований експорт припадає на середину 20-х рр. XX ст. До війни вивозили 194 тис. тонн, а в 1924/25 р. відправили 224 тис. тонн разом з антрацитом [29, арк. 149], з них радянськими та іноземними пароплавами 83654 тонни вугілля та 21335 тонн антрациту, що дало 1,3 млн. крб. реалізації [31, арк. 225]. Експортний план 1925/26 р. збільшили до 200 тис. тонн вугілля та 300 тис. тонн антрациту, сподіваючись отримати відповідно 1,8 млн. крб. за збут вугілля та 4,2 млн. крб. – за збут антрациту. Дві третини вугілля мали вивезти до Італії та країн Близького Сходу, антрацит розподілявся так: в Італію – 65 тис., у Францію – 225 тис., до Близького Сходу – 10 тис. тонн [29, арк. 149]. Між прогнозами та реальним станом речей була чимала дистанція. У 1923/24 р. вивезли 12856, у 1924/25 р. – 169804, у 1925/26 р. – 104371 тонну вугілля, тобто половину запланованого, а експорт антрациту у 1924/25 р. становив 59727, у 1925/26 р. – 138181 тонна [31, арк. 225]. Основними імпортерами українського вугілля та антрациту були Італія, країни Близького Сходу, частково Польща, Австрія та Франція (лише антрациту).

Енергетична сировина виявилася дуже збитковою – втрачалось близько 2 крб. на тонну антрациту та 5 крб. на тонну вугілля, що було викликано високою собівартістю його видобутку, фрахт транспорту, митні збори. Тому Центральна нарада із сприяння експорту, яка відбулася під головуванням В.Я. Чубаря 20 лютого 1928 р., фактично призупинила відвантаження вугілля до з'ясування трестом «Донвугілля» його попиту на близькосхідних ринках [35, арк. 55]. Значна частина вугілля була відправлена до радянських республік. Пробні партії вугілля та антрациту були відправлені в Австралію та Аргентину. Річні звіти тресту «Донвугілля» кінця 1920-х рр. свідчать про форсування обсягів вивозу вугілля та антрациту, видобуток яких збільшився. Ні репресивно-судовий процес «Шахтинської справи», ні початок епохи соціалістичних змагань, започаткованих саме наприкінці 1920-х рр., не мали впливу на активізацію експорту донецького палива, а швидше поглиблення світової кризи. Європейські промислові кола створювали концерни, синдикати, які виявляли економічний інтерес до дешевого українського палива. Економічне відродження Німеччини, яке спостерігалось наприкінці 20-х рр. XX ст., не звільняло її від турбот, пов'язаних з виплатою щороку 2,5 млрд. марок репарацій, тому експорт країни за вартісними показниками у десятки разів перевищував імпорт [36]. Серед пріоритетних галузей промисловості була видобувна, особливо вугільна та залізородна, відтак Німеччина, яка належала до країн-імпортерів української промислової продукції, не споживала донецького вугілля наприкінці 1920-х рр. Із 475454 тонн, експортованих Україною протягом 1928/29 р., припало: на Італію – 130470, Грецію – 133772, Туреччину – 98095, Єгипет – 37809, а решта країни (Угорщина, Аргентина, Естонія, Литва, Персія, Польща) спожили 110 тис. тонн українського вугілля. Географія експорту українського антрациту була ширшою порівняно з вугіллям: серед імпортерів – Франція (74139 тонн), Північна Америка (78368 тонн), Канада (95203 тонни), Швеція та Фінляндія (разом 3868 тонн), але лідером залишалася Італія – 102062 тонни [28, арк. 191]. Західні країни, стимульовані кризою та внутрішніми потребами, торгували з радянською країною, забуваючи про політичні розбіжності, тому що тонна вугілля коштувала 18 крб., а тонна антрациту – 22 крб. Як уже зазначалось, їх експорт був надто збитковим для України, становивши половину реалізованої суми.

Номенклатура товарів промислового експорту України не обмежувалася лише залізною та марганцевою рудами, вугіллям чи антрацитом, хоча вони разом істотно впливали на загальну суму зовнішнього товарообігу. Україна була представлена товарами хімічної, текстильної, харчо-смакової, лісопереробної, фарфоро-фаянсової промисловості, тобто кожна галузь брала участь в зовнішній торгівлі, але нерівнозначно, вирізняючись виробничими можливостями та попитом на Заході.

Український промисловий експорт, крім придбання валюти та реклами продукції соціалістичної країни, створював умови для галузевого відродження. Структурно експорт промислових товарів України залежав від гірничо-видобувної галузі, яка становила половину його вартості навесні 1926 р., а продукція хімічної – лише 12,5%, металообробної тресту «Південсталь» – 5,7% до загалу, а в червні того ж року тенденція не змінилася, оскільки домінантними залишалися експортовані руди, а хімпромисловість становила 10,2% загальної суми вивозу [29, арк. 355]. Південний хімічний трест «Хімвугілля», який зобов'язали у липні 1928 р. експортувати продукцію на 1 млн. крб. (хлорне вапно, нашатирний спирт, фенол, саліцилова кислота, смоли для лаків), спромігся вивезти лише на 321 тис. крб. [31, арк. 19]. Ця продукція потрапила переважно на ринки Франції, Англії, Італії, Бельгії. Союзний синдикат «Коксбензол» вивіз навесні 1929 р. до Франції, Бельгії та Туреччини власної переробної продукції на суму близько 2 млн. крб. [31, арк. 39-40]. Експортна продукція «Укртекстильтресту» становила у жовтні 1928 р. 70 тис. крб., а «Кустарпрому» (художня вишивка, килими, полотно, стільці віденські, керамічні вироби, тара тощо) – 1,5 млн. крб. [31, арк. 12]. Кожна галузь промисловості виконувала власний експортний план, доведений за принципом продрозкладки центральними установами, виконання якого супроводжувалося значним збитками, тому що виконавці прагнули дати вал, не вивчаючи належно попиту світового ринку. Промисловий експорт був сировинним, хоча вивозили і продукцію переробної промисловості, але вона посідала незначний відсоток у вартісній частині вивозу.

Проаналізувавши архівні документи, статистичні джерела, які стосувалися промислового експорту України, слід визнати його динамічний розвиток в ціновому та тоннажному вимірах, фактичне представництво української промисловості на європейських ринках. Вартісний показник промислового експорту посідав другу сходинку (після сільськогосподарського) в зовнішньому товарообігу України. Структурно він був представлений промисловою сировиною (руди, паливо), меншою мірою готовою продукцією. Починаючи з 1924 р., імпорт переважав експорт, а виручені кошти спрямовувалися на придбання іноземного обладнання. Промисловий експорт, крім функції накопичення валюти, виконував важливе пропагандистське завдання, представляючи українську промисловість у світі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литература о Востоке. Сборник статей, посвященных Украинско-Восточной Торговой Палате с приложением стенографического отчета об открытии Палаты / Под общ. ред. А.И.Золотарева. – Харьков, 1926. – 60 с.
2. СССР на английском рынке. Выпуск первый / Под общ. ред. А.А.Санталова. – Лондон: Изд-во «Иностранное обозрение торговли и техники», 1926. – 656 с.
3. Попов О. Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту) / О.Попов. – Харків: «Радянський селянин», 1927. – 253 с.; Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Харків: Господарство України, 1928. – 128 с.
4. Жирмунский М. Хлебный экспорт СССР и условия мирового хлебоснабжения в разрезе перспективного плана // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 45–53.
5. Огановский Н. Проблема развития зернового хозяйства // Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 37–44.
6. Новская Е. Частные балансы // Хозяйство Украины. – 1927. – №7 – 9. – С. 82 – 100.
7. Демченко М. Наши задачи во внешней торговле // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 5 – 11.
8. Айнгорн М. Лес как проблема украинского экспорта // Хозяйство Украины. – 1925. – №1 – 2. – С. 158 – 165.
9. Кактыня А. Развитие внутреннего и внешнего товарооборота СССР // Плановое хозяйство. – 1925. – №11. – С. 56–63.
10. Хейфец Л. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 78 – 85.
11. Виноградовский Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность // Плановое хозяйство. – 1927. – №12. – С. 34 – 46.

-
12. Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917-1923 pp.) / Відповід. ред. акад. АН УРСР В.М.Корецький; Упоряд.: К.С.Забігайло, М.К.Михайловський, І.С.Хміль. – К.: Наукова думка, 1966. – 666 с.
 13. Индустриализация СССР. 1926 – 1928 гг. Документы и материалы / М.П.Ким (главный редактор); отв. ред. А.А.Воронецкая / Состав. З.К.Звездин (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – 533 с.
 14. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918 – 1933 pp. / Кривець Н.В. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 322 с.
 15. Журавлев С.В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. по спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / С.В.Журавлев. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 40 с.
 16. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы нэпа. 1921 – 1929. / Лютов Л.Н. – Саратов, 1996. – 320 с.
 17. З поля економіки та сільського господарства // Сільський Господар. – 1922. – №3 – 4. – С. 97 – 98.
 18. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 83.
 19. Статистический Бюллетень №19. – Х.: ЦСУ УССР, 1922.
 20. Основные показатели конъюнктуры народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2.
 21. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2–3.
 22. Коломойцев П.И. На путях к общественной торговле // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 15–26.
 23. Статистический Бюллетень №11. – Х., 1922.
 24. ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 212.
 25. Проф. Клопотов К. О роли торговых портов Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2. – С. 32 – 45.
 26. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 4. – Спр. 186.
 27. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 919.
 28. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 927.
 29. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 1258.
 30. Украинский экспорт в 1926/27 г. (Беседа с зам. наркомторгом П.И.Коломойцевым) // Украинский экономист. – 1927. – 16 ноября.
 31. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920.
 32. Бурштейн Е. Южная металлургия к 10-й годовщине Октябрьской революции // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 124–127.
 33. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2 – 3. – С. 40–41.
 34. Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926-27 г. // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 15 – 33.
 35. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920
 36. Весов Я. Экономическое возрождение Германии // Хозяйство Украины. – 1928. – №2. – С. 153–166.

Даниленко А.В. УССР ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ С ЕВРОПЕЙСКИМИ СТРАНАМИ (20-Е ГГ. XX В.)

Статья посвящена особенностям экспорта промышленной продукции УССР в европейские страны в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: промышленность, промышленное сырьё, внешняя торговля, экспорт, УССР.

Danylenko O.V. USSR IN FOREIGN TRADE WITH EUROPEAN COUNTRIES (20-YY XX CENTURY)

The article describes peculiarities of trade of industrial production of USSR to European countries in 20-yy XX century.

Key words: industry, industrial raw material, foreign trade, export, USSR.

МІСЦЕВІ ОРГАНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ (ПЕРША ПОЛОВИНА 20-Х РОКІВ ХХ СТ.)

У статті висвітлено процес становлення й розвитку місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20-х років ХХ ст. Проаналізовано вплив більшовиків на якісний склад рад та їхню діяльність в умовах переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Ключові слова: ради, більшовики, Поділля, вибори, бюрократизм, тоталітаризм.

В умовах політичної й економічної реформ, які відбуваються в Україні, зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях її історії, об'єктивному аналізу механізмів формування і функціонування органів влади. Процеси демократизації, зокрема, потребують всебічної оцінки суті значення місцевих рад, організаційних форм їх діяльності, причин нереалізованих можливостей.

Оцінюючи результати суспільного розвитку в умовах тоталітаризму, слід підкреслити, що монополія однієї партії, командно-адміністративна система, панування беззаконня призвели до серйозних стратегічних прорахунків, деформацій і перероджень в суспільстві. Тому тільки реальна оцінка історичних процесів і уявлень може забезпечити об'єктивне переосмислення історії місцевих рад.

Звернення до досвіду організації органів влади на місцях на початку 20-х років минулого століття продиктоване не тільки і не стільки зацікавленістю до минулого. Воно життєво необхідне для сьогоденної діяльності місцевих рад, яку б форму вони не обрали у майбутньому. Правдиве розкриття ролі місцевих органів влади, становлення і діяльності їх структур у 20-і роки, аналіз помилок і деформацій є необхідною умовою вирішення ключових проблем, які виникають на сучасному етапі розвитку української держави. Сказане значною мірою зумовлює актуальність і практичне значення даної теми дослідження.

Питанням радянського будівництва в початковий період нової економічної політики присвячено чимало наукових праць [1]. Для переважної більшості праць, які вийшли до 80-х років ХХ століття характерним було однозначне вивчення соціально-політичної проблематики. У публікаціях недостатньо використовувалися архівні матеріали, зображення радянської дійсності ілюструвалося нескінченною безліччю цитат, нечисленними й односпрямованими прикладами. У цілому для даної літератури характерні концептуальні підходи, які склалися в історичній науці під впливом авторитарно-бюрократичної системи.

Окремо варто виділити дослідження останніх років. Їх автори підходять до проблем історії України, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема, історія Української радянської республіки 20-х років оцінюється з погляду нереалізованих можливостей періоду 1917–1920 років. З огляду на це, с. В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал, Г.В. Касьянов у своїх працях характеризують радянську систему органів влади в Україні як чужорідну, насаджену більшовиками. У процесі її формування відбувалося утвердження тоталітарного режиму, яке супроводжувалося втратою навіть зовнішніх ознак самостійної республіки [2].

Фактично не дослідженим залишається питання організації і діяльності місцевих органів радянської влади в період переходу від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики в регіональному розрізі, зокрема, на Поділлі – важливому аграрному регіоні України.

На початку 1921 року політика «воєнного комунізму» виявилася непридатною. Свідченням цьому було розгортання масового селянського руху, страйкова боротьба робітників, хвилювання в армії [3, с. 67 – 72].

Політичну систему, яка склалася в роки «воєнного комунізму», критикували лідери небільшовицьких партій і організацій. Більшовиків звинувачували в узурпації влади, дискримінації демократії, згортанні діяльності місцевих рад.

Відомо, що у 1921–1922 роках в ряді районів України, в т.ч. на Поділлі, місцеві ради підмінялися тимчасовими надзвичайними органами влади – ревкома. До цього слід додати свавілля надзвичайних комісій (НК), комнезамів, продзагонів. За цих умов ради втрачали значення як органи народної влади.

Не обійшло рад і таке лихо, як бюрократизм, який щедро проростав на ґрунті диктатури пролетаріату. Високі темпи націоналізації промисловості, одержавлення різноманітних сфер економічного життя, надмірна централізація в управлінні призводили до надмірного роздування державного апарату. Загальна культурна відсталість широких народних мас не дозволяла їм взяти на себе складні функції державного управління і висунути із свого середовища достатню кількість організаторів і керівників. Рівень політичної культури трудящих мас не дозволяв їм впоратися з величезним обсягом владних і управлінських функцій і замінити «зруйнований» державний апарат новим. До цього додалися еволюція рад з багатопартійних в однопартійні, монопольне становище більшовицької партії в радах. Все це в умовах руйнації і голоду призвело до згасання політичного життя всередині Рад, до падіння їхнього авторитету як органів влади, до згортання самоуправлінських засад у їхній діяльності, до зростання ролі чиновницького апарату.

Ставши монопольно правлячою у державі, більшовицька партія інтенсивно підпорядковувала державні структури партійним. Партійні органи все активніше і частіше стали підміняти радянські органи. Ради перетворилися в додаток партії. Їх авторитет у масах падав, наростало невдоволення політикою правлячої партії і навіть терор проти її представників. Не випадково серед робітників, селян поширювалися вимоги «вільних рад», або «рад без комуністів» [4, с. 14, 18, 30]. Гостра політична криза радянської системи після приходу більшовиків до влади стала реальністю.

Рятуючи становище, керівництво правлячої партії змушене було йти на компроміс, а саме: взяло курс на розвиток багатокладної економіки (НЕП), деяке задоволення господарських інтересів селянства, однак без значних поступок в політичній сфері, боячись, що останні будуть згубними для диктатури пролетаріату.

Окрім того, перехід до мирного життя вимагав скасування надзвичайних, воєнізованих органів влади. В цих умовах партія висунула завдання «пожвавлення» діяльності рад. Більшовицьке керівництво вважало, що в нових умовах першочерговим завданням має стати підвищення рівня організаційно-політичної та ідейно-виховної діяльності рад. Для цього, на його думку, необхідно було посилити партійне керівництво радами, поліпшити організаційні форми їх роботи на основі дальшого розвитку «соціалістичної» демократії, зміцнити апарат рад представниками трудящих, насамперед робітниками. Для проведення цієї роботи на Поділлі були відряджені досвідчені партійні та радянські працівники: І.Ю. Кулик, П.І. Буценко, О.Ф. Раценко та інші. Повітові радянські установи очолили активні організатори більшовицького підпілля на Поділлі: М.М. Кушелев, Л.П. Панасик, Л.Г. Українчук. У 1921–1922 роках Поділля відвідав голова ЦВК М.І. Калінін, голова ВУЦВК Г.І. Петровський, заступник голови РНК України М.В. Фрунзе, секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський [5, с. 1 – 3]. Розгорталося шефство робітничих колективів над селами.

Значна увага приділялася проведенню виборчих кампаній, під час яких до управління державними органами приходили віддані радянській владі представники робітничого класу і селянства. «Пожвавлювати ради, – зазначав В.І. Ленін, – залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних – ось це абсолютно правильно. Ось де роботи безліч. Непочатий край роботи» [6, с. 75].

З метою очищення рад від «класово-ворожих елементів» та забезпечення партійного проводу в місцевих органах влади у 1921 році ВУЦВК прийняв постанову про регулярні перевибори рад і скликання в установлені строки їх з'їздів. Передбачалося регулярне проведення засідань виконкомів на підприємствах для ознайомлення робітничих мас з роботою рад, а також для врахування думки трудящих у вирішенні питань соціального і господарського життя [7, с. 32]. Під час виборів партійні організації робили все від них залежне, щоб в сільські ради і волосні виконкоми потрапили лише особи, яким «дорогі завоювання революції й інтереси трудящих», щоб у них не було місця куркулям, спекулянтам, монахам і служителям церкви, колишнім поліцаєм, жандармам, петлюрівцям, військовослужбовцям денікінської, колчаківської і врангелівської армій, бандитам, дезертирам з Червоної Армії [8, с. 78-79].

Партійні організації Поділля ревно реалізовували вказівку комуністичної партії щодо зміцнення пролетарського і бідняцького ядра місцевих рад. Під час виборчої кампанії 1923 року кількість позбавлених виборчих прав у губернії становила 53.634 особи, або 4,1 % виборців. У Вінницькій окрузі було позбавлено права голосу 9.634 особи (3,8%), Гайсинській – 6.311 (3,3 %), Кам'янець-Подільській – 10.424 (4,5 %), Могилів-Подільській – 8.006 (6,5%), Проскурівській – 13.216 (5,5 %), Тульчинській – 1.950 (3,07 %) [9, с. 36].

Під час виборів до місцевих рад у Подільській губернії в 1924 році було позбавлено виборчих прав 50.969 осіб, в т.ч. по Вінницькій окрузі – 9.791, Гайсинській – 7.340, Кам'янець-Подільській – 11.596, Могилів-Подільській – 8.006, Проскурівській – 12.881, Тульчинській – 9.471 [9, с. 35a].

Активність виборців залишалася низькою. В округах Поділля у виборах 1923 року брало участь 37% від загальної кількості виборців, а в 1924 році – 55 % [10, с. 218]. У багатьох місцевостях населення негативно ставилося до кандидатів від комуністичної партії. Як свідчать звіти Подільського губвиконкому, під час виборчих кампаній 1923 і 1924 років у низці випадків висувалася вимога таємного голосування, селяни відмовлялися голосувати списками, пропонували своїх кандидатів до місцевих рад. Це викликало недовір'я більшовиків до сільських рад, які приховували в собі потенційну небезпеку «приходу до влади дрібної буржуазії», до якої передусім зараховували селян.

Життя вимагало розширення прав сільських рад. II сесія ВУЦВК в жовтні 1925 року затвердила нове Положення про сільські ради, яке розширювало їх господарські й адміністративні функції. Проте сільські ради залишилися придатками до партійних органів.

Водночас було взято курс на укрупнення рад. У 1922 році в Україні розпочалася адміністративно-територіальна реформа. Її правові засади були визначені постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про упорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР». Одеська і Миколаївська губернії були об'єднані в одну – Одеську, Запорізька губернія була приєднана до Катеринославської. Кременчуцьку губернію розформували. Кількість губерній в Україні зменшилася з 12 до 9. 12 квітня 1923 року ВУЦВК ухвалив постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», якою поділив республіку на округи і райони.

На території Подільської губернії замість 12 повітів було сформовано 6 округів і замість 145 волостей – 90 районів. Одночасно була зменшена чисельність сільських рад: замість 1860 залишилися 1205 [11, с. 5]. Віднині вертикаль управління радами здійснювалася за схемою: район, округ, губернія, центр.

Від старого адміністративно-територіального поділу в Україні залишилися губернії. 3 червня 1925 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» [12, с. 435]. Територія УСРР поділялася на 41 округ, 680 районів, 10.314 сільрад. Порівняно з адміністративно-територіальним поділом 1923 року кількість округів і районів на Україні зменшилася на 11 відсотків. На Поділлі був ліквідований Гайсинський округ, Хашеватський район останнього відійшов до складу Первомайського округу Одещини; Гранівський, Теплицький і Тарнавський райони – до складу Вінницького округу; Гайсинський, Ладизинський, Соболівський, Джулинський, Бершадський та Ольгопільський – до складу Тульчинського округу. Великокісницький, Калюський, Малокутищанський, Озаринецький, Терешпільський, Юзвинський райони ліквідували [12, с. 445-446].

Ліквідація губерній наблизила партійні центри до місцевих органів влади, сприяла посиленню їх втручання в справи місцевого управління.

Складовою частиною політики партії на «пожвавлення рад» була коренізація, яка передбачала створення національних рад в місцях компактного мешкання етнічних меншин.

У січні 1921 року на території Подільської губернії, крім 2.174.313 українців, проживало 360.730 євреїв, 98.422 росіян, 71.260 поляків, 20.565 представників інших національностей [13, с. 21]. Єврейське населення мешкало переважно в містах. Найбільше євреїв проживало в Могилів-Подільському (17,7 % населення), Вінницькому (16,1%), Кам'янець-Подільському (15,2 %), Жмеринському (14,4 %) і Проскурівському (14,0 %) повітах. Поляки та росіяни проживали здебільшого у сільській місцевості, найбільше поляків налічувалось у Проскурівському (6,6 % населення), Вінницькому (5,3%) та Кам'янець-Подільському (2,8 %) повітах, переважна більшість росіян були зосереджені у Вінницькому (8,6% населення), Кам'янець-Подільському (4,8 %), Жмеринському (4,8%) та Летичівському (3,8%) повітах [13, с. 23].

У 1924 – 1925 роках на Поділлі, згідно з постановою РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і рад», розпочалось створення польських, російських, єврейських та інших національних рад [14, с. 97]. Для утворення національної сільради встановлювалася норма – 500 осіб.

Губернський виконавчий комітет та губбюро нацменшостей 20 травня 1925 року надіслали окрвиконкомам лист про організацію національних районів і рад. Пропонувалося провести обстеження населених пунктів, де проживали національні меншини, скласти перелік тих поселень, з яких є можливість утворити національні сільради. Загальним збором рекомендувалось виявити бажання громадян виділитись в окрему національну сільраду, протоколи яких необхідно було розглянути на засіданні президії райвиконкому і з конкретними мотивованими висновками направити в окружні та губернські органи [15, с. 309]. Подальший розгляд справ здійснювала Центральна адміністративно-територіальна комісія. Остаточно національні сільради затверджувалися Президією ВУЦВК.

Станом на 1 квітня 1926 року в республіці нараховувалося 119 польських сільрад, що охоплювали 116.509 осіб (28,4%) польського населення УСРР. На цей час польські сільради на теренах Поділля розподілялись так: у Кам'янець-Подільській окрузі функціонувало 10 рад, Проскурівській – 16, Шепетівській – 14, Вінницькій – 8. Найбільше людей охопили Гречанська (3824 осіб), Буртинська – (3565), Мархлевська (3056), Яхновецька (2950), Тарнорудська (2730) польські ради [16, с. 54-61].

Успішно йшло утворення російських національних рад. Тут не виникало кадрових проблем, не було протидії з боку місцевих керівників. У 1925 році в УСРР було створено 69 російських сільських рад. До кінця 20-х років на Поділлі у селах, де проживали компактно росіяни, було виокремлено 5 російських рад: Слободо-Чернятинську, Борсківську (Вінницька округа), Пилипонівську, Ново-Шурську (Тульчинська), Петрашівську (Кам'янець-Подільська). Протягом кількох наступних років їхня кількість дещо зросла. Було організовано ще 4 ради (Новомикільську, Чернишівську, Анютинську, Пилипо-Борівську) [17, с. 208].

На початку 30-х років національні сільські ради були ліквідовані. Формування тоталітарної командно-адміністративної системи управління відбувалося без урахування національних особливостей населення.

Політика «пожвавлення» діяльності рад не виключала діяльності на селі класових організацій. Такими були комітети незалежних селян (комнезами). 27 травня 1922 року ВУЦВК прийняв закон про комнезами, який визначав їх права і обов'язки в умовах нової економічної політики [18, с. 3-16]. Законом були розширені адміністративні повноваження комнезамів. Обов'язки комнезамів зводились до активної участі у боротьбі з «контрреволюцією», охорони порядку (боротьба з бандитизмом, п'янством, куркулями), допомоги уряду в проведенні соціалістичного землеустрою, сприяння органам радянської влади в проведенні різноманітних державних повинностей, збору сировини, активної участі в усіх видах кооперації і прагнення оволодіти нею в інтересах незаможного селянства, участі в роботі робітничо-селянської інспекції і в установах Червоного суду, участі в справі народної освіти тощо. Комнезами були провідниками пролетарської диктатури на селі, підміняючи, часто зводячи нанівець діяльність сільських рад. Тому в листопаді 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли декрет «Про комітети незаможних селян УСРР», перетворивши їх на добровільні громадські організації. «Робітничо-селянський уряд, – наголошувалося у декреті, – вважає, що настав момент зовсім звільнити комітети незаможних селян від адміністративної роботи та безпосереднього виконання державних функцій, перетворивши комітети незаможних селян у добровільні громадські організації захисту інтересів сільської бідноти» [19, с. 527].

Важливе місце в діяльності місцевих рад відводилося органам партійно-державного контролю – РСІ. Згідно з Положенням, затвердженим ВУЦВК 29 серпня 1923 року, при всіх окружних виконавчих комітетах Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів створювалися окружні відділення РСІ. Органи РСІ здійснювали контроль за роботою місцевих органів радянської влади, вивчали правильність здійснення політики партії щодо рад, вносили конкретні пропозиції щодо поліпшення їх роботи. Особливе місце в роботі місцевих органів контролю займала перевірка виконання директив партії щодо радянського будівництва на селі. Ставилося завдання забезпечити чистоту сільських рад від куркульських елементів, подолати занедбаність звітності та невміле адміністрування, активізувати колгоспно-радгоспне будівництво [20, с. 46 – 49]. Робота, проведена органами контролю, сприяла усуненню виявлених недоліків у реалізації партійних настанов у роботі селянських, земельних та кооперативних організацій.

Політика «пожвавлення» діяльності рад знайшла своє законодавче закріплення в затверджених ВУЦВК в 1925 році Положенні про окружні з'їзди рад і окружні виконавчі комітети, Положенні про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети, Положенні про

сільські ради, Положенні про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Перелічені акти визначали права й обов'язки всіх місцевих органів державної влади, закріпили більшовицьке бачення радянської демократії.

10 вересня 1924 року ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів [21, с. 235], в якому було дано вичерпний перелік осіб, що користуються виборчими правами, й осіб, позбавлених таких прав. У листопаді 1925 року ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили нове Положення про виборчі права громадян, де узагальнювався вже набутий досвід, були зроблені деякі уточнення. Але і після цього коло осіб, позбавлених виборчих прав, залишалося значним. Вибори були нерівними, багатоступеневими, з відкритим голосуванням. Взагалі можна стверджувати, що виборів фактично не було. Кандидати, висунуті більшовицьким центром, завжди одержували більше голосів в умовах відкритого голосування. А тому ради, хоч і вважалися повновладними органами, працювали ж під постійним контролем і наглядом партійних органів.

Отже, проведений у статті аналіз механізмів партійного керівництва місцевими органами влади повністю підтверджує ілюзорність можливостей місцевих рад відносно їх участі в активному суспільно-політичному житті, у визначенні не тільки соціально-економічного курсу, але й шляхів його практичної реалізації. Дії місцевих органів влади були повністю паралізовані партійно-бюрократичним апаратом, який не мав нічого спільного з справжньою системою народного представництва.

Серед перспектив подальшого дослідження даної проблеми вбачаємо необхідність вивчення взаємовідносин небільшовицьких партій і організацій (поки вони існували) з місцевими радами, окремого дослідження потребує питання взаємовідносин владного центру і регіонів, нагальною є потреба в сучасному науковому осмисленні історії сільських рад, заслуговують на всебічне вивчення взаємозв'язки між сільськими і міськими радами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лепешкин Л.И. Местные органы советского государства (1921-1936). – М., 1959; Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади в УСРР в 1917 – 1920 рр. – К., 1956; Він же. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К., 1957; Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987; Олейник Н.Н. Деятельность коммунистической партии по укреплению Советов (1921 – 1925). – Харьков, 1989; Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20-30-е гг.) – Киев-Одесса, 1990 та ін.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991; Кульчицкий С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920). – К., 1994; Він же. УСРР в добу непу // Історія України. Нове бачення. – К., 1996.
3. Петренко В.І. Селянська війна проти більшовиків в Україні у 1920 – 1922 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. IV. – Вінниця, 2002. – С. 67 – 72.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 5.
5. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 408.
6. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.44.
7. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК V созыва. Вип.1. – Харьков, 1921.
8. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 98.
9. ДАВО. – Ф. 925. – Оп.5. – Спр. 62.
10. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 429.
11. Отчет Подольского губисполкома за 1923 год. – Винница, 1923.
12. Збірник узаконень УСРР. – 1925. - №29-30.
13. ДАВО. – Ф.925. – Оп.2. – Спр. 382.
14. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927.
15. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999.
16. Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-і рр. (Атлас). – К., 1996.
17. Нестеренко В.А. Росіяни Поділля в період коренізації (20-і роки XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Історичні науки. – Т.4 (6). – Коломия, 2000.
18. Закон про комітети незаможних селян. 27 травня 1922 р. – Вінниця, 1922.
19. Збірник узаконень УСРР. – 1925. – №96.
20. ДАВО. – Ф. 991. – Оп.1. – Спр.136.

Григорчук П.С., Кузьминец Н.П. МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛИИ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 20-х ГОДОВ XX В.)

В статье охарактеризовано процесс становления и развития местных органов советской власти Подолья в начале 20-х годов XX века. Проанализировано влияние большевиков на качественный состав советов и их деятельность в условиях перехода от политики «военного коммунизма» к новой экономической политики.

Ключевые слова: советы, большевики, Подолье, выборы, бюрократизм, тоталитаризм.

Grigorchuk P.S., Kuzminets N.P. LOCAL BODIES OF SOVIET POWER IN PODILIA: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT (THE FIRST HALF OF THE 20-S YEARS OF THE XX-th CENTURY)

The article deals with the process of formation and development of local bodies of soviet power in Podilia at the beginning of the 20-s years of the XX- th century.

The influence of Bolsheviks to the qualitative composition of soviets and their activity during the transition period from the policy of «military communism» to the new economic policy is analysed.

Key words: soviets, Bolsheviks, Podilia, elections, bureaucratism, totalitarianism.

УДК 94(477) «1871/1942»Кримський А

Л.В. Пилипенко, Д.С. Рященко

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РЕАБІЛІТОВАНИЙ ПОСМЕРТНО

У статті аналізується роль та місце видатного ученого, найвеличнішого і найтрагічнішого представника української інтелектуальної історії Агатангела Юхимовича Кримського у заснуванні Академії наук України. Розкриті основні етапи життєвого шляху відомого історика, письменника та перекладача. Висвітлені наукові досягнення ученого-сходознавця, його активна громадська діяльність.

Ключові слова: Агатангел Кримський, сходознавець, поліглот, Академія Наук України, реабілітація, наукова спадщина.

Агатангел Юхимович Кримський – один із найяскравіших представників в історії світової науки і культури, людина різнобічно обдарована та енциклопедично освічена, великий поліглот. Його наукова і творча спадщина становить майже тисячу праць. Серед них – монографії, підручники, статті, повідомлення, рецензії, оригінальні та перекладні художні твори, насамперед, роман («Андрій Лаговський»), оповідання до збірок «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» і три частини поетичної збірки «Пальмове гілля», що збагатили українську літературу. Він є автором чи не всіх статей (понад 500), що стосується сходознавства у словниках Блокгауза і Єфрона та Товариства братів Гранат. У 1918 – 1928 рр. був першим неодмінним секретарем української Академії наук, по суті, – її фундатором.

Об'єктивна картина подій, пов'язана із заснуванням АН України в радянський період була брутально сфальсифікована. Поіменне дослідження доль десятків видатних науковців та керованих ними дослідницьких закладів, що піддавалися репресіям і погромам, та прямих втрат і потенційно не одержаних результатів на науковому полі, засвідчили б великомасштабні наслідки командного стилю некомпетентних чиновників, диктату ідеології в науковій сфері, ізоляціонізму від світових наукових пошуків.

Мета нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати активну діяльність А.Кримського як одного з фундаторів української Академії наук. Поза всяким сумнівом, і досі це питання в українській історіографії недостатньо вивчене. Дослідникам історії АН України, на нашу думку, потрібно ще ретельно і всебічно дослідити проведену А.Кримським організаторську роботу на посаді неодмінного секретаря Академії, потужної його активності щодо «вибивання» коштів, приміщень, обладнання для плідної роботи науковців, про розширення та урізноманітнення напрямків її наукових досліджень.

Григорчук П.С., Кузьминец Н.П. МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛИИ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 20-х ГОДОВ XX В.)

В статье охарактеризовано процесс становления и развития местных органов советской власти Подолья в начале 20-х годов XX века. Проанализировано влияние большевиков на качественный состав советов и их деятельность в условиях перехода от политики «военного коммунизма» к новой экономической политики.

Ключевые слова: советы, большевики, Подолье, выборы, бюрократизм, тоталитаризм.

Grigorchuk P.S., Kuzminets N.P. LOCAL BODIES OF SOVIET POWER IN PODILIA: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT (THE FIRST HALF OF THE 20-S YEARS OF THE XX-th CENTURY)

The article deals with the process of formation and development of local bodies of soviet power in Podilia at the beginning of the 20-s years of the XX- th century.

The influence of Bolsheviks to the qualitative composition of soviets and their activity during the transition period from the policy of «military communism» to the new economic policy is analysed.

Key words: soviets, Bolsheviks, Podilia, elections, bureaucratism, totalitarianism.

УДК 94(477) «1871/1942»Кримський А

Л.В. Пилипенко, Д.С. Рященко

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РЕАБІЛІТОВАНИЙ ПОСМЕРТНО

У статті аналізується роль та місце видатного ученого, найвеличнішого і найтрагічнішого представника української інтелектуальної історії Агатангела Юхимовича Кримського у заснуванні Академії наук України. Розкриті основні етапи життєвого шляху відомого історика, письменника та перекладача. Висвітлені наукові досягнення ученого-сходознавця, його активна громадська діяльність.

Ключові слова: Агатангел Кримський, сходознавець, поліглот, Академія Наук України, реабілітація, наукова спадщина.

Агатангел Юхимович Кримський – один із найяскравіших представників в історії світової науки і культури, людина різнобічно обдарована та енциклопедично освічена, великий поліглот. Його наукова і творча спадщина становить майже тисячу праць. Серед них – монографії, підручники, статті, повідомлення, рецензії, оригінальні та перекладні художні твори, насамперед, роман («Андрій Лаговський»), оповідання до збірок «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» і три частини поетичної збірки «Пальмове гілля», що збагатили українську літературу. Він є автором чи не всіх статей (понад 500), що стосується сходознавства у словниках Блокгауза і Єфрона та Товариства братів Гранат. У 1918 – 1928 рр. був першим неодмінним секретарем української Академії наук, по суті, – її фундатором.

Об'єктивна картина подій, пов'язана із заснуванням АН України в радянський період була брутально сфальсифікована. Поіменне дослідження долі десятків видатних науковців та керованих ними дослідницьких закладів, що піддавалися репресіям і погромам, та прямих втрат і потенційно не одержаних результатів на науковому полі, засвідчили б великомасштабні наслідки командного стилю некомпетентних чиновників, диктату ідеології в науковій сфері, ізоляціонізму від світових наукових пошуків.

Мета нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати активну діяльність А.Кримського як одного з фундаторів української Академії наук. Поза всяким сумнівом, і досі це питання в українській історіографії недостатньо вивчене. Дослідникам історії АН України, на нашу думку, потрібно ще ретельно і всебічно дослідити проведену А.Кримським організаторську роботу на посаді неодмінного секретаря Академії, потужної його активності щодо «вибивання» коштів, приміщень, обладнання для плідної роботи науковців, про розширення та урізноманітнення напрямків її наукових досліджень.

В українському суспільстві, безперечно, має бути відновлена моральна і критична свідомість історії, моральний і критичний вимір історичної пам'яті. Реконструкція виміру пам'яті має відбуватися паралельно з процесом розбудови культури і науки як системи. Радянська влада – це геноцид всіх, хто потрапив в радіус цієї руйнівної ідеології. Ця політика була спрямована на перетворення людини на фізичну істоту.

Ім'я А.Кримського відоме практично у всіх арабських і центральноазіатських країнах, дружбою з ним пишались Іван Франко і Леся Українка. Лев Толстой завдяки його працям відкрив для себе філософію Сходу. Сторіччя з дня народження (1971 р.) видатного орієнталіста, історика, філолога і літературознавця за рішення ЮНЕСКО відзначалось як подія світового значення. Його можна було б вважати поліглотом номер один на планеті. Та, на жаль, А.Кримський сам не міг точно сказати, скільки мов знає. На запитання, скільки і які мови він знає, жартома відповідав, що йому легше перерахувати ті, яких не знає. У листі до Б.Грінченка, однак, спробував «розсекретитися»: «Слов'янські знаю добре всі, разом з літературними наріччями. Само собою розуміється, що добре знаю грецьку і латинську, а філологічно – санскрит ... Германські – зовсім добре німецьку й англійську, гірше – голландську і датську... Романські – зовсім добре французьку і італійську, зле – іспанську... Із іранських мов добре знаю тільки перську (почасти з її наріччями)... Із семітських мов зовсім добре знаю староарабську і новоарабську (сірійське наріччя знаю так, що говорю ним, а другі новоарабські наріччя знаю теоретично). Філологічно знаю мову жидівську і арамейську... Грузинську вчив, але багатько з неї забув... З урало-алтайських мов знаю турецько-татарську. Найкраще, розуміється, знаю наріччя османське, бо доводиться завсігди мати практику... Міг би додати, що єсть ще й такі мови, які я розумію більш-менш, хоч і не вчив їх (наприклад, португальську...). А. Кримський зізнався, що виучуються мови «легко» (на час написання листа – 1902 р. – студіював абіссінську) [1, с. 32-33].

Заслугує, зокрема, на особливу увагу такий факт з його біографії. Потомок татарського роду не лише присвятив своє життя налагодженню містків взаєморозуміння між двома світовими культурами – Заходу і Сходу, а й завжди відчував себе українцем. «Я ані кровиночки вкраїнської не маю, – писав А.Кримський в листі до І.Франка, – тільки що вродився та виріс на Вкраїні. Та хоч я відношуся однаково до всіх народів, але патріотизм у мені зостається. Хоч я родом не українець, але цілком поукраїнився (!), так що, наприклад, звуки української пісні доводять мене до сльози» [2, с. 12].

У радянській історіографії А.Кримський постійно фігурував у контексті як «ідеолог українських націоналістів» й людина, яка займалася «...підривною діяльністю на фронті української культури і у вихованні в антирадянському дусі студентів...» [3, с. 23].

Хто ж він був, цей страдалець, один із тисяч невинно убієнних? Народився А.Кримський 15 січня 1871 р. у містечку Володимир-Волинському. Чи не єдиною «ниточкою» що єднала його з маловідомим східним світом, було походження Агатангелового батька. Наприкінці XVII ст. Евфимій (українською мовою Юхим) залишив Бахчисарай і переїздить до Литви (і Волині), оселяється у Мстиславі (тепер територія Могильовської області у Білорусії), приймає християнство, тут і одружується з дівчиною з бідної родини литовських поляків (біля 1698 р.).

Через кілька місяців після народження сина Юхим Кримський (переклад з тюркської Кирилми) переїхав на роботу до Звенигородки. За гроші, зароблені виданням підручника з географії для «двокласних шкіл», побудував собі там дім, зв'язавши свою долю і своїх дітей з українською землею.

Агатангел Юхимович навчався читати, маючи три з половиною роки, а уже в п'ять років батько віддав його до Звенигородського «городського училища», де він навчався у 1876-1881 рр. Саме тоді почав А.Кримський вивчати іноземні мови, крім широко вживаних у салонах польської та французької, ще й англійську та німецьку. Десятирічним хлопчиком його віддали до прогімназії в м. Острозі, на Волині, де жила його тітка Филипа – сестра батька. Вона опікувала міську бібліотеку, завдяки чому юнак дістав широкий доступ до книг, читаючи різними мовами без розбору.

У 1884 р. Агатангела переводять до четвертого класу Другої Київської гімназії Крамера, а через рік він уже стипендіат «за конкурсом» відомої на всю Україну Колегії Павла Галагана, яку закінчив, маючи 18 років, вивчивши, окрім уже названих, ще й грецьку, італійську і турецьку мови [4, с. 11-12].

Інтелектуальне дозрівання, як відкриття своєї національної належності і свідомості, відбулося в А.Кримського під час навчання в Колегії ім. Павла Галагана. Значний вплив на формування його світогляду справили П.Житецький.

У 1889 – 1892 рр. він навчається у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, одержав диплом з правом на чин X класу «без екзамену в Комісіях» та був рекомендований професорським стипендіатом при кафедрі філології. Не припиняючи сходознавчих студій, Агатангел Кримський протягом 1892 – 1896 рр. пройшов повний курс історико-філологічного факультету Московського університету, де також був залишений при кафедрі російської філології. Був улюбленим учнем професорів В.Міллера (1848-1913), Р.Брандта (1853-1920), М. Соколова (1854-1906), В.Гер'є (1837-1919). В обох ВНЗ склав магістерські іспити зі сходознавства та російської філології.

У студентські роки А.Кримський був членом гуртка «Українська громада». Встановивши зв'язки з галицькими видавництвами, видрукував через них велику кількість наукових і публіцистичних статей, рецензій, перекладів і власних поетичних та прозових творів, а в російській пресі, поза тим – матеріали про культурне життя Галичини. Так його поезії вперше вийшли друком 1899 р. львівському часописі «Зоря», а оповідання – 1890 р. Того ж року в часописі «Народ» видані перші переклади східних поезій – турецькі народні пісні, відтоді ж регулярно друкував українською мовою перську лірику, перлини арабської літератури. Відтак через літературну діяльність А.Кримський започаткував міцні стосунки з галицькими діячами І.Франком, М.Павликом, О.Барвінським. У 1895 р., наприклад, йому було навіть запропоновано очолити кафедру історії української мови Львівського університету, але зацікавлення сходознавством тоді виявилися сильнішими [5, с. 124-125]. Уже в студентські роки А.Кримський потрапив під нагляд царської охоранки. За активне листування з «іноземцями» – І.Франком, М.Драгомановим та друкування (через заборону виходу українських книг та журналів в Російській імперії) перших своїх творів за кордоном, у тодішній Австро – Угорщині, він потрапив до списку «підозрілих елементів».

У 1896 – 1898 рр. А.Кримського було відряджено до Сирії та Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики. Там також працював з часописами, найбільше – з науковим філологічним журналом «Аль-Машрік». У місцевих рукописних сховищах, передусім у Бейруті, зібрав багато наукового матеріалу, якого вистачило б на довгі роки дослідницької праці.

Після повернення викладав, від 1900 р. – професор у Лазаревському інституті східних мов, де вів курси арабської філології та історії мусульманського Сходу. Від 1915 р. редагував інститутський часопис «Труды по востоковедению» (3б. випусків останнього видання містять 26 монографічних праць). Водночас від 1901 р. був секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства і редактором її органу «Древности восточные», де також видрукував багато власних праць. Наукові зацікавлення молодого науковця вже в цей час надзвичайно різноманітні. Він написав фундаментальні праці з історії та літератури арабів, персів, турків та інших народів Близького та Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навчальні посібники з орієнталістики, нарешті, переважну більшість статей з питань Близького та Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона та братів Гранат.

Досліди з славістики також були вельми різнобарвні. Зокрема, в україністиці вони охоплювали питання граматики, діалектології, правопису, літературознавства, фольклористики та етнографії. Визначальним явищем була праця «Украинская грамматика» (т.1 – 2, 1907 – 1908), де органічно поєднано теоретичний аналіз мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови. Спільно з К. Михальчуком Агатангел Кримський розробив і видав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У співавторстві з О.Шахматовим підготував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII ст.». Осібно стоять праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та ін» де Кримський виступив проти реанімації О.Соболевським поглядів М.Погодіна про те, нібито населення Київської Русі складали предки великоросів, а українці з'явилися тут після відходу останніх на північ, десь XV – XVI ст.

У художній творчості А.Кримського значне місце посідають східні мотиви, якими просякнуті збірки екзотичних подій «Пальмове гілля» (1901 р.), «Бейрутські оповідання», (1906 р.) тощо. Плідно працював він й в галузі художнього перекладу з арабської, перської,

турецької, англійської, французької, німецької та інших мов, а також переклав твори Т.Шевченка турецькою мовою [6, с. 849].

Двадцять дев'ятого січня 1918 р. до влади в Україні приходить П.Скоропадський. За період правління гетьмана Павла Скоропадського, вперше в Україні, був створений Кабінет Міністрів, який налагодив роботу усіх галузей господарства, припинивши хаос. Було прийнято більше 300 законопроектів: відкрилася Академія наук України, запрацювали два українські університети, 150 українських гімназій, тисячі початкових українських шкіл, мільйонними тиражами видавалися книги українською мовою [7, с. 16].

У вересні 1918 р. А.Кримський переїжджає із Москви до Києва, де бере активну участь у організації УАН. У першому Статуті Академії, підготовленого при активній участі А.Кримського, прийнятого Радою Міністрів і затвердженого гетьманом, наголошувалося: «...Українська Академія наук у Києві: а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості; б) пособлює об'єднанню та організуванню наукової праці на Вкраїні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання; в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу».

Наказом Гетьмана від 14 листопада 1918 р. було призначено перших 12 академіків (по чотири на кожен із трьох її відділів), які після цього одержали право постійного добору дальних членів. Першим президентом академії Гетьман назвав академіка Володимира Вернадського, а він запропонував своїм колегам обрати на неодмінного секретаря Агатангела Юхимовича, що і було одногосло схилено таємним голосуванням на засіданні 14 листопада 1918 р. [8, с. 199].

Кримський – неодмінний, («непременный», як офіційно називалася ця посада) секретар АН України (1918-1928 рр.), голова історико-філологічного відділення Академії наук, директор Інституту української наукової мови (тепер Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України), завідувач кафедри східознавства Київського державного університету. Обирався до складу Київської міської Ради робітничих та червоноармійських депутатів, був членом ВУЦВК.

У 1918 – 1921 рр. А.Кримський очолював кафедру україністики, читав лекції з історії української мови, був професором всесвітньої історії Київського університету. Одночасно дослідник керував укладанням українського правопису. Перше видання цієї фундаментальної праці «Найголовніші правила українського правопису» вийшло в 1925 р. за його редакцією [9, с. 158].

Політики А.Кримський завжди уникав. Проте нові влади не могли не зважати на ученого зі світовим авторитетом. Перші роки його діяльності в Академії були особливо тяжкі. Влада в Україні постійно змінювалася, часто вони були ворожі концепції української науки. У житті А.Кримського траплялися і трагічні години. Так весною 1920 р., коли війська Юзефа Пілсудського увійшли до Києва, шойно обраний депутатом Київради академік лише дивом уникнув смерті: А.Кримський надав притулок у своїй квартирі більшовику Сергію Григоруку. Хтось доніс, і хоча під час обшуку втікача вже не було, А. Кримського звинуватили у ще важчому злочині: виданні підпільної газети (польською мовою) «Глас комуніста».

Заарештованого академіка привели у двір Академії і поставили біля стіни, вишикувавши навпроти розстрільну команду. На команду «три» мав пролунали залп, який могла зупинити лише названа розстрілюваним адреса підпільної редакції. І хоча, як свідчать документи, це було лише імітацією розстрілу, перенесений стрес мало не коштував йому повної втрати зору.

А.Кримський працював по 18 год. на добу. Але не так легко було творити науку у той час. Всі ті труднощі він старався перебороти, і часто з успіхом. Роки 1918 – 1929 були золотою добою української науки, а особливо з гуманітарних та суспільних наук. Це був період, коли книги з'являлися без цензури. Праці, які мали штамп «Дозволяється випустити в світ. Неодмінний Секретар Академії академік Аг. Кримський», викликали повне довір'я у науковців світу. Авторитет А.Кримського гарантував високий рівень.

На загальну думку дослідників історії АН України (період 1918-1928 рр.), з ім'ям А.Кримського пов'язана заслуга її збереження в складних матеріальних і політичних умовах. А. Кримський виявив неабиякий хист адміністратора та дипломата в стосунках з різними владами. Саме тому АН України окреслювали жартома не як Українську, а як «Кримську» [10, с. 67-68].

І хоча у травні 1928 р. члени Академії переобрали одноголосно А.Кримського невідмінним секретарем, але уряд не затвердив його на цій посаді, а наступного року він мусив залишити головування першим (історично – філологічним) відділом академії. Згодом були ліквідовані усі сходознавчі установи, виплекані А.Кримським, і нарешті, його гордість – історично-філологічний відділ Академії. У 1930 р. наступає його остання наукова сторінка АН України, бо тоді відібрали у нього керівництво аспірантами.

Тридцять років ХХ ст. були періодом, коли з ініціативи та за наполяганням Й.Сталіна в Україні почав здійснюватися планомірний погром інституцій національної науки і культури, створених у перші роки після національно-визвольної революції 1918–1920 рр. Інсценізувалися політичні процеси над інтелігенцією, найгучнішим і найбільш розрекламованим з яких був так званий процес СВУ – утвореної в кабінетах ГПУ «Співки визволення України» (судилище провадилося у березні 1930 р. в Харківському оперному театрі, про який в народі говорили: «Опера СВУ, музика ГПУ» [11, с. 24].

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я та посиленням бюрократизації та ідеологізації науки і освіти А.Кримський, якого публічно радянська влада звинуватила в націоналізмі, повністю відійшов від адміністративної та науково-організаційної діяльності, вів замкнений спосіб життя. Утративши і статус, і зарплату, проживав у Звенигородці. Тут він мав ошатний будинок, велику книгозбірню, а головне, – спокій. Жив з городу – одвічного рятівника – годувальника. Постійно нездужалося: зовсім упав і до того слабкий зір, стисло груди, не слухалися ноги. Думалося всяке: і роки, як-не-як скоро буде сімдесят, і задавлені хвороби, набуті в далеких світах; і неймовірна перевтома.

Лише 1937 р. опалу з А.Кримського було знято. Він почав працювати в Інституті мовознавства АН УРСР (від 1938 р. – зав. відділом української мови). Опрацював «Нарис балканського письменства», «Нарис абіссінської (ефіопської) літератури» проаналізував староперський географічний опис (манускрипт з особистої колекції), продовжував писати «Історію новоарабської літератури», знову став керувати аспірантами.

У січні 1941 р. радянська влада урочисто відзначила відразу три дати: 70-ліття з дня народження А.Кримського, 50-ліття його наукової та літературної творчості та 40-ліття професорської діяльності. Ювіляра відзначили званням «Заслуженого діяча науки» і орденом Трудового Червоного Прапора, в центральній пресі з'явилися хвалебні статті Павла Тичини і Максима Рильського, інших діячів науки і культури.

Тут буде логічним висловити хоча б декілька слів про суто людські характеристики та якості А.Кримського. Був він невисокого зросту, хворий на астму, мав серцеву недугу, слабкий зір, носив аж дві пари окулярів. Лице східного типу, голос слабкий, але приємний, ходив у скромному й поношеному одязі. Дуже цікавий співрозмовник, хоч часто-густо то був його монолог. У Києві жив на Малої Подільній вулиці, у старовинному будинку №13, на п'ятому поверсі. Будинок нині на мапі Києва не існує. Його квартира складалася з двох кімнат та кухні, усі стіни були максимально використані для полиць із книгами та для шаф, де знаходилися його колекції грамофонних платівок (А.Кримський був великим любителем і знавцем оперної музики) та поштових марок (він мав цінну філателістичну збірку часів революції та громадянської війни, зокрема різних українських урядів). У меншій із двох кімнат стояв на столі великий самовар (він любив міцний чорний чай). З огляду на сліпоту і неміч, у нього жив Василь Мірошніченко, який ще юнаком почав службу в академіка. Він вмів і скоро виконував всі доручення, і тому А.Кримський називав його «собачі ноги».

Академік жив дуже скромно, харчувався в академічній їдальні. Тут він дбайливо загортав шматок хліба, який видавали до обіду, і ніс додому. В останні роки він спілкувався переважно із сім'ями дочок М.Старицького – Людмилою Черняхівською та Оксаною Стешенко, сестрою Лесі Українки – Ольгою Косач – Кривенко та Наталією Полонською – Василенко. На літо він виїздив, як правило, до Звенигородки, де жила його сестра Маша та брат Юхим із сім'єю.

Півроку потому після гучного всенародного святкування 70-ліття ученого, якраз коли почалася війна з німцями, уже в липні 1941 р., його безпідставно заарештували. 19 липня цього року під обідню пору, біля будинку А.Кримського у Звенигородці зупинилася машина. З неї вийшли люди (двоє ще молодих, але міцно скроєних чоловіків) і попрямували в будинок академіка. Один з них виявився оперативним співробітником Звенигородського міжрайонного відділу НКДБ, другий – лейтенант держбезпеки з Києва. Він і зажадав, аби А.Кримський збирався в дорогу. Мовляв, є розпорядження уряду евакуювати Академію у Саратов. Того ж дня хворого академіка привезли в Київ, і вже в ніч на 20 липня заарештували, звинувативши

його у скоєнні злочинів, передбачених статтею 54, 10-11-ті частини Кримінального кодексу Української РСР.

У постанові на арешт, складеній старшим оперуповноваженим другого відділу третього управління НКВС Української РСР сержантом Держбезпеки Секаревим, стверджувалося, що А.Кримський «...був ідеологом українських націоналістів і впродовж ряду років очолював антирадянське національне підпілля...За наявними даними, А.Кримський останнім часом активізував свою антирадянську націоналістичну діяльність, спрямовану на утворення самостійної буржуазної української держави, на відрив України від Радянського Союзу».

Почалися допити, але А.Кримський нічого не визнавав. Допити продовжилися і в Харкові, куди привезли заарештованого. Тут його ознайомили з офіційним звинуваченням, яке склав старший слідчий третього управління НКВС УРСР лейтенант Кокостиков. У ньому та ж сама провина: антирадянська націоналістична діяльність [3, с. 23].

Улітку 1941 р. у зв'язку з наближенням лінії фронту уряд УРСР вирішив евакуювати УАН в тил. В евакуаційні списки входили важливі, на думку влади, співробітники Академії. Потрапив до цих списків і А.Кримський. Як свідчить відомий історіограф УАН Н.Д. Полянська-Василенко, в липні 1941 р. в Академії без всякої потреби палили здані до друку рукописи, особові справи, документи, фотографії, мапи. Все це являло собою великий скарб, що загинув навіки. Така ж трагічна доля спіткала бібліотеки та музеї Києва. Наголосимо, всі ці втрати слід розглядати в широкому контексті ідеологічних засад політики репресивного сталінського режиму. Нагадаємо у зв'язку з цим, що з 1920 по 1941 рік тільки історична наука України втратила 185 талановитих дослідників [12, с. 77]. Одним із них був А.Кримський, який ще у 30 – ті роки ХХ ст. потрапив у м'ясорубку радянських чекістів [13, с.24].

Дослідники ще достеменно не дослідили, яким був шлях А.Кримського до Казахстану. У слідчій справі є лише довідка фельдшера про те, що «він перебуває в тюремній лікарні від дня прибуття...Немічність, дряхлість, виснаженість, загальна слабкість... Перебуває у повній свідомості. Поліпшення здоров'я немає. Хляне». Довідка датована 14 січня 1942 р. А 26 січня 1942 р. було складено акт про те, що цього дня сержант безпеки Сеткін, начальник банної частини лікар Ібрагімова та черговий фельдшер Нефьодов «оглянули труп ув'язненого Кустанайської загальної тюрми №7 НКВС Казахської РСР Кримського А.Ю., 72 роки, померлого 25 січня 1942 р. о 1 год.30 хв. дня... Хворий ув'язнений поступив з етапу 30 жовтня 1941 року із Харкова в дуже тяжкому стані виснаження та немічності організму, зі змінами в серцево-судинній системі... Хворий не міг ходити і вставати без сторонньої допомоги...[3, с. 22-23].

З лютого 1942 р. справу проти Кримського А.Ю., який ні на одному допиті винним себе так і не визнав, було припинено – через смерть підслідного. Тут можна тільки повторити слова Івана Іллєнка, який вивчав документи слідчої справи №148001: «Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі силу, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари» [10, с. 70]. Похований А.Кримський у спільній тюремній могилі.

На початку десталінізації в 1953-1956 рр. в Українській РСР відбулися позитивні зміни. Були припинені ідеологічні кампанії проти інтелігенції, уповільнено процес русифікації, на керівні посади почали висувати місцеві кадри, в тому числі і в західних областях України. Після XX з'їзду КПРС активізувалася реабілітація жертв сталінських репресій.

Уже у листопаді 1956 р. Інститут мовознавства АН УРСР звернувся до прокуратури УРСР з проханням переглянути справу А.Кримського, у зв'язку з чим по справі КДБ при Раді міністрів УРСР була проведена додаткова перевірка. І лише 8 травня 1957 р. справу про А.Кримського КДБ при Раді міністрів УРСР було припинено за відсутністю складу злочину й академіка реабілітовано посмертно.

На реабілітацію ж його наукової спадщини українська та світова наукова спільнота не дочекалась і донині. За свідченням вчених, «творча спадщина А.Кримського в українській культурі за обсягом лише надрукованих творів поступається тільки спадщині Івана Франка». Та все це багатство недоступне широкому загалу [3, с. 22-23; 2, с. 16].

На превеликий жаль, для А.Кримського було мало уваги за життя, не збільшилося її і нині. Багато питань, які порушив він у наукових розвідках і художніх творах з україністики, наприклад, «серце... чом ти ніколи не можеш забути слів: українське та рідне?» І нині

.....
викликають неабияку повагу його читачів, тому що він був фанатичним поборником української ідеї.

Його численні праці з мов, літератури, релігій народів Близького та Середнього Сходу, монографії та навчальні посібники ще й сьогодні не втратили свого наукового значення, ними досі користуються студенти та науковці в багатьох країнах світу. Так ефіопи нині вчать свою мову за його книгами. Більше того, донині жодна серйозна наукова робота у світі, присвячена історії мусульманського Сходу, не обходиться без посилань на праці А.Кримського.

О.Пріцак – науковець світового масштабу, вимогливий і харизматичний педагог, аспірант А.Кримського – наголошував, що АН України залишається у великому боргу перед її першим Неодмінним Секретарем. У зв'язку з цим він ще у 1991 р. пропонував: щоб Академія підготувала і видала Повне зібрання літературних та наукових творів А.Кримського та його епістолярну спадщину; Академія повинна оголосити конкурс на написання фундаментальної документальної біографії А.Кримського [14, с. 9; с.25].

Ці пропозиції не зреалізовані і дотепер. Відомо, що відтворення історичної пам'яті – це є ще й європеїзація українського суспільства. Адже цінність кожного життя є одним із базових чинників «європейської ідеї».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурбан В. Майже забутий незбагнений Агатангел Кримський // Наука і суспільство. – 2006. – № 1 – 2. – С. 32 – 33.
2. Поліщук В. Агатангел Кримський став професором у 29 років // Голос України. – 2009 – 13 лютого. – С. 16.
3. Сорока М. Реабілітовано посмертно // Дивосвіт. – 2006. – №1. – С. 22 – 23.
4. Пріцак О. Агатангел Кримський // Київська старовина. – 1991. – № 1. – С. 11 – 26.
5. Кримський Агатангел Юхимович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. У персоналіях. К. – Донецьк. – Донецщина. – 1997. – С. 124 – 128.
6. Кримський Агатангел Юхимович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза. Довіра. – 1996. – С. 849 – 850.
7. Лесик А. Деякі уроки української революції // Українська газета плюс. – 2008. – 10 – 16 квітня. – С. 16.
8. Народження Української Академії наук // Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К. – Донецьк. – Донецщина. – 1998. – С. 195 – 202.
9. Пироженко Л. Агатангел Кримський // Директор школи. Україна. – 2005. – № 8 – 10. – С. 156 – 161.
10. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. К.: Інститут держави і права АН України. – 1993. – С. 66 – 70.
11. Дзюба І. Володіти можна своїм, любити можна інше // День. – 2010. – 5 – 6 березня. – С. 24.
12. Верба І.В. Н.Д. Полонська – Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Український історичний журнал. – 1993. – № 7 – 8. – С. 70 – 84.
13. Кульчицький С. Колективний портрет української наукової еліти ХХ ст. // День. – 2010. – 19 – 20 березня. – С. 24.
14. Кульчицький С. Наші Ньютони та Галілеї // День. – 2010. – 19 – 20 березня. – С.24.; Пріцак О. Там само. – С. 11 – 26.

Пилипенко Л.В., Рященко Д.С. АГАФАНГЕЛ КРЫМСКИЙ: РЕАБИЛИТИРОВАННЫЙ ПОСМЕРТНО

В статье анализируется место и роль выдающегося ученого, трагического представителя украинской интеллектуальной истории Агафангела Ефимовича Крымского, его роль в образовании Академии наук Украины. Раскрыты основные этапы жизни известного историка, писателя и переводчика. Охарактеризованы научные достижения ученого востоковеда, его активная общественная деятельность.

Ключевые слова: Агафангел Крымский, востоковед, полиглот, Академия Наук Украины, реабилитация, научное наследие.

Pilipenko L.V. Rashenko D.S. AGATANGEL KRIMSKIY: REHABILITATED POSTHUMOUSLY

The place and a role of the outstanding scientist, the tragical representative of the Ukrainian intellectual history Agatangel Krimskiy, his role in the formation of Academy of sciences of Ukraine are analyzed in the article. The basic life stages of this wellknown historian, writer and translator are opened. Scientific achievements of the scientist- orientalist, his active public work are characterised.

***Keywords:** Agatangel Krimskiy, the orientalist, the polyglot, Academy of sciences of Ukraine, rehabilitation, a scientific heritage.*

УДК: 314.82; 314.38 (477) »1926«

К.Є. Горбуров

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР ЗА
ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.**

У статті на підставі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. подається авторська оцінка чисельності польського населення радянської України. Стверджується, що центральна й республіканська влада з політичною метою були зацікавлені у заниженні кількості поляків УСРР. Висловлено припущення, що їхня чисельність сягала приблизно 600 – 650 тис. осіб.

***Ключові слова:** всесоюзний перепис 1926 р., польське населення, «українці-католики».*

Питання чисельності поляків радянської України упродовж 1920–1930-х років, зокрема матеріали «найкоректнішого» загальносоюзного перепису 1926 р., належать до найбільш суперечливих. Результати новітніх досліджень як вітчизняних, так і польських учених засвідчують, що як царська, так і більшовицька адміністрація українських теренів імперії Романових, а згодом і СРСР, були зацікавлені у применшенні чисельності місцевої польської людності. Серед кількох технологічних прийомів, які використовувалися з цією метою, було й використання питання «українців-католиків» задля фрагментаризації й, відповідно, зменшення чисельності поляків України [1-3].

Проблема «українців-католиків» не залишалася поза увагою більшовицької влади. 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УСРР, до якої увійшли й представники інших зацікавлених відомств – ЦКНМ при ВУЦВК та трьох окрвиконкомів Поділля, де мешкала ця своєрідна категорія населення, – Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського й Проскурівського. Перед комісією Політбюро ЦК КП(б)У поставало наступне завдання: «Установление степени проведения в жизнь принципиальной линии по вопросу об украинцах-католиках на примере конкретных мероприятий, а также способов ликвидации недоразумений на этой почве» [4, арк. 13].

Згадані «непорозуміння», як вважав партійний центр, полягали у відсутності єдиного підходу до цієї проблеми з боку місцевих органів влади. В основу визначення національності мешканців Поділля в різних районах клялися різні критерії: Ярмолинецький РВК поляками вважав лише уродженців Польщі; Бахматовецький РВК – тих, хто не володіє українською мовою; на противагу вищеназваним, Фельштинський РВК визначальною ознакою поряд з мовою вважав самосвідомість, розрізняючи ще й різні ступені національних рис у католицьких селах (Олешківці – суто польське село; Юридика Фельштинська – польське, але більш українізоване, Кудринці – напівполяки, оскільки населення розмовляє вдома українською, але категорично вимагає школи з польською мовою навчання; Климківці – українці-католики, тому що удома спілкуються виключно українською і в більшості своїй задовольняються українською ж школою) [5, с. 98-99].

Комісія констатувала «велику плутанину на місцях в національних і релігійних поняттях», навівши приклад з членом ВУЦВК Городинським, якого Купинський РВК охарактеризував так: «Член РВК тов. Городинський є національності української, але сам католик і гаразд владає католицькою (польською) мовою» [5, с. 99].

Подільський губвиконком ще до приїзду комісії НКВС інформував центр, що «больным и острым вопросом является вопрос о так называемых «украинцах-католиках». В этом вопросе на местах царит еще до сих пор полнейшая неразбериха. Оба понятия – принадлежность к религии

Pilipenko L.V. Rashenko D.S. AGATANGEL KRIMSKIY: REHABILITATED POSTHUMOUSLY

The place and a role of the outstanding scientist, the tragical representative of the Ukrainian intellectual history Agatangel Krimskiy, his role in the formation of Academy of sciences of Ukraine are analyzed in the article. The basic life stages of this wellknown historian, writer and translator are opened. Scientific achievements of the scientist- orientalist, his active public work are characterised.

***Keywords:** Agatangel Krimskiy, the orientalist, the polyglot, Academy of sciences of Ukraine, rehabilitation, a scientific heritage.*

УДК: 314.82; 314.38 (477) »1926«

К.Є. Горбуров

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР ЗА
ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.**

У статті на підставі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. подається авторська оцінка чисельності польського населення радянської України. Стверджується, що центральна й республіканська влада з політичною метою були зацікавлені у заниженні кількості поляків УСРР. Висловлено припущення, що їхня чисельність сягала приблизно 600 – 650 тис. осіб.

***Ключові слова:** всесоюзний перепис 1926 р., польське населення, «українці-католики».*

Питання чисельності поляків радянської України упродовж 1920–1930-х років, зокрема матеріали «найкоректнішого» загальносоюзного перепису 1926 р., належать до найбільш суперечливих. Результати новітніх досліджень як вітчизняних, так і польських учених засвідчують, що як царська, так і більшовицька адміністрація українських теренів імперії Романових, а згодом і СРСР, були зацікавлені у применшенні чисельності місцевої польської людності. Серед кількох технологічних прийомів, які використовувалися з цією метою, було й використання питання «українців-католиків» задля фрагментаризації й, відповідно, зменшення чисельності поляків України [1-3].

Проблема «українців-католиків» не залишалася поза увагою більшовицької влади. 1925 р. було створено спеціальну комісію НКВС УСРР, до якої увійшли й представники інших зацікавлених відомств – ЦКНМ при ВУЦВК та трьох окрвиконкомів Поділля, де мешкала ця своєрідна категорія населення, – Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського й Проскурівського. Перед комісією Політбюро ЦК КП(б)У поставало наступне завдання: «Установление степени проведения в жизнь принципиальной линии по вопросу об украинцах-католиках на примере конкретных мероприятий, а также способов ликвидации недоразумений на этой почве» [4, арк. 13].

Згадані «непорозуміння», як вважав партійний центр, полягали у відсутності єдиного підходу до цієї проблеми з боку місцевих органів влади. В основу визначення національності мешканців Поділля в різних районах кладалися різні критерії: Ярмолинецький РВК поляками вважав лише уродженців Польщі; Бахматовецький РВК – тих, хто не володіє українською мовою; на противагу вищеназваним, Фельштинський РВК визначальною ознакою поряд з мовою вважав самосвідомість, розрізняючи ще й різні ступені національних рис у католицьких селах (Олешківці – суто польське село; Юридика Фельштинська – польське, але більш українізоване, Кудринці – напівполяки, оскільки населення розмовляє вдома українською, але категорично вимагає школи з польською мовою навчання; Климківці – українці-католики, тому що удома спілкуються виключно українською і в більшості своїй задовольняються українською ж школою) [5, с. 98-99].

Комісія констатувала «велику плутанину на місцях в національних і релігійних поняттях», навівши приклад з членом ВУЦВК Городинським, якого Купинський РВК охарактеризував так: «Член РВК тов. Городинський є національності української, але сам католик і гаразд владає католицькою (польською) мовою» [5, с. 99].

Подільський губвиконком ще до приїзду комісії НКВС інформував центр, що «больным и острым вопросом является вопрос о так называемых «украинцах-католиках». В этом вопросе на местах царит еще до сих пор полнейшая неразбериха. Оба понятия – принадлежность к религии

и национальность – смешиваются, и в результате получается целый ряд казусов, мешающих проведению учета польского населения. Надо учесть также еще то, что в пограничной полосе польское население до сих пор опасается признания принадлежности к польской национальности – результат советско-польской войны» [6, арк. 311].

Комісії НКВС теж довелося вказати у звіті, що «населення до цього часу боїться визнати себе польським». Але провина за це знову ж таки перекладалася лише на місцеві органи влади, які буцімто не розуміли щойно виробленої «принципової лінії партії» стосовно польської нацменшини та українців-католиків.

Отже, значна частина польського населення через переслідування після польсько-більшовицької війни 1920 р. намагалася видати себе за українців, що цілком відповідало інтересам антипольськи налаштованих місцевих органів влади. Мовою комісії НКВС така політика характеризувалася як «замазывание наличия среди католиков польского населения». Констатувалося, що на місцях зберігається тенденція до штучного зменшення чисельності поляків шляхом віднесення їх до українців: якщо 1924 р., згідно з офіційними даними, у Вінковецькому районі нараховувалося 3.716 поляків, то 1925 р. райвиконком вказав, що в районі немає жодного поляка. Керівництво Дунаєвського району офіційно зареєструвало поляками лише 190 місцевих мешканців, вказуючи, що той, хто народився в Україні, не може вважатися поляком. Селяни іронізували з подібної «аргументації», запитуючи районне начальство: «Чи не вважати в такому разі конем людину, якщо вона народилася у стайні?». Внаслідок зазначених підходів до питання про українців-католиків статистичні дані, зібрані різними організаціями, різко не збігалися. Так ЦСУ УСРР вказувало, що в Проскурівській окрузі 1924 р. мешкало близько 19 тис. поляків, а за даними окрбюро, нацменшин їх нараховувалося 32 тис. Число усіх католиків в окрузі перевищувало 100 тис. У Кам'янець-Подільській окрузі поляків нараховувалося: за даними ЦСУ – 6 тис., окрстатбюро – 25,5 тис., окрбюро нацменшин – понад 61 тис. У Могилів-Подільській окрузі теж виводилися різні дані: від 5-ти до майже 18 тис. [5, с. 100].

Пояснення цим різким розбіжностям слід шукати зовсім не у помилках при математичному обчисленні, а насамперед у різних політичних підходах. Намагання центру перекласти на низові структури відповідальність за ігнорування наявності польської нацменшини навіть на той момент виглядало аж надто непереконливо. Місцева більшовицька адміністрація лише продовжувала виконувати звичні з часів війни 1920 р. антипольські настанови партійно-радянського керівництва. Нову «принципову лінію партії» щодо нацменшин, поєднану з політикою «українізації» українців, на місцях сприйняли неоднозначно, оскільки й інструкції щодо їхнього запровадження містили багато суперечностей. Зокрема, поєднання гасел толерування польської нацменшини із закликами до боротьби з колонізацією українського населення збивали з пантелику місцеве керівництво, яке звикло до прямолінійності й не було готове до кон'юнктурного балансування на протилежних гранях національної політики.

Якщо раніше керівні кола загалом погоджувалися із ототожненням понять «католик» і «поляк», то інструкція ЦКНМ (серпень 1924 р.) засвідчувала докорінну зміну поглядів на цю проблему: «Проводя политику ополячивания своих прихожан, костел в своекорыстных целях достиг упрочения представления о равнозначности понятий «католик» и «поляк»; со смешиванием этих понятий губкомиссиям придется поэтому неоднократно встречаться». Цим було заявлено як про заперечення віросповідного критерію при визначенні національної належності громадян, так й про посилення жорсткості позиції влади щодо РКЦ. На католицьке духовенство покладалася провина не лише за колонізацію українців, але й гальмування процесів радянзації польської нацменшини [6, арк. 173].

Отже, спеціальна комісія НКВС УСРР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича [7-8], надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії [9, арк. 31; 8, с. 375-376]. Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно звинувачують керівників польбюро у

насиленницькій колонізації українського населення. Відтак фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл [8, с. 376].

Питання про «українців-католиків» було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» – це асимільовані українці з низькою або розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну належність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору радянської адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Радянським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та радянським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення [9, арк. 31].

Чудово розуміючи недосконалість офіційної радянської статистики й зокрема свідомо заплутаний стан з обліком польської людності УСРР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на запит апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в УСРР щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він зауважував: «Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222.877, або 0,8 % до всього населення УССР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну належність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410.368» [8, с. 364].

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення СРСР зафіксував в УСРР 449.553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання [10, с.77]. Відтак 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту: «До польської газети «Серп» надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людности (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відомої Президії ВУЦВКу задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей під час перепису та надіслати їх до ЦКНМ.

Водночас, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей» [4, арк. 17].

Польські нацменпрацівники на Поділлі були найпершими серед тих, хто зафіксував некоректне обрахування поляків регіону. Так 14 травня 1927 р. під час Вінницької округової наради членів партії – поляків голова Польбюро Вінницького ОПК А. Григорович наголосив: «Перепис населення у частині виявлення польнаселення заплутав загальну картину. Є багато населених пунктів з польським населенням, але, згідно з переписом, там не значиться жодного поляка. Судячи з результатів перепису в українському масштабі, у Вінницькій окрузі повинно бути щонайменше 50 – 55.000 польнаселення, а перепис дає лише цифру 18.000 замість 27.000, що зазначена за даними перепису 1923 р. Повторного перепису робити не збираємося, але повинні поставити собі завданням виявлення польнаселення у повсякденній нашій роботі, оскільки виявлення бази є основою усієї нашої практичної роботи [...]» [11, арк. 7].

А. Григоровича підтримав й інший член Польбюро Єзiorський, який зауважив, що проведений перепис серйозно перешкоджає у роботі з польською людністю Поділля: «Проведений перепис, на жаль, не лише не допоміг нам [...], але, навпаки, заплутав, ускладнив питання, оскільки парторгани [...] ставляться до даного перепису з належною довірою, з цього роблять відповідні висновки, у той час, коли по цілій низці пунктів, заселених досить значними компактними масами польнаселення, дані перепису зазначають нуль у графі польнаселення. У цьому я мав можливість переконатися особисто під час шеститижневого перебування на

.....
виборах Рад у Пиківському районі. Те саме підтверджують інші товариші по інших районах нашої округи [...]. З'ясовуються поступово великої політичної ваги ляпсуси, що їх припускаються у роботі низові органи. Наприклад, по м. Янову Пиківського району РВК й Сільрада нарахували [...] не більше, ніж 17–20 польських родин, виявилось у результаті, що там [...] є 56 родин польнаселення – 185 душ, в тому числі виборців – 123». Той же промовець переповів присутнім думку місцевого польського населення, у якого склалося враження, що «правами користуються усі національності, але на рівноправ'я польнаселення права не має [...]» [11, арк. 8-8зв.].

За наслідками верифікації результатів перепису були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських селах УСРР: *Кам'янецька округа*: с. Млаки – перепис не зафіксував жодного поляка, ревізія виявила 73,58 % поляків; с. Ксаверівка – відповідно 1,3 % й 81,25 %; с. Калатури – 41,3 % й 62,82 %; с. Рехтова – 24,06 % й 40,82 %; с. Гута Яцковецька – 41,3 % й 71,1 %; с. Липини – 54,67 % й 65,14 %; с. Янчини – 60,72 % й 62,4 %; с. Завадівка – усі поляки записані українцями. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори – 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств; та ін. У примітці ЦКНМ до цієї ревізії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії «й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення» [12, с. 14].

Принаймні через півтора роки після перепису 1926 р. у звіті Польбюро при Тульчинському окрпарткомі КП(б)У містилася вже традиційна скарга на заниження у переписі чисельності місцевої польської людності: «Загальна кількість польнаселення по окрузі по загальній переписі лічиться 10 635, але є дійсно значно більше. Маються такі населені пункти, де лічиться 60–70 % поляків, а по переписі їх зовсім не лічиться [...]» [13, арк. 1]. Після верифікації результатів кількість польського населення у Тульчинській окрузі зросла на... 472 особи – до 11 107 [13, арк. 35].

Цікаво, що місцеві польбюро Поділля за наслідками перепису 1926 р. здійснили спробу (щоправда, безуспішну) перевірити сумлінність добровільних переписувачів з місцевого населення, які брали участь у статистичному обліку (в тому числі й за національністю) подолян. Так, наприклад, 16 травня 1927 р. Могилів-Подільське окрстатбюро інформувало округове Польбюро щодо «виникших деяких непорозумінь щодо п. 4 (національність – народність) особистої картки під час переведення перепису населення», надсилаючи при цьому відповіді «реєстраторів с. с. Качківки та Поповець, як тлумачились ними ці поняття». Зі свого боку, Окрстатбюро вважало, що зазначені тлумачення «цілком відповідають характеру інструкції ЦСУ України» [14, арк. 7].

У залучених «тлумаченнях» містилися наступні пояснення. Переписувач В. Козяровський (с. Попівці) 19 квітня 1927 р. стверджував: «На відношення Окрстатбюра в запитанні, коли переводився перепис населення 1926 р., де виникло непорозуміння пункту 4 (національність – народність) особистої картки, мною провадилось слідуючих міркувань, котрими суворо притримувався інструкції й остаточно уявляв з тлумачення реєстріровавшего його народність, наприклад: коли постійно живущий в області України громадянин, як корений обиватель, володіючий українською мовою, місцевою, таких я зазначував тільки українцями; населення, котре несе віру католицьку, з них дехто володів польською мовою, до польської національності не входило й рахувалось, як українцями.

Поляками ж (в польські нації) зазначались ті, котрі, крім несення католицької віри, по народності є поляки, наприклад: Люблінськи, Варшавяк, Радомисль і т. ін., по народности стосувались до поляків [...]» [14, арк. 8].

Його анонімний (принаймні у документі) колега з с. Качківки Ямпільського району був набагато стриманіший у власній інформації від 10 травня 1927 р.: «У відповідь на запитання Ваше про заповнення п. 4 особистої картки по Всесоюзному перепису населення, повідомляю, що п. 4 (національність – народність) особистої картки заповнювалось згідно з відповідями громадян про належність до той чи іншої національності. Крім того, при заповненні цього пункту керувались інструкцією. Випадків таких, коли громадяне заявляли себе поляками, євреями та інше, а записувалось українцями, не було» [4, арк. 8].

З цих відповідей зрозуміло (принаймні з першої з них), що переписувачі свідомо/підсвідомо коригували дані перепису на користь українців.

У випадку наявності скарг населення й інформації зацікавлених осіб відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревізії в УСРР у 48 населених пунктах (де порушення під час перепису були особливо брутальними) чисельність поляків зросла на 60 %, а

загалом по республіці – до 476 435 осіб [12, s.78]. Водночас, за оцінкою сучасних польських учених, реальна ж кількість поляків в УСРР станом на 1926 р. мала би бути значно вищою, коливаючись у межах 600 – 650 тис. осіб [15, s.72; 16, s.36].

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у радянських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштовувало комуністичну владу.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що виявлені на сьогодні джерела дозволяють піддавати сумніву точність результатів «найкоректнішого» за часів СРСР перепису 1926 р. щодо польської людності УСРР. Усі офіційні результати перепису щодо поляків республіки не були ретельними. Виглядає цілком ймовірним припущення, що генеральна тенденція республіканської й місцевої влади у «польській ділянці» полягала у свідомому заниженні чисельності польської людності. Політична лінія й технічне забезпечення проведення перепису сприяли/заохочували до довільної інтерпретації під час визначення національної належності й нагадували звичні етноконфесійні маніпуляції часів Російської імперії. Певна хисткість національної ідентифікації окремих скупчень польської людності УСРР, що виникала з динамічних етнічних перетворень й традиційних побоювань часів царату, лише зміцнених за більшовицької адміністрації, публічно виявляти власну національну (польську) належність, робить неможливим стовідсотково коректне з'ясування кількості поляків республіки станом на 1926 р. Але цифра, наближена до 600 тис. осіб, видається нам більш вірогідною, аніж офіційні й відкориговані (лише по 48 населених пунктах) результати перепису.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Stroński H. *Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych* / H. Stroński // *Więź* (Warszawa). – 1993. – Nr. 8 (418). – S. 75–85.
2. Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 173–180.
3. Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. В. Тітова // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 35 / Відп. за вип.. Р. Ю. Подкур. – С. 66–86.
4. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 156.
5. Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рубльова Наталія Степанівна; [Ін-т історії України НАН України]. – К., 1999.
6. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 17.
7. Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років / О. С. Рубльов // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 143–176.
8. Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. С. Рубльов // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.
9. Державний архів Хмельницької обл. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 59. (далі – ДАХМО);
10. Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa: Biblioteka «Obozu», 1994.
11. Державний архів Вінницької обл. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 350 (далі – ДАВО).
12. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко / [Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. А. Ф. Носкова]. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001.
13. ДАВО. – Ф. П-33. – Оп. 1. – Спр. 463.
14. ДАВО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 207.
15. Iwanow M. *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939* / M. Iwanow; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1177. Nauki Polityczne, t. XLVI]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990.
16. Kupczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / J. M. Kupczak; [Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII]. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

Горбуров К.Е. К ВОПРОСУ О КОЛИЧЕСТВЕ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УССР ПО ПЕРЕПИСИ 1926 Г.

В статье на основе анализа материалов Всесоюзной переписи населения 1926 г. дается авторская оценка количества польского населения советской Украины. Утверждается, что центральная и республиканская власть с политической целью были заинтересованы в приуменьшении количества поляков УССР. Высказано предположение, что их количество достигало приблизительно 600 – 650 тыс. чел.

Ключевые слова: *всесоюзная перепись 1926 г., польское население, «украинцы-католики».*

Gorburov K. E. THE AMOUNT OF POLISH PEOPLE IN THE USSR ACCORDING TO THE CENSUS OF 1926

This article is based on the materials of all-union census of 1926 and represents the authors opinion on the amount of Polish people in the Soviet Ukraine. The author claims that the central and republican authorities on political purpose were interested in underestimation of the amount of the Poles in the USSR. There was made an assumption that there were about 600–650 thousands of the Poles.

Key words: *all-union census of 1926, the Poles, «Ukrainian-catholics».*

УДК 323.1 (477) С-32

С.Ю. Сергієнко

ПРОЯВИ СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920 – 1930-Х РР. В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НА ДОНБАСІ

Розглянуті основні прояви специфіки процесу українізації 20-30-х рр. ХХ ст. в партійних організаціях і державних установах у Донбасі. Зроблений аналіз ставлення до цієї політики партійних функціонерів і державних службовців. Визначено, що втручання центральної більшовицької влади в культурні процеси в Україні безпосередньо впливало на процес українізації в Донбасі, підсилювало його специфіку. Автор доходить висновку, що українізація державних установ і партійних організацій КП(б)У в Донбасі фактично мала формальний характер.

Ключові слова: *Донбас, українізація, специфіка, партійні організації, державні установи, націоналізм.*

На сьогоднішні з теми коренізації 1920-30-х рр. видано чимало праць [1], але що стосується Донбасу, то лише окремі з них безпосередньо торкаються українізації в цьому промисловому регіоні [2], і вони недостатньо відображають процеси, які відбувалися в названій сфері. Метою даної статті є розгляд специфічних проявів українізації в партійному і державному апаратах у Донбасі. У зазначеній сфері прояви специфіки були найпомітніші. Саме державні службовці і партійні працівники в Донбасі дуже часто виявляли байдуже і навіть вороже ставлення до українізаційних процесів.

Вивчення досвіду українізації партійного і державного апарату в 1920–30-ті рр. допоможе розібратися в складних проблемах утвердження української культури в сучасному Донбасі, що, без сумніву, є актуальним.

Зазначимо, що після офіційного початку українізації в квітні 1923 р. зміни в цій справі відбувалися дуже повільно. У 1925 р. в матеріалах, що відносилися до Донбасу, зазначалося, що на українізацію до цього часу не звернено достатньої уваги [3, арк. 79], помітним було халатне ставлення відділів виконкомів до українізації радянського апарату [4, арк. 42]. Подібна ситуація спостерігалася не тільки в Донбасі, а і в деяких інших регіонах України. Наприклад, підкомісія з українізації держапарату зазначала, що в низці округів Харківщини та Одещини українізація має формальний характер [5, с. 50], на Чернігівщині на початку 1925 р. значна частина службовців, які скінчили курси української мови і могли вести діловодство українською, вели його російською мовою [6, с. 138]. Але все ж таки Донбас вирізнявся серед регіонів України. Так у 1925 р. по окремих регіонах і містах республіки українізація держустанов становила: на Волині – 68%, у Києві – 75%, на Поділлі – 80,7%, у Полтаві – 48,5%, у Катеринославі – 38%, у Чернігові – 33,5%, в Одесі – 29%, у Харкові – 20,5%, а в Донбасі лише

Горбуров К.Е. К ВОПРОСУ О КОЛИЧЕСТВЕ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УССР ПО ПЕРЕПИСИ 1926 Г.

В статье на основе анализа материалов Всесоюзной переписи населения 1926 г. дается авторская оценка количества польского населения советской Украины. Утверждается, что центральная и республиканская власть с политической целью были заинтересованы в приуменьшении количества поляков УССР. Высказано предположение, что их количество достигало приблизительно 600 – 650 тыс. чел.

Ключевые слова: *всесоюзная перепись 1926 г., польское население, «украинцы-католики».*

Gorburov K. E. THE AMOUNT OF POLISH PEOPLE IN THE USSR ACCORDING TO THE CENSUS OF 1926

This article is based on the materials of all-union census of 1926 and represents the authors opinion on the amount of Polish people in the Soviet Ukraine. The author claims that the central and republican authorities on political purpose were interested in underestimation of the amount of the Poles in the USSR. There was made an assumption that there were about 600–650 thousands of the Poles.

Key words: *all-union census of 1926, the Poles, «Ukrainian-catholics».*

УДК 323.1 (477) С-32

С.Ю. Сергієнко

ПРОЯВИ СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСУ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920 – 1930-Х РР. В ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ НА ДОНБАСІ

Розглянуті основні прояви специфіки процесу українізації 20-30-х рр. ХХ ст. в партійних організаціях і державних установах у Донбасі. Зроблений аналіз ставлення до цієї політики партійних функціонерів і державних службовців. Визначено, що втручання центральної більшовицької влади в культурні процеси в Україні безпосередньо впливало на процес українізації в Донбасі, підсилювало його специфіку. Автор доходить висновку, що українізація державних установ і партійних організацій КП(б)У в Донбасі фактично мала формальний характер.

Ключові слова: *Донбас, українізація, специфіка, партійні організації, державні установи, націоналізм.*

На сьогоднішні з теми коренізації 1920-30-х рр. видано чимало праць [1], але що стосується Донбасу, то лише окремі з них безпосередньо торкаються українізації в цьому промисловому регіоні [2], і вони недостатньо відображають процеси, які відбувалися в названій сфері. Метою даної статті є розгляд специфічних проявів українізації в партійному і державному апаратах у Донбасі. У зазначеній сфері прояви специфіки були найпомітніші. Саме державні службовці і партійні працівники в Донбасі дуже часто виявляли байдуже і навіть вороже ставлення до українізаційних процесів.

Вивчення досвіду українізації партійного і державного апарату в 1920–30-ті рр. допоможе розібратися в складних проблемах утвердження української культури в сучасному Донбасі, що, без сумніву, є актуальним.

Зазначимо, що після офіційного початку українізації в квітні 1923 р. зміни в цій справі відбувалися дуже повільно. У 1925 р. в матеріалах, що відносилися до Донбасу, зазначалося, що на українізацію до цього часу не звернено достатньої уваги [3, арк. 79], помітним було халатне ставлення відділів виконкомів до українізації радянського апарату [4, арк. 42]. Подібна ситуація спостерігалася не тільки в Донбасі, а і в деяких інших регіонах України. Наприклад, підкомісія з українізації держапарату зазначала, що в низці округів Харківщини та Одещини українізація має формальний характер [5, с. 50], на Чернігівщині на початку 1925 р. значна частина службовців, які скінчили курси української мови і могли вести діловодство українською, вели його російською мовою [6, с. 138]. Але все ж таки Донбас вирізнявся серед регіонів України. Так у 1925 р. по окремих регіонах і містах республіки українізація держустанов становила: на Волині – 68%, у Києві – 75%, на Поділлі – 80,7%, у Полтаві – 48,5%, у Катеринославі – 38%, у Чернігові – 33,5%, в Одесі – 29%, у Харкові – 20,5%, а в Донбасі лише

19,7% [7, арк. 69]. Ці дані засвідчують, що українізація держустанов Донбасу йшла дуже повільно, незважаючи на те що більшість населення регіону складали українці. Навіть в Одесі, де значно переважали росіяни і євреї (на 1 січня 1926 р. українців нараховувалося лише 6,64%), держустанови були українізовані краще.

Що ж стосується партійних організацій КП(б)У, то, згідно із статистичними даними за 1926 р., відсоток українців по окремих окружних партійних організаціях істотно відрізнявся, інтенсивність зростання чисельності українців у них теж не була однаковою. Так у Луганському окрузі на 1 липня 1925 р. в парторганізації нараховувалося 2433 українці, а на 1 січня 1926 р. їх кількість збільшилася до 2753 осіб, але у відсотковому відношенні збільшення не відбулося – 23% в першому і другому випадках. В Артемівському окрузі кількість українців у цей же період збільшилася з 4481 до 5738 осіб і, відповідно, з 41,3% до 44,1%. Старобільська партійна організація нараховувала у своїх лавах на 1 липня 1925 р. 505 українців, на 1 січня 1926 р. їх кількість збільшилася до 668 осіб, у відсотках – 68,5% і 74,1% відповідно. У Сталінському окрузі за цей період відбулося кількісне збільшення з 4372 до 4952 осіб, але у відсотковому відношенні спостерігалось незначне зменшення кількості українців з 33,5% до 33%. Порівняно з іншими округами України, найменший зріст кількості українців у відсотковому відношенні спостерігався в Луганському і Сталінському округах. Винятком можна вважати лише Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку, де українці в 1925 р. в партії складали 29,3%, а на початок 1926 р. – 28,4% [8, арк. 66 – 67].

Дані 1926 р. свідчать, що в округах Донбасу відсоток українців, які були в партії, значно відрізнявся від відсоткової кількості українського населення. У Луганському окрузі в партії нараховувалося 23% українців, а серед населення 53,3%; в Сталінському окрузі 33% і 67,1%; в Артемівському – 44,1% і 79,8%; в Старобільському – 74,1% і 91,8% відповідно. Тут зазначимо, що за цими показниками округи Донбасу не були на останньому місці. Наприклад, різниця між кількістю українців серед населення і українськими представниками партійного апарату Київського округу складала 38,2%, Катеринославського – 43,7%. Знову ж таки слід назвати Одеський округ, де серед населення нараховувалося 29,4% українців, а в партії 22,2%. У групі представлених округів це був найкращий показник [8, арк. 68-69].

В архівних матеріалах можна знайти дані про те, як члени Комуністичної партії України володіли мовою корінного населення. Ці відомості також датуються січнем 1926 р. Серед 28 округів, які були представлені, 3 належали до Донбасу: Сталінський, Артемівський та Луганський. З 15323 комуністів Сталінського округу 928 або 6,1% володіли українською мовою; з 13029 комуністів Артемівського округу знали українську мову 783, що також складало 6,1%. Гірші справи були в Луганському окрузі, де з 12005 комуністів українською мовою володіли 63 або 0,5%. Загалом же серед представлених округів України відсоток комуністів, які володіли українською, складав 20,7% [8, арк. 72]. Отже, незважаючи на те що серед комуністів Донбасу було чимало українців, відсоток тих, що володіли українською мовою, був дуже незначним.

Випадки негативного ставлення партійців до українізації в 1920-ті рр. у Донбасі (Артемівський округ) були описані в листі, який був адресований культвідділу Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС). Автор листа причину гальмування українізації бачить в тому, що на цій культурній ділянці були певні шкідники, які свідомо чи несвідомо заважали цьому процесу. Він наводив приклад, коли на пленумі завкому культсекретар читав українською мовою протоколи культкомісії, а комуніст, член завкому, висловлюючи свій протест проти вживання української мови, заявив: «Брось бузить, говори по-нашому». Крім гучного голосу, член завкому мав в кишені ще й партійний квиток, тому це не могло не вплинути на деяких його товаришів по партії, які його підтримали, а непартійні члени пленуму теж потягнулися за начальством. Другий схожий випадок стався на зборах робкорів. Один робкор висловлювався українською мовою, і це не сподобалося голові редколегії, який заявив йому: «Не бузи, говори, як следует» [9, с. 135]. Подібних прикладів можна навести чимало. Вони показують, як певна частина партійців та посадовців, користуючись своїм становищем, фактично гальмували процес українізації у Донбасі.

На початок 1930-х рр. ситуація з українізацією в Донбасі, незважаючи на певні успіхи, істотно не змінилася. Як і раніше, спостерігалось байдуже ставлення з боку різних організацій. Так архівний матеріал свідчить, що один із секретарів осередку ЛКСМ в Донбасі, за національністю українець, який добре володів українською, але розмовляти нею не бажав і принципово говорив російською, хоч володів нею погано [10, арк. 11]. Подібні приклади не

були винятком. Враховуючи те, що на комсомольські посади висувалися молоді люди, які мали хороший «політичний нюх», можна говорити про те, що українізація в Донбасі не сприймалася серйозно комсомольським активом, тобто кадрами, які готувалися як резерв на зміну діючого керівництва.

Зазначимо, що центральна більшовицька влада, починаючи з другої половини 1920-х років, поступово встановлювала тотальний контроль у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі і в галузі культури, а вже на початку 1930-х років цей контроль став абсолютним. Це безпосередньо впливало на українізаційні процеси в Донбасі, підсилювало їх специфіку.

Після того як в 1933 р. центральна більшовицька влада оголосила український націоналізм основною загрозою, стався різкий поворот у національній політиці. Скорочувалася кількість українських шкіл, з бібліотек вилучалися видатні твори української науки і літератури, музейним працівникам заборонили «ідеалізувати» історію козаччини. Влада при кожній нагоді знущала з «націоналістичної теорії про самотність України» [11, с. 367]. Що ж стосується Донбасу, то слід нагадати один цікавий момент: 5 грудня 1922 р. VI губернський з'їзд Рад Донбасу прийняв резолюцію, яка схвалювала наміри створити СРСР. Вже тоді в ній зазначалося, що пролетарський Донбас ніколи не піддався націоналістичним ухилам [12, с. 231]. Цей приклад показує, що на боротьбу з «націоналізмом» Донбас налаштовувався більшовиками з самого початку. Часом антиукраїнські думки висловлювались досить відверто. Так у 1927 р. на XII окружному з'їзді Рад у Луганську один з учасників з приводу українізації заявив: «Я не націоналіст чи патріот України, але якщо наш керуючий апарат не розмовляє українською, то нам це тим паче простимо. Вони самі не розмовляють українською і не наполягають на проведенні українізації» [13, арк.276]. Отже, з одного боку, ця людина констатувала той факт, що керівники високого рівня не приділяли уваги українізації, а з іншого, – вона показувала своє байдуже ставлення до України, і це не отримало засудження присутніх. У цьому також виражалася специфіка Донбасу.

Фактично процес українізації різко зупинив голодомор 1932 – 1933 рр. Унаслідок цієї трагедії основний носій української культури – селянство – було зломлене, національна інтелігенція залякана репресіями, загравання з «націоналами» можна було згортати. Як зазначає історик С.Калитко, одним із наслідків голодомору було бажання «втекти із села, позбутися ознак, що вказують на селянське походження, насамперед української мови» [14, с. 448].

Підкреслимо, що в 1934-1937 рр. було видано чимало постанов про посилення саме «більшовицької українізації», але фактично українізація, особливо в Донбасі, пішла на спад. Навіть ті успіхи, які були досягнуті в цій сфері раніше, почали втрачатися. Під час обслідування Сталінської міськради виявилось, що раніше вона свою роботу вела переважно українською мовою, «але, починаючи з 1933 р., в зв'язку з загальним послабленням українізації в парторганізації вся робота в 1934-35 р. переводиться російською мовою» [15, арк. 70]. Заступник голови Сталінської міськради зазначав у 1935 р., що коли знову почали братися за українізацію, виявилось, що весь технічний апарат міськради української мови не знає. Не краще йшли справи і в інших районах Донбасу [15, арк. 70]. Судячи з інших матеріалів, можна зробити висновок, що фрази про посилення українізації були фальшивими, не відповідали дійсності, а віддзеркалювали інерцію коренізаційних процесів. Зміни, які відбувалися в національній політиці в 1930-ті рр., негативно вплинули на стан українізації в Донбасі.

Отже, аналізуючи процес українізації в Донбасі у 1920-30-ті рр., можна зробити висновок, що серед партійного керівництва і державних службовців регіону українізація, м'яко кажучи, не викликала ентузіазму. В основному вона проводилася формально. Часто з боку партійних функціонерів і державних чиновників спостерігалось байдуже, а іноді навіть і вороже ставлення до цього процесу. Таке ставлення мало негативний вплив на хід проведення національної політики в Донбасі, тому що саме від дій керівників залежала ефективність процесу українізації в різних сферах життєдіяльності регіону.

Відзначимо, що партійні організації КП(б)У в Донбасі апіорі не могли бути українізовані. Українізація була тільки гримом, який приховував великодержавну сутність більшовицької політики в регіоні, а КП(б)У, яка була лише складовою ВКП(б), не могла протистояти впливам центру, який диктував свої інтереси. У сфері цих інтересів Донбас займав особливе місце: він повинен був бути цілком під контролем проводу СРСР, а справжня українізація могла цьому завадити. Цей фактор був визначальним у специфіці проведення національної політики в регіоні.

Подальший процес дослідження проблеми вимагає розгляду проявів специфічних сторін процесу українізації в промислових колективах, у сфері освіти та культури Донбасу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозицький В.С. Політика українізації в 20 – 30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46 – 55; «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В.А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.; Нечипоренко З.В. Партиїно-директивна основа національної політики та концептуально-теоретичні засади коренізації (українізації) в УРСР // Історичні записки Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. – Луганськ. – 2005. – Випуск 5. – С. 61 – 73 та ін.
2. Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. XX ст.: особливості й проблеми впровадження // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 2008. – № 15. – С.130 – 137; Дьоміна Л.І. Особливості проведення політики українізації на Луганщині в 20 – 30-ті рр. XX ст. / Краєзнавчі записки. Збірник наукових статей. – Луганськ, 2008. – Випуск IV. – С. 338 – 345; Сергієнко С.Ю. Зміни в політиці українізації в другій половині 20-х – на початку 30-х років XX століття та їх прояви у Донбасі // Історичні записки Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля. Луганськ. – 2009. – Випуск 23. Частина 1. – С.185 – 191 та ін.
3. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. П-101. – Оп.1. – Спр.109. – 142 арк.
4. ДАЛО. – Ф. Р-243. – Оп.1. – Спр.318. – 128 арк.
5. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392с.
6. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921 – 1938 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 1977. – 201 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 2250. – 201 арк.
9. Анпілогова Т.Ю. Українізація Донбасу 20-х рр. XX ст.: особливості й проблеми впровадження // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 2008. – № 15. – С.130 – 137.
10. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.19. – Оп.1 – Спр.185. – 45 арк.
11. Субтельний Орест. Україна: історія. – К.: «Либідь», 1991. – 512 с.
12. История рабочих Донбасса. – Т.1. – К.: «Наукова думка», 1981. – 328 с.
13. ДАЛО. – Ф. Р-243. – Оп.1. – Спр. 432. – 324 арк.
14. С.Калитко. Голодомор 1932 – 1933 років на східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях. // II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т.1. – 480 с.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 6634. – 133 арк.

Сергієнко С.Е. ПРОЯВЛЕНИЯ СПЕЦИФИКИ ПРОЦЕССА УКРАИНИЗАЦИИ 1920 – 1930-Х ГГ. В ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ В ДОНБАССЕ

Рассмотрены основные проявления специфики процесса украинизации 20 – 30-х гг. XX ст. в партийных организациях и государственных учреждениях в Донбассе. Сделан анализ отношения к этому процессу представителей партийной и государственной власти, приводятся соответствующие примеры. Определено, что вмешательство центральной большевистской власти в культурные процессы в Украине усиливало специфику украинизации в Донбассе. Автор подчеркивает, что украинизация государственных учреждений и партийных организаций КП(б)У в Донбассе фактически носила формальный характер.

Ключевые слова: Донбасс, украинизация, специфика, партийные организации, государственные учреждения, национализм.

Sergienko S.E. THE SIGNS OF THE SPECIFIC CHARACTER OF THE UKRAINIZATION PROCESS OF 1920 – 1930S IN PARTY ORGANIZATIONS AND STATE ESTABLISHMENTS IN DONBAS

The main signs of the specific character of the Ukrainization process of 1920 – 1930s in party organizations and state establishments in Donbas were examined. The analysis of attitude to this process from the side of party and state representatives was made, appropriate examples were given. It was defined that interference of Central Bolshevik power in the cultural processes in Ukraine

reinforced the specific character of the Ukrainization process in Donbas. The author emphasizes that the Ukrainization process of state establishments and party organizations of CP(b)U (Communist Party of Bolsheviks of Ukraine) had actually the formal character.

Key words: Donbas, Ukrainization, specific, party organizations, state establishments, nationalism.

УДК 930.85(477)»19»:371

І.І. Ніколіна, О.М.Вознюк

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано політику владних структур щодо вирішення проблем по запровадженню політехнізації навчання і висвітлено особливості становлення та динаміка росту відповідної мережі шкіл в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Українська СРР, політехнічна загальноосвітня школа, концепція та модель освіти.

До шляхів реформування шкільної освіти України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. належать також політехнізація школи. У зв'язку із швидкими темпами розвитку промисловості виявився дефіцит у кваліфікованій робочій силі, зростала тенденція до скорочення терміну навчання навіть у тих типах профшкіл, де теоретичне навчання тісно пов'язувалося з виробничим. Це ніякою мірою не означало розриву з єдиною трудовою школою, навпаки, ці два типи шкіл становили єдину шкільну систему. Політехнічна школа ставала ланкою, яка поєднувала між собою початкову освіту й систему профосвіти. Вона, по суті, являла собою різні типи навчальних закладів: школи колгоспної молоді, фабрично-заводські семирічки.

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сучасному етапі, в умовах реформування аграрного сектора, держава повинна реалізовувати принцип політехнізму, використовуючи позитивні риси досвіду 1920-х – початку 1930-х рр., визначити основне призначення сільської школи поряд з наданням повноцінної освіти прищеплювати готовність молоді займатися сільським господарством, що має відбуватися через введення відповідних профілюючих предметів. Це стосується і міських загальноосвітніх шкіл.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають праці 1920-х рр., у яких велась дискусія про необхідність ранньої професіоналізації підростаючого покоління і ліквідації старших класів шкіл [1, 6, 14, 20]. На сучасному ж етапі ґрунтовні дослідження з даної проблематики належать В. Липинському [8], с. Мазуренкові [3], в яких аналізуються причини запровадження політехнізації та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів.

Завдання цієї статті – висвітлити особливості впровадження ідеї політехнізації загальноосвітньої школи в межах УСРР у 1920-початку 1930-х рр.

Сутність політехнічного навчання, як одного з основних теоретичних положень правлячої партії, полягала не лише в ознайомленні школярів із географією розміщення джерел сировини, корисних копалин, основними галузями виробництва, засадами його організації, а й у прищепленні їм виробничих навичок поведінки з найпростішими знаряддями праці. Ідея політехнічного навчання знайшла своє відображення у програмі комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. Так політехнічна школа повинна була «давати цілком досвідченого своєї справи майстра ...столяра, тесляра, слюсара і т. інше., але водночас цей ремісник мусить мати певні загальноосвітні знання, мінімум основ ось таких і таких наук...» [1, с. 21].

На початку 20-х років ХХ ст. ідея політехнічного навчання в освітній системі України в життя не впроваджувалася, оскільки українські освітяни пропонували принцип монотехнізму в розбудові школи, тобто надання знань з однієї професії. Лише на X з'їзді КП(б)У, який відбувся наприкінці 1927 р., після неодноразових дискусій з представниками союзних директивних органів, М. Скрипник визнав, що дітям у школі необхідно давати знання з основ наук у поєднанні з практикою: «Політехнізація школи, – стверджував він, – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, придбання навичок, оволодіння всіма

reinforced the specific character of the Ukrainization process in Donbas. The author emphasizes that the Ukrainization process of state establishments and party organizations of CP(b)U (Communist Party of Bolsheviks of Ukraine) had actually the formal character.

Key words: Donbas, Ukrainization, specific, party organizations, state establishments, nationalism.

УДК 930.85(477)»19»:371

І.І. Ніколіна, О.М.Вознюк

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОЛІТЕХНІЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано політику владних структур щодо вирішення проблем по запровадженню політехнізації навчання і висвітлено особливості становлення та динаміка росту відповідної мережі шкіл в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Українська СРР, політехнічна загальноосвітня школа, концепція та модель освіти.

До шляхів реформування шкільної освіти України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. належать також політехнізація школи. У зв'язку із швидкими темпами розвитку промисловості виявився дефіцит у кваліфікованій робочій силі, зростала тенденція до скорочення терміну навчання навіть у тих типах профшкіл, де теоретичне навчання тісно пов'язувалося з виробничим. Це ніякою мірою не означало розриву з єдиною трудовою школою, навпаки, ці два типи шкіл становили єдину шкільну систему. Політехнічна школа ставала ланкою, яка поєднувала між собою початкову освіту й систему профосвіти. Вона, по суті, являла собою різні типи навчальних закладів: школи колгоспної молоді, фабрично-заводські семирічки.

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сучасному етапі, в умовах реформування аграрного сектора, держава повинна реалізовувати принцип політехнізму, використовуючи позитивні риси досвіду 1920-х – початку 1930-х рр., визначити основне призначення сільської школи поряд з наданням повноцінної освіти прищеплювати готовність молоді займатися сільським господарством, що має відбуватися через введення відповідних профілюючих предметів. Це стосується і міських загальноосвітніх шкіл.

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають праці 1920-х рр., у яких велась дискусія про необхідність ранньої професіоналізації підростаючого покоління і ліквідації старших класів шкіл [1, 6, 14, 20]. На сучасному ж етапі ґрунтовні дослідження з даної проблематики належать В. Липинському [8], с. Мазуренкові [3], в яких аналізуються причини запровадження політехнізації та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів.

Завдання цієї статті – висвітлити особливості впровадження ідеї політехнізації загальноосвітньої школи в межах УСРР у 1920-початку 1930-х рр.

Сутність політехнічного навчання, як одного з основних теоретичних положень правлячої партії, полягала не лише в ознайомленні школярів із географією розміщення джерел сировини, корисних копалин, основними галузями виробництва, засадами його організації, а й у прищепленні їм виробничих навичок поведінки з найпростішими знаряддями праці. Ідея політехнічного навчання знайшла своє відображення у програмі комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. Так політехнічна школа повинна була «давати цілком досвідченого своєї справи майстра ...столяра, тесляра, слюсара і т. інше., але водночас цей ремісник мусить мати певні загальноосвітні знання, мінімум основ ось таких і таких наук...» [1, с. 21].

На початку 20-х років ХХ ст. ідея політехнічного навчання в освітній системі України в життя не впроваджувалася, оскільки українські освітяни пропонували принцип монотехнізму в розбудові школи, тобто надання знань з однієї професії. Лише на X з'їзді КП(б)У, який відбувся наприкінці 1927 р., після неодноразових дискусій з представниками союзних директивних органів, М. Скрипник визнав, що дітям у школі необхідно давати знання з основ наук у поєднанні з практикою: «Політехнізація школи, – стверджував він, – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, придбання навичок, оволодіння всіма

важливими найрізноманітнішими знаряддями й інструментами» [2, с. 37].

У вересні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд політехнізації. На ньому було визнано політехнізм як основну ознаку радянської школи [3, с. 48]. Так у резолюції XII Всеукраїнського з'їзду Рад «Про загальне навчання і політехнізацію школи» від 4 березня 1931 р. було вирішено закінчити цілковиту реорганізацію усіх 7-річних шкіл на ФЗС і ШКМ та протягом 1931–32 н. р. забезпечити зв'язок цих шкіл з виробництвом. Господарські органи, підприємства, колгоспи і радгоспи зобов'язувались брати активну участь у політехнізації школи [4, с. 127, 128].

Відповідно до постанов ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. та 25 серпня 1932 р. укладалися угоди між заводами, фабриками, з одного боку, та ФЗС, з іншого. Відповідну угоду, наприклад, було підписано між однією з Павлоградських ФЗС та Олійзаводом [5, арк. 143 – 146]. Такі договори укладалися повсюдно.

У матеріалах до конференції за програмами ФЗС у квітні 1930 р. підкреслювалось, що завод, при якому знаходиться ФЗС, мав стати тією базою, де розгорталася б практична робота учнів. Водночас учні мали допомагати заводу чи фабриці у виконанні промфінплану й п'ятирічного плану. Політехнічна праця вводилась у ФЗС з першого року навчання. Спочатку як теоретичне ознайомлення з основними елементами техніки, елементарними прийомами обробітку матеріалів. У старших групах вводився практичний цикл політехнічних знань, умінь і навичок, які розвивалися по можливості на виробництві [5, арк. 9, 10].

Сільські школи прикріплювалися до колгоспів, а міські – до промислових підприємств. Мали місце випадки прикріплення учнів міських шкіл до «колективних господарств», для того щоб забезпечити «зв'язок міста й села». Тоді важливим елементом педагогічного процесу ставало «виробниче оточення», у «пролетарській атмосфері» якого учні школи мали формуватися та здобувати політехнічну освіту. В одній із статей М. Скрипник так охарактеризував цей процес: «Візьмемо Знам'янське, там в депо учнями проводиться виробнича практика. Але в чому полягає ця виробнича практика? А в тому, що учні паклею витирають паротяги... Учні ШКМ перевантажені фізичною працею» [6, с. 20]. Не зайвим тут буде приклад, поданий С. Сірополком: «10 учнів з Київської 33-ьої трудової школи були прикріплені до свинарника, – «вони готували корм для свиней, приносили помий з таборової кухні, стежили за охайністю в свинарнику» [2, с. 38]. Хоча дані «перекручення» заборонялися НКО в листі від 3 листопада 1932 р. до всіх обласних та районних відділів народної освіти, до всіх завідуючих шкіл «Про категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу» [7, с. 78].

Використання дитячої праці в навчально-виробничому процесі не приховувалось. Зокрема, в листі НКО «Про організацію пришкольніх господарств» (листопад 1932 р.) чітко зазначалось, що «роботи в шкільному господарстві виконують: а) учні школи...» [8, с. 210].

Як основні заходи, що забезпечували політехнізацію школи в УСРР, Колегія НКО від 3 квітня 1930 р. запропонувала прискорити створення ФЗС і зробити її до 1930–31 н.р. масовою школою у фабрично-заводських районах. Для розвитку середньої освіти на селі, відповідно до прийнятої Колегією НКО постанови про ШКМ від 5 лютого 1930 р., ці заклади мали створюватись як через організацію нової мережі, так і шляхом реорганізації всіх сільських семирічок в масову школу, яка готувала б на широкій політехнічній базі кадри масової кваліфікації. Передбачалося створити новий тип міської семирічки – школи комунальної семирічки, що мали своєю виробничою базою такі комунальні заклади, як водопровід, електростанція, автомайстерня [5, арк. 3].

Однак, на місцях ця робота організовувалася недостатньо. Більшість керівників обмежувалися лише тим, що на шкільних радах заслуховували інформації про перехід на новий тип навчання [5, арк. 129].

Упровадження ідей політехнізму в загальноосвітніх навчальних закладах супроводжувалося запровадженням виробничого навчання на базі шкільних майстерень. Зазначимо, що в 20-х – на початку 30-х років XX ст. щодо його організації існували дві діаметрально протилежні думки. Прихильники однієї вважали організацію майстерень заходом непотрібним, адже, на їхню думку, в майстернях учні здобували лише ремісницькі навички. Прихильники іншої – підтримували їх організацію по причині більш розвиненої мережі шкіл в порівнянні з заводами і фабриками, радгоспами, де учні проходили б виробничу практику [1, с. 24]. Однак майстерень у школах було надзвичайно мало. Це відзначав заступник наркома освіти О. Карпеко: «візьмемо Мархлевський район, там 71 школа, з них 11–семирічок, і всього на всього в цілому районі – лише 2 школи, що мають майстерні. Це біля 3%» [9, с. 37].

Крім того, навіть у наявних шкільних майстернях не було елементарного обладнання. Діти змушені були приносити його з дому.

Однак це не заважало НКО складати плани організації виробничого навчання. Зокрема, в одному з них, датованому 1932 р. на місцеві відділи освіти та загальноосвітні школи покладалося завдання: «...забезпечити виробниче навчання на підприємствах та по майстернях не менше 90% учнів II концентру ФЗС, а в колгоспах і по майстернях не менше 70% учнів II концентру ШКМ, забезпечити працю в робочих кімнатах не менш 50% учнів I конц. по містах і промрайонах та 30% по селах». При цьому потрібно було «забезпечити майстернями й робочими кімнатами 100% шкіл по містах і промрайонах, не менш 75% шкіл II концентру і 50 % шкіл I концентру в сільській місцевостях, механізувати не менш 50% загальної кількості шкільних майстерень» [10, с. 2]. Школи у свою чергу зобов'язувалися звітувати про виконання таких планів, хоча насправді виробниче навчання зводилося до прибирання учнями шкільних приміщень та дворів [11, арк. 79].

О. Карпеко, висвітлюючи стан виробничого навчання, зазначав: «...по Христинівському району на 18 семирічок є 7 фізико-хімічних і фізичних кабінетів. Значить 11 семирічок фізику й хімію вивчають за допомогою крейди із слів учителя. По Новоград-Волинському району на 16 семирічок є лише два таких кабінети, а 14 семирічок їх не мають» [9, с. 37].

Справа реорганізації семирічних трудових шкіл в ФЗС і ШКМ з утворенням при них майстерень ускладнювалася відсутністю потрібних коштів. Тому Колегія НКО на засіданні 30 грудня 1929 р. ухвалила створити центральний фонд організації майстерень при ФЗС та ШКМ. Джерелами поповнення фонду мали стати щорічні асигнування з державного бюджету за окремим визначенням РНК, відрахування від плати за навчання у семирічних школах і комітетів сприяння школі в розмірі 5% від цих надходжень [5, 136, 136 зв.].

Проте цих коштів було недостатньо. Про це свідчили матеріали перевірки низки областей у грудні 1931 р. Так у м. Харкові до постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. шкільних майстерень було 57, а після проголошення їх кількість збільшилася на одну. На грудень 1931 р. з 80 шкіл, 22 – не мали власних майстерень. До цієї постанови 60 шкіл м. Харкова мали робочі кімнати, а у приміській смузі – 12 шкіл. Після постанови в цьому місті було організовано 3 робочі кімнати, в приміській смузі – жодної. Отже, відділ народної освіти був неспроможний забезпечити створення сітки майстерень та робочих кімнат, хоча була проведена попередня робота з укладення угод між школами та підприємствами. Причиною цього була відсутність матеріальних ресурсів підприємств для налагодження політехнізації. У них не було зайвих верстатів, інструментів та матеріалів [12, арк. 2, 7]. Як свідчила періодична преса 30-х рр. XX ст., загалом ставлення до політехнізації з боку підприємств було байдужим [13, арк. 27].

НКО УСРР у листі в ЦК ВКП(б) про хід здійснення програми загального навчання в Україні в 1931 р. констатував, що в Україні більше 75% семирічок прикріплені до підприємств, колгоспів і радгоспів та реорганізовані за типом ФЗС і ШКМ [, арк. 14]. Проте при вибіркового їх обстеженні 65 районів в 1932 – 33 н. р. було виявлено, що якість устаткування фізичних, хімічних, агробіологічних кабінетів, майстерень і земельно-дослідних ділянок лише на 50% задовольняла вимоги до їхньої експлуатації [11, арк. 6 зв.].

Для втілення в життя ідей політехнізму в республіці проводилися заходи із пошуку коштів для комплектування кабінетів та майстерень обладнанням. Так за допомогою громадських та молодіжних організацій протягом 1929 – 1930 рр. організовувалися комсомольські суботники в різних округах УСРР, кошти, зібрані під час їх проведення, витрачалися на цю мету [5, арк. 112, 115]. Так у лютому 1930 р. у м. Дніпропетровську, наприклад, комсомольський суботник допоміг зібрати 43 тис. крб. та використати їх на закупівлю і ремонт обладнання ФЗС та реконструкцію і будівництво приміщення для майстерень. Крім цих коштів, обладнання майстерень йшло частково за рахунок добровільних внесків батьків учнів. Проте більшість майстерень ФЗС все ж таки не задовольняли вимоги, а давали лише навички кустарно-виробничого характеру. У школах зв'язок з виробництвом полягав у тому, що їх учні іноді були присутні на робітничих зборах.

Гігієнічний стан майстерень був незадовільний, вони розташовувалися переважно в підвалах з підвищеною вологістю, брудними стінами і кам'яною підлогою. У майстернях бракувало інструменту [13, с. 48, 49].

Матеріали до звіту РНК УСРР про загальні підсумки культурного будівництва УСРР за 1932 р. свідчать про значне збільшення політехнічної бази шкіл порівняно з показниками

.....
початку першої п'ятирічки, коли лише деякі поодинокі школи мали примітивні робітничі кімнати. 4-річні школи робітничими кімнатами були забезпечені лише на 32,6% [16, арк. 32]. Отже, хоча й було зростання мережі шкільних майстерень і робітничих кімнат порівняно з минулими роками, проте потрібно відзначити, що це зростання не відповідало вимогам забезпечення кожної школи міцною політехнічною базою.

Недостатньо було також організована перепідготовка вчителів для роботи в ФЗС. Більшість шкіл обмежувалася лише тим, що на шкільній раді заслуговувалася доповідь керівника установи про перехід на тип ФЗС [5, арк. 128]. Ще одним недоліком у цій справі було те, що реорганізація більшості шкіл була розпочата після початку навчального року, як, наприклад, у м. Одесі в жовтні [5, арк. 159].

Для більш швидкого поступу в справі поширення мережі ФЗС та покращення їх роботи проводилися конкурси як всесоюзного, так і всеукраїнського значення на кращу політехнічну школу. У Києві 27 жовтня 1929 р. був підписаний договір про всесоюзне соціалістичне змагання ФЗС між школами Москви, Ленінграда, Харкова, Києва [5, арк. 148–150]. У постанові Центральної конкурсної комісії Всеукраїнського конкурсу від 3 серпня 1932 р. значилося, що в даному конкурсі взяли участь сотні шкіл УСРР. Були визначені школи-переможці, які нагороджувалися зразково укомплектованими майстернями по дереву чи металу, політехнічними екскурсіями для кращих учнів шкіл та вчителів до Москви, Ленінграда, а також бібліотеками, кіноустановками [17, арк. 26 – 28].

Під час політехнізації закладів освіти в містах відбувалася індустріалізація, а сільських місцевостях – агрономізація 7-річних шкіл, тобто зміщувалися акценти в змісті навчання, у містах загальноосвітні навчальні заклади перетворювалися у фабрично-заводські семирічки (ФЗС), а в сільській місцевості – в агрономізовані семирічні школи. Починаючи з 1929 р., така реорганізація проводилася прискореними темпами. У 5-ти річному перспективному плані культбудівництва НКО УСРР передбачалося: «а) агрономізувати всі сільські 7-річ., б) індустріалізувати або перетворити в ФЗС на 100% 7-річки в промислових районах і в першу чергу в гірничих (Донбас)» [18, с. 3]. Відзначимо, що вже наприкінці 1930 – 1931 н. р. було реорганізовано в фабрично-заводські семирічки 77,1% усіх семирічок по промислових районах проти 6,6% на 1 листопада 1929 р. [19, с. 1]. Однак траплялися непоодинокі випадки, коли за ФЗС іноді вважали семирічну загальноосвітню школу, в якій вивчався суто теоретичний матеріал програми ФЗС [20, с. 55].

Щодо формування мережі шкіл колгоспної молоді (ШКМ) – то вона мала охопити навчанням сільську молодь віком від 15 до 18 років, яка закінчила 3- або 4-річну школу. У березні за ініціативою М. Скрипника на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято документ «Про перебудову школи у зв'язку із завданням суцільної колективізації». За ним навчальні плани загальноосвітніх шкіл пристосовувалися до вимог усупільненого сільського господарства, обов'язковими були як вивчення сільськогосподарського виробництва так і робота учнів сільських шкіл в колективних господарствах [21, арк. 56].

У листопаді 1926 р. НКО, надаючи великого значення утворенню шкіл колгоспної молоді та агрономізації частини семирічних дав директиву розпочати розгортання мережі ШКМ в такий спосіб, щоб в 1926 р. було утворено по 1-2 школи колгоспної молоді в кожній окрузі, при цьому зарахувавши ці школи в окружний бюджет. Результати не забарилися, якщо наприкінці 1928 р. ШКМ в УСРР діяло 115 – то на початку 1932 – 1933 н. р. вже 80% сільських семирічок було реорганізовано відповідно до постанови [19, с. 1]. Проте, діяльність такої моделі загальноосвітніх навчальних закладів позбавляла молодь усебічно розвиватися й готувала її до роботи в сільському господарстві, поглиблено ознайомлюючи лише з основами його виробництва.

У зверненні правління Українського центру колгоспного господарства (далі – Укрколгосп) до провідних Союзів та Окрколгоспсоюзів у справі будівництва шкіл колгоспної молоді та участі колгоспорганів і окремих колгоспів у цій справі від 26 липня 1930 р. зазначалося, що з метою якнайбільшого охоплення школою колгоспної молоді, НКО мав організувати різні типи ШКМ для старшого віку, тобто для молоді старшої 15 років нарівні з школами молодшого віку (12 – 15 років). Поряд з 3-х річними ШКМ старшого віку, повинна була бути розгорнута мережа ШКМ зі скороченим терміном навчання (1 – 2 роки) [22, арк. 2].

Окрім того, зауважимо, що хоч і було прикріплення шкіл до підприємств та колгоспів, створення майстерень при школах, організації практичної роботи учнів на виробництві, виробничого навчання в школах молодшого концентру, все ж таки більшість шкіл не можна

було назвати політехнічними. Причиною цього була відсутність певного критерію на місцях у визначенні ФЗС і ШКМ. Наприклад, іноді навіть однокомплектову школу вважали за ШКМ, коли вона мала хоч якийсь зв'язок з колгоспом. По-друге, прикріплення шкіл до підприємств та колгоспів було лише формальним, без практичного оформлення даного прикріплення [20, с. 55]. Не було узгодженості шкільних навчальних планів з планами роботи учнів на підприємствах. В окремих випадках опрацювання технічних елементів промислового виробництва відбувалося через суто теоретичне ознайомлення з механізмами. Отже, поєднання теоретичного навчання в школі з виробничою практикою не існувало.

Для виправлення та подальшого запобігання формальному прикріпленню шкіл до виробництв (колгоспів) проводились заходи із перетворення їх у виробничу одиницю колгоспу, тобто складову частину. Так в одній з постанов Аннопільської районної ради (листопад 1930 р.) зазначалось, що з прикріпленням школи до колгоспу остання ставала юридичним членом колгоспу і передавала йому всі свої земельні ділянки, залишаючи лише 2 га для науково-дослідної роботи. Усю свою практичну роботу учні зобов'язувались проводити в колгоспі [23, с. 144]. У результаті проведених заходів на 1 травня 1931 р. 80% сільських семирічок було реорганізовано в ШКМ, проти 14,5% на 1 листопада 1929 р. [19, с. 2].

Таким чином, переорієнтація загальноосвітніх навчальних закладів у наданні не лише знань, але й умінь та навичок з певної професії була зумовлена крайньою необхідністю в республіці під час економічної кризи. Крім того, у зв'язку з індустріалізацією промисловості і колективізацією сільського господарства весь цикл навчальних програм змінювався відповідно до нових вимог. Впроваджувалась програма залучення школярів до трудового навчання безпосередньо у виробничих колективах, проходження ними практичного навчання на промислових підприємствах та у колективних господарствах. Ці заходи, безумовно, мали велике виховне значення, однак, мобілізуючи весь державний апарат, в тому числі і школу, радянська влада, захопившись ідеєю політехнізації освіти, висуваючи перед загальноосвітньою школою важкі для неї вимоги, свідомо не рахувалася з умовами того часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник М.О. Основні засади єдиної системи народньої освіти СРСР. – Х.: Робітник освіти, 1930. – 31 с.
2. Сірополко С.О. Народня освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с.
3. Мазуренко С. Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917 – 1937) // Шлях освіти. – 2001. – №3. – С. 45 – 49.
4. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941 р.: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с.
5. Центральний держаний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.27. – Оп. 9. – Спр. 338. – 162 арк.
6. Скрипник М.О. Загальне навчання та політехнізація шкіл // Ком. освіта. – 1931. – №2 – 3. – С. 5 – 28.
7. Про категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №54. – С. 78.
8. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.
9. Карась А. Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років // Наук. зб. Укр. Вільного ун-ту. – Мюнхен, 1992. – С. 219 – 246.
10. Про наслідки запровадження політехнізації: Постанова колегії НКО УСРР від 10 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №50. – С. 2.
11. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр. 179. – 110 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр. 284. – 17 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр. 1218. – 102 арк.
14. Попович А. Наслідки обслідування санітарно-гігієнічного стану київських шкіл ФЗС // Політехнічна школа. – 1932. – № 7. – С. 44-50.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4203. – 86 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. – Спр. 1169. – 85 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. Спр.1164. – 72 арк.
18. Про 5-тирічний перспективний плян культбудівництва НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1929. – №19. – С. 1-7.
19. Про підсумки проведення загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації школи в 1930 – 1931 році: Постанова РНК УСРР від 7 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 44 – 45. – С. 1 – 2.

-
20. Жуковський А. Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Рад. освіта. – 1931. – №2. – С. 44 – 56.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.184. – 124 арк.
22. Державний архів Київської області. – Ф. Р-510. – Оп. 1. – Спр. 93. – 338 арк.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-670. – Оп. 1. – Спр. 2. – 205 арк.

Николина И.И., Вознюк О. Н. РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ПОЛИТЕХНИЗМА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ В КОНЦЕ 20-Х – В НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX В.

В статье проанализирована политика правительства относительно решения проблемы по внедрению политехнизации учебы и отражена особенность становления и динамика роста соответствующей сети школ в Украине в конце 20-х – в начале 30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: Украинская ССР, политехническая общеобразовательная школа, концепция и модель образования.

Nikolina I.I., Voznjuk O. N. REALIZATION OF PRINCIPLE OF POLYTECHNICAL AT GENERAL SCHOOL OF UKRAINE AT THE END 1920S – THE EARLY 1930 S.

In the article the policy of imperious structures is analyzed in relation to working out problems on introduction of polytechnical of studies and the features of becoming and loud speaker of growth of the proper network of schools are reflected in Ukraine at at the end 1920s – the early 1930s.

Key words: the Ukrainian SSR, polytechnical education school, the model of education.

УДК 94(477)»1925-1926»

В.А. Тучинський

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В МОЛДАВСЬКІЙ АВТОНОМНІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У 1925 – 1926 РР.

У статті зроблено спробу дослідити особливості та основні напрямки соціального страхування в МАСРР у 1925–1926 рр. Особливу увагу приділено характеристиці нормативних документів, що регулювали діяльність органів соцстраху, формуванню мережі соціального страхування та допомоги по безробіттю.

Ключові слова: соціальне страхування, страхові каси, реформи, безробіття, пенсії та допомоги, самофінансування.

Реформування системи соціального захисту в сучасній Україні потребує переосмислення суті та ролі соціального страхування в минулому. Особливо цікавим у цьому сенсі видається період запровадження та здійснення нової економічної політики, коли перед правлячою більшовицькою партією постало актуальне і нині завдання: поєднати курс на запровадження елементів ринкової економіки із ефективною системою соціального захисту населення.

Складовою частиною страхової системи УСРР були органи соціального страхування Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, що існувала на лівобережжі Дністра у 1924-1940 рр. Актуальність теми публікації зумовлюється також і тим, що 1925–1926 фінансовий рік виявився найбільш вдалим для результатів роботи органів соціального страхування Автономної Республіки.

Історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з визначеної автором проблематики свідчить про відсутність цілісного наукового дослідження про діяльність органів соціального страхування в Молдавській Автономній Республіці. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося кілька узагальнюючих праць про діяльність органів соцстраху УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Найціннішою із них є фундаментальна праця О.Мельничука [1]. Значну кількість фактичного матеріалу із вказаної проблеми містить дослідження В.Шарпатога [2]. Окремі аспекти соціального страхування в Республіці досліджували історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [3].

Автор публікації ставить за мету дослідити основні напрямки та особливості соціального страхування в МАСРР у 1925 – 1926 рр.